

İLKÇAĞDAN CUMHURİYETE
CANİK

Editör
Prof. Dr. Cevdet YILMAZ

canik
belediyesi

KÜLTÜR YAYINLARI No:3

İLK ÇAĞDAN CUMHURİYET'E

CANİK

Editör

Prof. Dr. Cevdet YILMAZ

Yazarlar

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT

Prof. Dr. Nedim İPEK

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU

Prof. Dr. Cevdet YILMAZ

Doç. Dr. Rıza KARAGÖZ

Doç. Dr. Osman KÖSE

Samsun / 2013

CANİK BELEDİYESİ KÜLTÜR YAYINLARI

Yayın No: 55-12-03

ISBN: 978-605-87473-1-9

SAMSUN 2013

CANİK BELEDİYE BAŞKANLIĞI

Belediye Evleri Mahallesi

Girne Sokak (55080)

CANİK / SAMSUN

Tel: 0 362 228 35 50

Faks: 0 362 238 84 30

Web:www. canik.bel.tr

E-posta: canik@canik.bel.tr

5. Baskı

Baskı Tarihi

Şubat 2013

Baskı Yeri:

İHLAS GAZETECİLİK A.Ş.

Merkez Mah. 29 Ekim Cad.İhlas Plaza No:11 A/41

Yenibosna-Bahçelievler/ İSTANBUL

Tel: 0212 454 30 00

Önsöz

Canik, 13. Yüzyıl'dan 20. Yüzyıl'a kadar geçen tarihsel süreç içinde Kuzey Anadolu'da merkezi Samsun olan idarî, askerî ve coğrafi bölgeye Türkler tarafından verilmiş bir yer adıdır. İlk olarak 1245 yılında kaleme alınan Danişmendname'de geçen bu isim, Türklerin Karadeniz kıyılarına ele geçirmeye başlamaları ile bu bölgeyi tanımlamak için kullanılmış, daha sonra da Osmanlı İmparatorluğu idarî yapılanması içinde merkezi Samsun şehri olan sancağın adı olmuştur. Cumhuriyet'le gelen yeni idarî yapılanma sonucunda Canik Sancağı, merkezinde yer alan Samsun şehrinden hareketle, Samsun Vilayeti olarak isim değiştirmiş, böylece Canik adı tarihteki yerini almıştır.

Günümüzde *Canik* denildiğinde iki önemli birim aklı gelmektedir. Bunlardan ilki Samsun Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı en büyük 3 alt belediyeden biri olan *Canik Belediyesi*, diğeri ise Samsun İli'nin merkez ilçelerinden biri olan *Canik İlçesi*'dir. Samsun Büyükşehir Belediyesi ve Samsun ili Merkez İlçesi'nin yeniden yapılandırılması sırasında ortaya çıkan bu belediye ve ilçelere *Canik* adının verilmesi hiç şüphesiz tesadüfi bir olay olmayıp, yaklaşık 750 yıllık geçmişi olan çok önemli bir ismin 80 yıl sonra hatırlanması ve bu adın günümüze yansıyan hatırasına olan saygıdan doğmuştur.

Bu kitap *Canik* adından hareketle, İlk Çağlardan Cumhuriyet'e kadar geçen süre içinde merkezinde Samsun'un yer aldığı bir bölgenin tarihî, kültürel ve coğrafi geçmişini ele almak üzere tasarlanmıştır. Yazarları tarafından daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamış

bütünüyle orijinal çalışmalardan oluşan bu eser yedi bölümden meydana gelmektedir.

Kitabın aynı zamanda *Giriş* kısmını oluşturan *Birinci* Bölümünde *Prof. Dr. Cevdet Yılmaz Canik* adının günümüzdeki anlamı üzerinde durmuş; başlangıcından bugüne idarî, askerî ve coğrafi anlamda Canik'in yeri ve önemini haritalar eşliğinde açıklamış; Samsun il merkezinde bir ilçe ve belediyeye Canik adının verilmesinin tarihsel kökenini ortaya koymaya çalışmıştır. *İkinci* Bölümde *Prof. Dr. İbrahim Tellioğlu* Canik isminin nereden geldiği ve tarih boyunca ne anlam ifade ettiği, Canik Bölgesi olarak adlandırılan sahada kurulan ilk yerleşmelerden başlayarak Osmanlılara kadar geçen süreyi incelemiştir. Binlerce yıllık geçmişi kapsayan bu dönem içinde bölgedeki ilk topluluklardan başlayarak; Mihridates Krallığı, Roma hâkimiyeti, Türklerin bölgeye gelmeleri, Selçuklular, Müslüman Samsun'un kurulması ve Canik Beylikleri ayrı ayrı başlıklar altında ele alınmış, söz konusu dönemler en güvenilir ve birinci el kaynaklar göz önünde tutularak değerlendirilmiştir. *Üçüncü* Bölümde *Doç. Dr. Osman Köse* öncelikle Canik'in Osmanlı yönetimine geçiş süreci üzerinde durmuş, ardından Osmanlı idaresi altında Canik'teki iktisadî hayatı zaman dilimlerine ayırarak ve her dönemi de kendi içinde ayrı alt başlıklar halinde ayrıntılı olarak ele almıştır. *Dördüncü* Bölümü *Doç. Dr. Rıza Karagöz* tarafından yazılmıştır. Canik Bölgesi'nin Osmanlıların idaresine geçmesinden sonra burada kurulan Canik Sancağı'nın yönetimi kronolojik sıra içinde ele alınmış; Canik'in idarecileri tek tek gözden geçirilmiş, bunların idare tarzları, yerel halk ve devlet nezdindeki konumları, ailevî, kültürel ve sosyo-ekonomik ilişkileri de göz önünde tutularak titiz bir şekilde değerlendirilmiştir. *Beşinci* Bölümde *Prof. Dr. Nedim İpek* tarihsel süreç içerisinde Canik'in idarî merkezi durumunda olan Samsun şehrini; nüfus, göç, şehirleşme ve ekonomi boyutları ile ele almıştır. *Altıncı* Bölümde ise *Prof. Dr. D.Ali Akbulut* Osmanlı son dönemi Canik Müstakil Livası'nı ve Cumhuriyet Dönemi'ne geçiş ile birlikte yeniden yapılanma sonucu oluşturulan Samsun Vilayeti'ni ele almıştır. Bununla ilgili olarak, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçerken her iki dönemde de valilik yapan Osman Bey'i ve onun şahsında, Samsun'la Osmanlı dönemi

imparatorluk merkezi İstanbul ile Cumhuriyet dönemi başkenti Ankara arasındaki siyasî ilişkileri belgeler ışığında değerlendirmiştir. *Yedinci* ve son bölümde ise kitabın tamamında yararlanılan te'lif, tercüme ve arşiv kayıtlarını gösteren genel bir bibliyografya sunulmuştur. Bu bölüm Canik ve Samsun üzerine çalışma yapacak olanlar için de çok önemli bir veri kaynağı oluşturacağı için özellikle geniş tutulmuştur.

Özellikle belirtmek gerekir ki, bu kitapta Canik'in İlk Çağlardan Cumhuriyet'in ilanına kadar olan dönemi kapsayan tarihsel geçmişi üzerinde durulmuş, başka bir çalışma konusu olarak düşünüldüğü için, Cumhuriyet Dönemi Canik ve onun başlıca özelliklerine bu çalışmada yer verilmemiştir.

Son olarak, kitabın telif, basım, yayım ve dağıtımını üstlenen, böyle bir kitabın ortaya çıkmasında bizlere her türlü desteği sunan Canik Belediye Başkanı Sayın Osman Genç'e şahsım ve yazar arkadaşlarım adına takdir ve teşekkürlerimi sunarım. Bu tür yayın faaliyetlerinin devamını ve diğer kurumlara da örnek olmasını temenni eder, çalışmanın her kesimden ilgililere faydalı olmasını dilerim.

Prof. Dr. Cevdet Yılmaz,
Editör

İÇİNDEKİLER

Sunuş	III
Önsöz	V
I. BÖLÜM: CANIK	1
1.1. Canik Adı	3
1.2. Canik Coğrafi Bölgesi	4
1.3. Canik İdarî Bölgesi	7
1.4. Günümüzde Canik	13
1.4.1. <i>Canik İlçesi</i>	13
1.4.2. <i>Canik Belediyesi</i>	14
II. BÖLÜM: OSMANLI HÂKİMİYETİNE KADAR CANIK	23
2.1. Canik Adının Tarihî Kaynakları	25
2.2. Canik Bölgesinde İlk Yerleşmeler	28
2.3. Yazılı Kaynaklara Göre İlk Topluluklar	30
2.4. Kolonicilik Dönemi	33
2.5. Mihridates Krallığı	36
2.6. Roma Hâkimiyeti	39
2.7. Türkler Amisos Kapılarında	43
2.8. Müslüman Samsun'un Kurulması	49
2.9. Samsun'a Hâkim Olmak İçin Türkiye Selçuklu - Komnenos Mücadelesi	52
2.10. Canik Komnenosların İdaresinde	54
2.11. Selçuklu Devletinin Gerileme Döneminde Canik	56
2.12. Canik Beylikleri	61
2.13. Bölüm Sonu	65
2.14. Kaynaklar	67
III. BÖLÜM: CANIK'IN OSMANLILARA GEÇİŞİ ve CANIK'TE İKTİSADİ HAYAT	77
3.1. Canik Bölgesinin Osmanlılara Geçiş	79

3.2. Canik'te Osmanlı Dönemi	83
3.3. Canik'te İktisadi Hayat	85
3.3.1. <i>Onyedinci Asra Kadar Olan Dönem</i>	85
3.3.2. <i>Onsekizinci Asır</i>	96
3.3.3. <i>Ondokuzuncu Asır</i>	100
3.3.4. <i>Osmanlı Son Dönemi</i>	108
3.4. Kaynaklar	112
IV. BÖLÜM: CANIK'IN İDARİ YAPISI ve İDARECİLERİ	119
4.1. Osmanlı İdaresinde Canik	121
4.2. II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Canik'in İdari Yapısı	132
4.3. Canik Sancağı İdarecileri	135
4.3.1. <i>XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar</i>	135
4.3.2. <i>Caniklizedelerin Canik Muhassıllığı</i>	139
4.3.3. <i>Hazinedarzedelerin Canik Sancağı Yöneticiliği</i>	143
4.4. Kaynaklar	157
V. BÖLÜM: KURULUŞUNDAN CUMHURİYETE CANIK SANCAK MERKEZİ SAMSUN ŞEHİRİ	163
5.1. Nüfus	168
5.2. Göç	182
5.3. Şehirleşme	189
5.4. Ekonomi	210
5.5. Bölüm Sonu	217
5.6. Kaynaklar	218
VI. BÖLÜM: CANIK MÜSTAKİL LİVASININ SON OSMANLI MUTASARRIFI ve SAMSUN'UN İLK VALİSİ OSMAN BEY	227
VII. BÖLÜM: GENEL KAYNAKÇA	259

I. BÖLÜM

CANİK

Prof. Dr. Cevdet YILMAZ

1.1. Canik Adı

Canik isminin kökeni tam olarak bilinmese de, Türk Dil kurumu tarafından yayınlanan çalışmalarda¹ “*sahil*”, “*ova*”, “*kışlak*” ve “*deniz kıyısına yakın yer*” gibi anlamlara karşılık geldiği belirtilmektedir. Bölgedeki yerli halk arasında daha çok “*cenik*” şeklinde ifade edilen ve sürülerin kışın barındıkları çukur yer manasında dile getirilen bu kelime, tarihsel süreç içinde genel anlamda Anadolu’nun kuzeyinde yer alan idarî ve coğrafi bir bölgeyi tanımlamak için kullanılmıştır.

Canik, Türklerin Karadeniz Bölgesi’ni ele geçirmeye başlaması ile ortaya çıkmış bir isimdir. 12. Yüzyıl’a ait Selçuknamelerde batıda Samsun’dan başlayıp doğuda Artvin’e kadar uzanan bölge *Canit* adıyla anılıyordu. *Canik* adının kökeni tam olarak bilinmemekle birlikte, yapılan araştırmalara göre yer adı olarak kelimenin ilk geçtiği en eski Türkçe metin 1244/45’te kaleme alınan Danişmendname’dir. *Canik* adı özellikle Osmanlı Dönemi boyunca kesintisiz olarak kullanılmıştır. Osmanlı’da Samsun ve çevresini tanımlamak için kullanılan bu isim o döneme ait yabancı kaynak ve haritalarda da *Djanik* (Türkçe okunuşu; *Canik*) şeklinde yer almıştır.

Cumhuriyet’le beraber bu isim idarî anlamda terk edilmiş olsa da gerek coğrafi yer adı olarak (*Canik Dağları*), gerekse halk arasında dile getirilmeye devam etmiştir. Nitekim bugün özellikle Ordu ve Giresun yörelerinde *canik* ya da *cenik*, Karadeniz Dağları üzerinde yer alan nispeten yüksek kesimlerdeki geçici yerleşmeler olan oba ve yaylalarda yaşayan yerli halk tarafından, daimî ikametgâhların yer aldığı ve kış mevsiminin geçirildiği denize yakın sahil kesimleri belirtmek için hâlâ kullanılmaktadır².

¹ <http://tdkterim.gov.tr/bts/>

² *Canik* adının tarihi kökeni ve Samsun’la ilişkisi bu kitabın İkinci ve Beşinci bölümlerinde ele alındığından burada daha fazla bilgiye yer verilmemiştir.

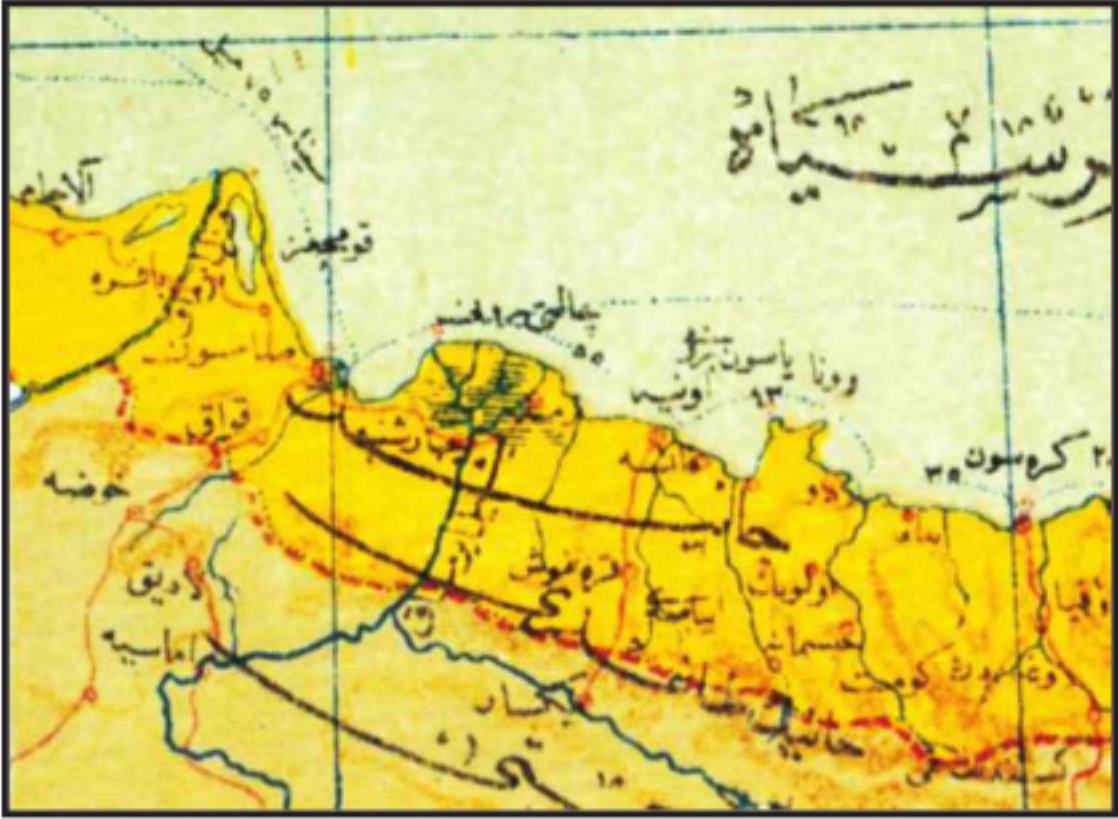
1.2. Canik Coğrafi Bölgesi

Canik adı, tarihî dönemler içinde, çoğunlukla Samsun şehri ve çevresi merkez olmak üzere, bazen Sinop'tan Samsun'a, bazen de Samsun'dan Trabzon'a kadar olan ve güneyde de yer yer Amasya ve Tokat'ı da içine alan Karadeniz sahili boyunca uzanan kıyı bölgesini tarif için kullanılmıştır. *Canik* adının özellikle Osmanlı Dönemi'nde idarî anlamda bazen vilayet bazen de kaza adı olarak kullanılması, buna bağlı olarak da her dönem için sınırlarının değişmiş olması, *canik* adı ile coğrafi anlamda sınırları kesin olarak belirlenmiş bir bölgeden bahsedilmesini imkânsız hale getirmiştir.

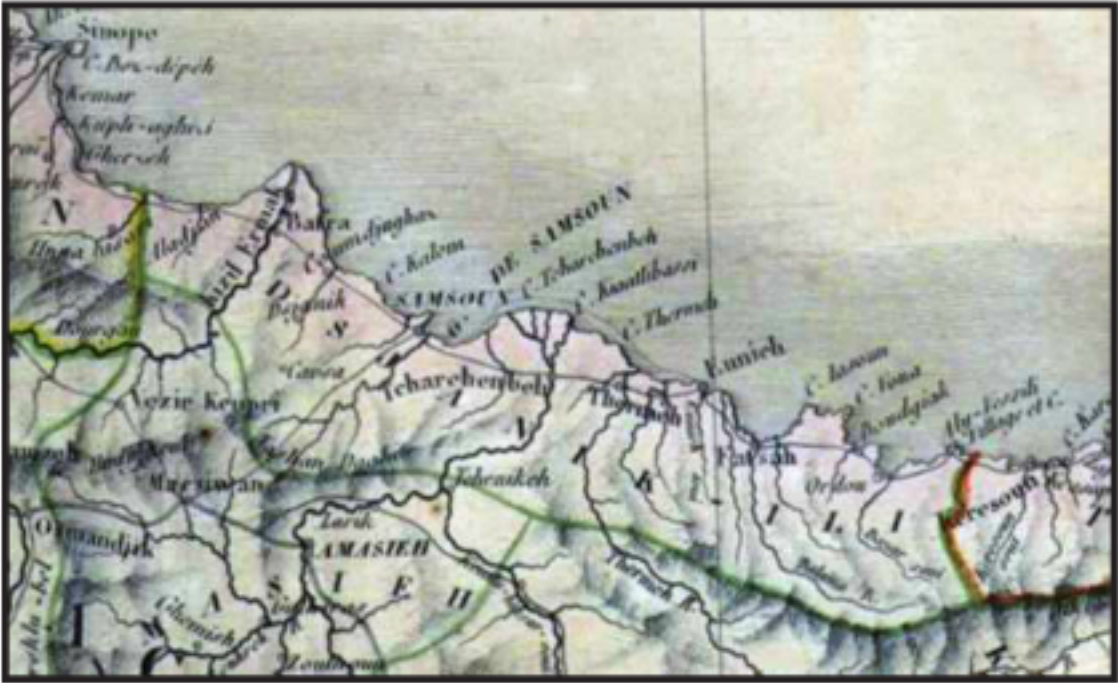
Canik adıyla anılan bölge tarihsel süreç içinde bazen daralmış bazen çok daha geniş bir alanı ifade etmek için kullanılmıştır. Örneğin 13. Yüzyıl'a ait tarihî kaynaklarda Sivas Canik'i ve Karahisar Canik'i diye iki Canik görülmektedir. Bunlardan Sivas Canik'i Samsun ve Çarşamba taraflarını, Karahisar Canik'i ise sahilde Ünye ve Fatsa ile iç kısımda Niksar'ı kapsıyordu. Moğol idaresinin zayıflamasından sonra Samsun ve Ordu yörelerinde ortaya çıkan Türk beyliklerine Canik Beylikleri adı verilmesi bu yüzdendi. Bazı kaynaklarda ise bölge Yukarı Canik ve Aşağı Canik olarak iki kısma ayrılıyordu. Yukarı Canik içerde Niksar'dan sahilde Terme veya Ünye'ye çekilecek bir hattan başlayarak Trabzon'a kadar uzanırken, Aşağı Canik ise Niksar, Mesudiye, Şarkî Karahisar ve Gümüşhane yörelerini içine alıyordu³.

14. Yüzyıl kaynaklarında ise Canik sadece bugünkü Samsun şehri ve çevresini ifade ediyordu. 19. Yüzyıl'a gelindiğinde ise artık sınırlar kabaca ortaya çıkmış, bugün *Canik Dağları* olarak adlandırılan sahaya karşılık gelen kesim yerli ve yabancı haritalarda Canik, ya da Canik ili olarak gösterilmeye başlanmıştır (Şekil 1.1. ve Şekil 1.2).

³ Faruk Sümer, Tirebolu Tarihi, İstanbul, 1992, s.28.

Şekil 1.1. Osmanlı son dönemine ait bir haritada Canik yöresi (Anonim).

Şekil 1.2. 1840'lı yıllarda yabancılar tarafından yapılmış bir haritada Canik (Dsjanik) ili, (www.davidrumsey.com/Map_Collection/'dan).

Günümüzde genel olarak bakıldığında *Canik* adı ile kastedilen yer Karadeniz Bölgesi'nin Orta Karadeniz Bölümü'ne denk gelen sahanın dağlık kıyı kuşağını kapsamaktadır. Kuzeyde Karadeniz ve güneyde Kelkit vadisi ile çevrili olan bu saha doğu-batı yönde yaklaşık 180 km uzunluğunda bir alanı kaplamaktadır. Nitekim bugün doğuda Ordu'da Melet ırmağından başlayıp, Samsun'da Kızılırmak vadisine kadar (bazen de bugünkü Samsun-Sinop il sınırını oluşturan Kanlıçay ya da Dikmen vadisine kadar) uzanan ve ortalama yüksekliği yer yer 1500 m'yi bulan dağlık alana *Canik Dağları* adının verilmesi yukarıda bahsedilen tarihsel geçmişin bir sonucudur (Şekil 1.3). Fakat yukarıda da belirtildiği gibi kesin sınırlardan bahsetmek mümkün olmayıp, *Canik* adının söz konusu bu bölgeye verilen genel bir coğrafi ad olduğu unutulmamalıdır.

Şekil 1.3. Türkiye fiziki coğrafya haritalarında Canik (Dağları) yöresi⁴.

⁴ Besim Darkot, *Modern Büyük Atlas*, Arkın Yay., İstanbul, 1978.

1.3. Canik İdarî Bölgesi

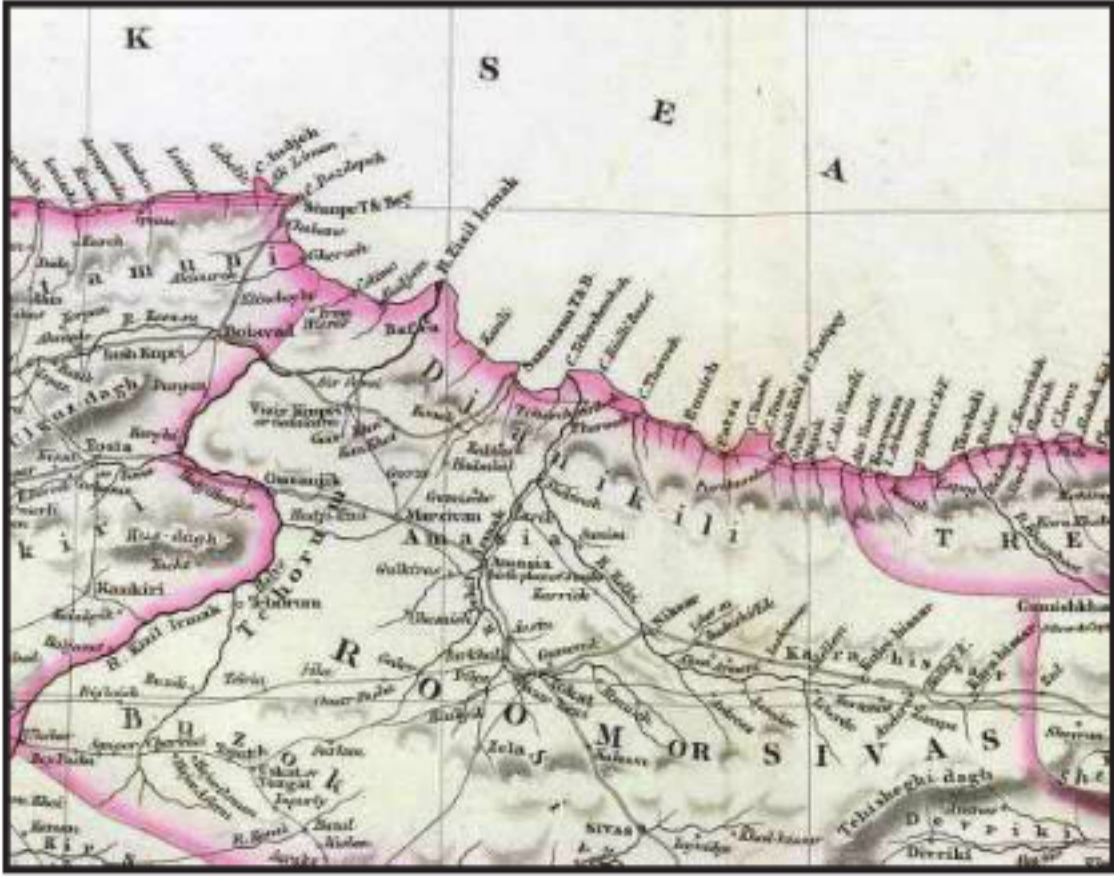
Canik coğrafi olduğu kadar, aynı zamanda askerî-idarî bir yönetim bölgesinin de adı olup, merkezi Samsun olan genişçe bir sahayı içine alır. Bu itibarla Canik, Osmanlı idarî taksimatında klasik sancak olarak idare edilen bölgeyi içermektedir. Bu bölge batıda Bafra – Alaçam'dan doğuda Ordu'nun batı kısımlarını (Fatsa ve Ünye), güneyde Kavak ve zaman zaman Niksar'ı kapsamaktadır⁵.

Fakat tarihsel süreç içerisinde bu yapı birdenbire ortaya çıkmış değildir. Fetret döneminin ardından Anadolu'da yeniden toparlanan Osmanlı Devleti 1413'te merkezi Sivas olan Rum Beylerbeyliği'ni tesis etmiş, Canik'i de bu beylerbeyliği içinde yer alan Amasya Sancağı'na bağlamıştır. Yükselme Dönemi'ne kadar bu yapı sürdürülmüş, Yavuz Sultan Selim zamanında Canik klasik sancak olarak doğrudan Rum Beylerbeyliği'ne (Sivas Vilayeti'ne) bağlanmıştır. Bu durum 1846'ya kadar devam etmiştir.

İktisadî ve askerî-idarî bakımdan Canik'in Sivas Vilayeti'ne bağlanmasının başlıca gerekçesi ise Canik Sancağı'nın merkezi Samsun'dan başlayan ve Amasya, Tokat üzerinden Sivas, Malatya, Diyarbakır bağlantısını sağlayan meşhur *Bağdat Yolu*'nun etkisi ve önemidir. Orta Anadolu'yu Karadeniz iskelelerine bağlayan bu yol, Canik'in Sivas Vilayeti sınırları içinde teşkilatlandırılmasında etkili olmuştur. Fakat bu arada Canik Sancağı her ne kadar Sivas (Rum) Eyaleti'ne bağlı olsa da Trabzon Eyaleti ile sıkı bağlarını sürdürmeye devam etmiştir⁶. 1830 - 1831 yılında yapılan emlak ve nüfus sayımı kayıtlarına göre Canik Sancağı hâlâ Sivas Eyaleti'ne bağlı görülmektedir. Nitekim bu döneme ait yerli ve yabancı haritalarda bu durum açıkça izlenebilmektedir (*Şekil 1.4*).

⁵ Günümüzde Samsun'a bağlı Havza, Lâdik ve Vezirköprü Osmanlı döneminde Amasya Sancağı'na bağlı olup, 1925 yılında Samsun Vilayeti'ne katılmışlardır.

⁶ Nitekim bu durum daha sonra Canik Sancağı'nın Trabzon Vilayeti'ne bağlanmasında etkili olacaktır.

Şekil 1.4. 1842'de İngiltere'de yayınlanan bir haritada Sivas Vilayeti (Eyalet-i Rum) sınırları içinde Canik İli (Sancağı) (Kaynak: www.david-rumsey.com).

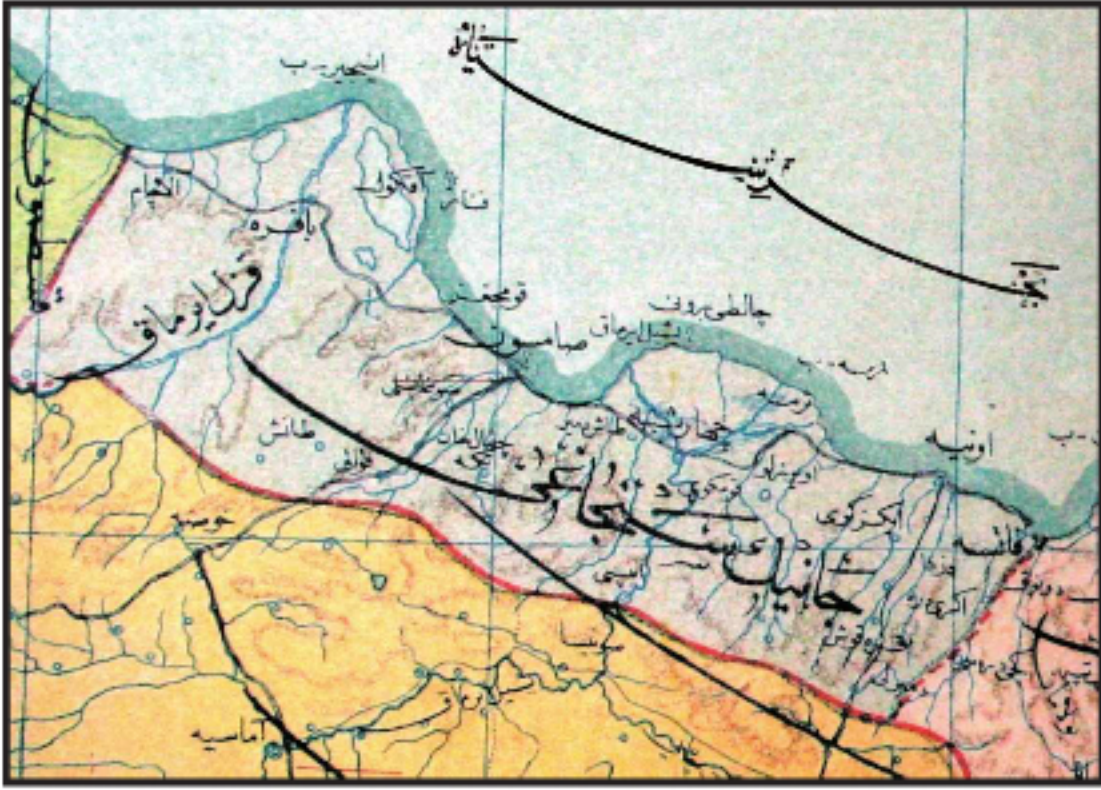
1846 – 1847 yılında gerçekleştirilen idarî taksimat ile Canik Livası Sivas Eyaleti'nden alınarak Trabzon Eyaleti'ne bağlanmıştır. Daha sonra 1864'te çıkarılan *İdare-i Vilâyet Kanunu* ile eski eyaletlerin sınırları daraltılmak suretiyle yeni vilâyetler oluşturulmuş, özellikle 1867'den itibaren ülke genelinde geniş uygulama alanı bulan bu kanun çerçevesinde yeni vilâyetler oluşturulmuş, bu yeni idarî yapılanmada Canik Livası'nın durumu değişmemiş, Trabzon'a bağlı kalmaya devam etmiştir (Şekil 1.5, 1.6 ve 1.7).

Şekil 1.5. 1860'lı yıllara ait üzerinde Canik sancağı kısmının net olarak görüldüğü Trabzon Vilayeti haritası (Anonim).

Şekil 1.6. Trabzon Vilayeti'ni gösteren 1860'lı yıllara ait bir başka haritada Canik (Samsun), Trabzon, Lâzistan (Rize) ve Gümüşhane sancakları (Anonim).

Şekil 1.7. Trabzon Vilayeti'ni gösteren 1860'lı yıllara ait aynı haritada Canik Sancağı (Anonim).

1870'li yıllarda Canik Sancağı, Kırım ve Kafkaslardan aldığı büyük miktarda göçe ilave olarak, iç bölgelerden gelenler ve ticarî gayelerle Samsun'u mesken tutan gayrimüslimlerin varlığıyla kozmopolit bir nüfusa sahip olmuştur. Bazı yönetim zorluklarını da beraberinde getiren bu durum sonucunda Canik 1872'de Trabzon vilâyetinden ayrılarak tekrar *müstakil liva* hâline dönüştürülmüştür. Böylece idarî, malî, askerî, adlî ve iktisadî bakımdan imparatorluk merkezi ile iletişimde büyük kolaylık yaşanmasına rağmen beş yıl sonra, 1877'de Canik Sancağı tekrar Trabzon Vilayeti'ne bağlanmıştır.

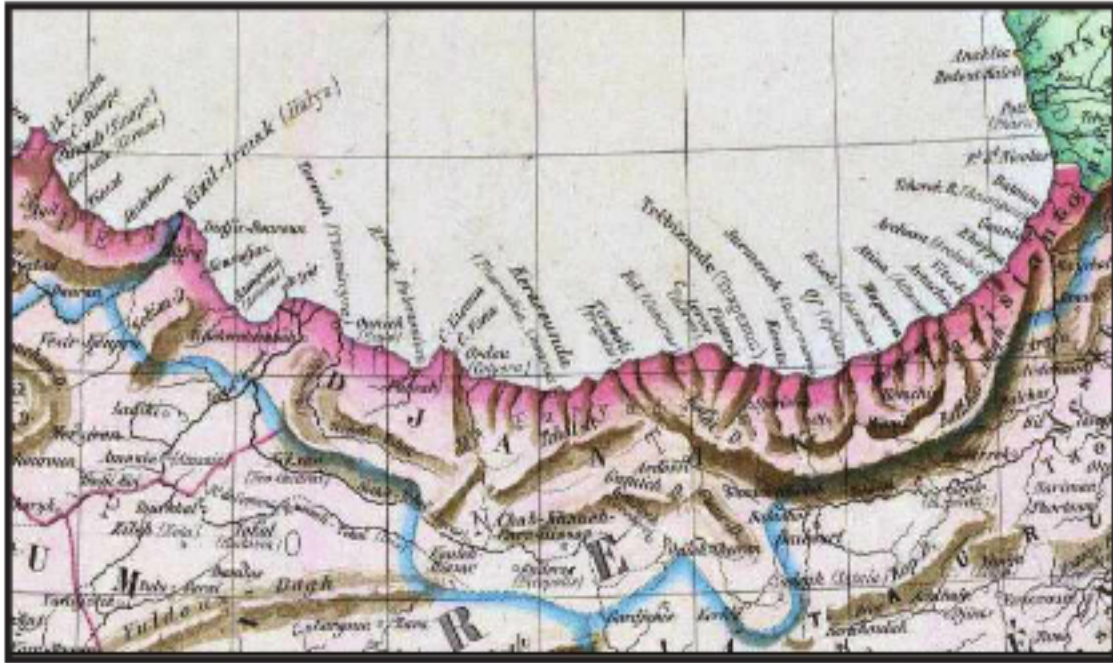
Fakat yine daha sonra malî açıdan bir yük getirmemesi ve 1870'de bağımsız liva iken gerçekleşen uygulamaların yararı görüldüğünden Canik 1910'da Padişah iradesi ile tekrar müstakil livaya dönüştürülmüştür.

Bu son haliyle Müstakil Canik Sancağı 1910 yılı itibarıyla merkez Samsun olmak üzere, Bafra, Çarşamba, Fatsa, Terme ve Ünye kazalarından meydana geliyordu. Merkeze bağlı Kavak, Bafra'ya bağlı

Alaçam ve Ünye'ye bağlı Karakuş (bugünkü Akkuş) ise nahiye statüsündeki diğer idarî birimlerdi.

20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilen Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na göre Türkiye vilâyet, kaza ve nahiye şeklinde kısımlara ayrılmış, idarî taksimattaki bu değişikliğe uygun olarak 1923 yılında yapılan düzenlemeyle müstakil ve mülhak livaların isimleri vilâyete dönüştürülmüştür. Böylece Canik livası da Cumhuriyet'in ilânından birkaç gün evvel Ekim 1923'te **Canik** adı ile vilâyet (il) hâline getirilmiştir.

Diğer yandan Canik Sancağı'nın Sivas Vilayeti'nden ayrılarak Trabzon Vilayeti'ne bağlandığı tarihlerde çizilen bazı yabancı haritalarda (Osmanlı kaynaklarında Canik Vilayeti gibi bir oluşumdan hiçbir yerde bahsedilmemesine rağmen) Trabzon Vilayeti'ne karşılık gelen sınırlar içinde kalan sahalar bütünüyle Canik olarak gösterilmiştir (Şekil 1.8 ve Şekil 1.9).

Şekil 1.8. Samsun'dan Trabzon'a kadar olan sahayı Canik olarak gösteren bir harita (www.davidrumsey.com).

Şekil 1.9. 1861 tarihinde J.A. Keith tarafından çizilen “Turkey in Asia” başlıklı haritada da Kızılırmak vadisinden Trabzon’a kadar olan bölge Canik (Janik) olarak gösterilmiş (www.david-rumsey.com).

Cumhuriyet dönemine kadar zaman zaman sancağa bağlı kaza ve nahiyelerin sayısında artma ve eksilmeler olsa da⁷, Samsun’un bugünkü ilçelerinden Alaçam, Asarcık, Ayvacık, Bafra, Çarşamba, Ondokuzmayıs, Kavak, Salıpazarı, Tekkeköy, Terme ve Yakakent ilçe toprakları o dönemde bu sancağın sınırları içinde kalıyordu⁸. Cumhuriyet’le beraber Türkiye’de bugünkü vilayet yapısını oluşturan görünüm bazı istisnalar hariç büyük ölçüde şekillenmişti. Nitekim Cumhuriyet’in ilk yıllarında çizilen haritalarda bu idarî bölünüş açıkça görülmektedir. Buradaki tek istisna Havza, Lâdik ve Vezirköprü’nün hâlâ Amasya Vilayetine dâhil olmasıdır (Şekil 1.10). Bu ilçeler 1925’te Samsun iline dâhil edilmişler ve bugünkü Samsun ili ortaya çıkmıştır.

⁷ Örneğin o dönemde Sivas Vilayeti Amasya Sancağı’na bağlı olan Havza, Lâdik ve Vezirköprü bugün Samsun iline dâhilken, yine o dönemde Samsun Sancağı’na bağlı olan Ünye, Fatsa, Korgan, Kumru ve Akkuş günümüzde Ordu iline bağlıdır.

⁸ Diğer yandan 1920’de Trabzon sancağına bağlı kaza olan Giresun, daha sonra Ordu, Tirebolu ve Görele kazalarıyla birleştirilip Giresun Sancağı’na dönüştürülmüş, 1921’de de Giresun Sancağı’na bağlı Ordu Kazası da Sivas Vilayeti’nin Canik Sancağı’na bağlı Fatsa ve Ünye kazalarıyla birleşip Ordu Sancağı oluşturulmuştur.

Şekil 1.10. Havza, Lâdik ve Vezirköprü'nün henüz Samsun Vilayeti'ne dahil olmadığı, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan bir idarî bölünüş haritasında Samsun Vilayeti (Anonim).

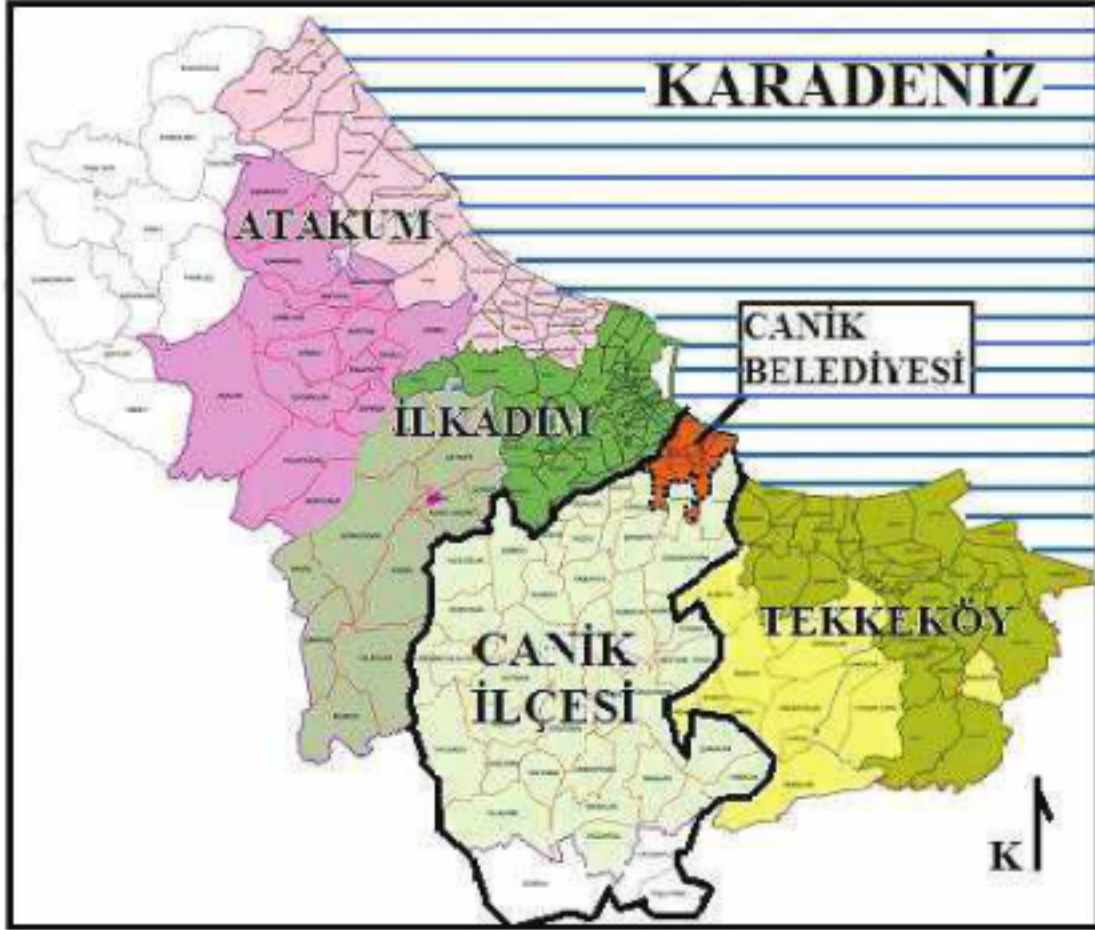
1.4. Günümüzde Canik

Günümüzde Canik denilince karşımıza iki ayrı idarî birim çıkmaktadır. Bunlardan biri Canik İlçesi, diğeri ise Canik Belediyesi'dir. Samsun il merkezinde ve merkez İlçe sınırları içinde yer alan bu iki birim aynı zamanda Samsun Büyükşehir Belediyesi sınırları içinde kalmaktadır (Şekil 1.11).

1.4.1. Canik İlçesi / Kaymakamlığı

Samsun Merkez İlçe 6 Mart 2008 tarihli 5747 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile yeniden yapılandırılmış, bu karara istinaden 2009 yılında taşradaki mevcut ilçelere ilave olarak merkezde 3 yeni ilçe teşkilatı kurulmuştur. Bunlardan biri de Canik Belediyesi'nin bulunduğu sahayı merkez alan **Canik İlçesi'**dir. Canik ilçesi 40.215 km² yüzölçümüne ve bu alan içinde 41 köy ile merkezde belediye sınırları

içinde kalan 13 mahalleye sahiptir. İlçe toplam nüfusu 2010 yılı itibarıyla yaklaşık 91.000'dir Bu nüfusun 70.820'si Canik Belediyesi sınırları içinde yaşayan kentsel nüfus, geri kalanı ise kırsal nüfustur.

Şekil 1.11. Samsun İli Merkez İlçeleri ve Samsun Büyükşehir sınırlarını gösteren harita üzerinde Canik İlçesi ve Canik Belediyesi'nin yeri.

1.4.2. Canik Belediyesi

Samsun vilayet (il) merkezini oluşturan Samsun şehrinin 9 Eylül 1993 tarih ve 21693 sayılı kararla Büyükşehir statüsüne kavuşturulması ile şehri meydana getiren semtlerin bir kısmı birleştirilerek alt belediyeler oluşturulmuştur. Bunlardan şehrin doğusunda Mert ırmağı ile Kutlukent arasında kalan kısma tekabül eden kesimde yer alan alt belediyeye bölgenin (bu kitabın da konusunu oluşturan) tarihî geçmişinden hareketle **Canik** adı verilmiş, böylece bugünkü **Canik Belediyesi** ortaya çıkmıştır.

Samsun şehrinin tarihsel geçmişi ile kıyaslandığında Canik Belediyesi kentsel alanının gelişimi oldukça yeni olup son 50-60 yıllık bir süreci kapsamaktadır. Şöyle ki; Canik'e ait ilk gerçek görüntüler II. Abdülhamit'in Saray Arşivi için 1890 yılında çektiği fotoğraflarda gizlidir⁹. Bu fotoğraflardan biri Samsun şehri ile bugünkü Canik toprakları arasında geçişi kolaylaştırmak için Mert ırmağı üzerine inşa edilmiş köprünün görüntüsüdür (*Foto 1.1*). Irmağın doğu tarafından kuzeye doğru çekilen fotoğraf incelendiğinde bugünkü Canik tarafında patika yol dışında herhangi bir faaliyet görülmemektedir.

Foto 1.1. 1890 yılına ait fotoğrafta Mert ırmağı köprüsü (II.Abdülhamit Arşivi).

⁹ YILMAZ, CEVDET – İPEK, NEDİM, *Samsun Albümü – I. (Osmanlı Dönemi)* Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay. No:10, Samsun, 2009.

Yine 1890 yılına ait ikinci fotoğraf ise Mert ırmağı köprüsü üzerinden güneye doğru çekilmiştir (*Foto 1.2*). Bu fotoğrafta bugünkü Canik'e karşılık gelen arazi üzerinde bir yapı ve yol boyu yürüyen birkaç kişi görülmektedir.

Foto 1.2. *Mert ırmağı köprüsü üzerinden çekilmiş 1890 yılına ait başka bir fotoğrafta bugünkü Canik (II.Abdülhamit Yıldız Sarayı Arşivi'nden).*

Her iki fotoğraf dikkatle incelendiğinde bugünkü Canik'e karşılık gelen topraklar üzerinde önemli bir yerleşim olmadığı, kahvehaneye benzer bir yapı ve yol boyu yürüyen birkaç kişiden hareketle (fotoğraflarda net olarak görülme de) birkaç hane veya köyden müteşekkil oldukça seyrek bir yapılaşmadan belki söz edilebilir. Fakat asla kentsel bir görünümden bahsetmek mümkün değildir. Şüphesiz bunda en önemli faktör Mert ırmağının kontrolsüz akışı sonucu çevresinde oluşan göl ve bataklıklardan kaynaklanan rahatsızlıktır.

Samsun şehrinin batıda Kalyon burnu, güneyde tepelik alan, kuzeyde Karadeniz ve doğuda Mert ırmağı bataklıkları ile çevrili

olması, kentsel gelişim için yeterli alan sorununu gündeme getirmiş, bu durum o dönemde neredeyse bütünüyle boş görünen (Foto 1.3) bugünkü Canik topraklarına yönelme ihtiyacı doğurmuş olmalıdır. Muhtemelen Mert ırmağı üzerine inşa edilen köprünün sağladığı ulaşım kolaylığından yararlanma düşüncesi de bunda etkili olmuştur.

Foto 1.3. 1900'lü yılların başlarında Samsun (doğuya bakış). Arka kısımda boş olan kısımlar bugünkü Canik'in güney kısımlarıdır (Anonim).

Nitekim 1900'lü yılların başlarında (bugünkü Canik'e karşılık gelen) Mert ırmağının doğu kısmında bazı faaliyetler dikkati çekmeye başlamıştır. Bunlardan biri olan hipodrom, inşası ve sürdürülecek faaliyet için geniş bir mekâna ihtiyaç duyması nedeniyle, şehir içinde kendine yer bulamamış, Mert ırmağının doğusuna geçerek (bugünkü şehir stadının olduğu yere) inşa edilmiştir. O tarihlerde özellikle gayrimüslimlerin Samsun'dan dışarı gönderdikleri kartpostallarda yer alan görüntülere göre bu bölge Samsun için zamanla oldukça önemli bir eğlence alanı haline gelmişti (Foto 1.4 ve 1.5).

Foto 1.4. 1904 yılına ait bir kartpostalda Canik'te "Hipodrom".

Foto 1.5. Aynı yıllara ait başka bir kartpostalda Canik'te güreş müsabakaları.

O dönemlerde Canik tarafına Hipodrom vb. bazı tesisler inşa edilse de Mert ırmağının henüz drene edilmemiş olması nedeniyle çevresinin yer yer göl ve bataklıklarla kaplı bulunması sivrisinekler ve buna bağlı sıtma hastalığının da kaynağını teşkil etmiş, bu durum, yamaçlar hariç ırmağın kenarlarındaki düzlük alanlara yerleşimi uzun süre engellemiştir. Nitekim bugün Canik Belediyesi sınırları içinde kalan yerleşmeler 1960'lı yıllara kadar daha çok yamaçlarda ve yüksek kesimde yer alan Hasköy, Hacıismail, Teknepınar köyleri ve arazi üzerinde gelişigüzel dağılmış münferit meskenlerden meydana geliyor, alçak ve düz alanlar ise neredeyse bütünüyle nüfustan yoksun bulunuyordu. Nitekim Cumhuriyetin ilk yıllarında Mübadele anlaşması sonucu bölgeye gelen nüfus da ya şehir merkezine ya da yamaçlarda yer alan köylere yerleştirilmiş, bugünkü Canik Belediyesi kentsel alanı hep boş kalmıştır¹⁰.

Nihayet, Samsun-Ordu karayolunun işler hale getirilmesi, küçük sanayi sitelerinin taşınması, Garajlar ve Sebze Meyve Halî'nin buraya inşa edilmesi gibi faktörler 1950'li yıllardan itibaren bu kesime ilgiyi arttırmıştır. 1970'li yıllardan itibaren bölgenin ıslah edilmesi, yeni yolları yapılması ve ırmak kenarlarının düzenlenerek daha yaşanabilir hale getirilmesi gibi çalışmalar yanında, Samsun şehrinin sanayi alanlarının bu bölgeye kayması ve daha doğuya, Tekkeköy'e doğru yayılması sonucu belde nüfusu hızla artmış ve kentsel alan da buna paralel olarak bu yönde büyük gelişme göstermiştir. Böylece özellikle 1980'li yıllardan itibaren Canik'in bugünkü görüntüsü ortaya çıkmaya başlamıştır.

Batıda Mert ırmağı, doğuda Devgeriş Deresi, kuzeyde Karadeniz ve güneyde tepelik alanlarla çevrili bugünün Canik

¹⁰ Diğer yandan, bahsedilen bu olumsuz çevre şartlarının insan yaşamını zorlaştırması, burada özellikle ırmak kenarında kaliteli yerleşimi de engellemiş, bugün kentsel dönüşüm projeleri ile ortadan kaldırılmaya çalışılan varoş tabir edilebilecek altyapısı olmayan yerleşmelere ait görüntüler de o dönemde söz konusu bu durum sonucu ortaya çıkmıştır.

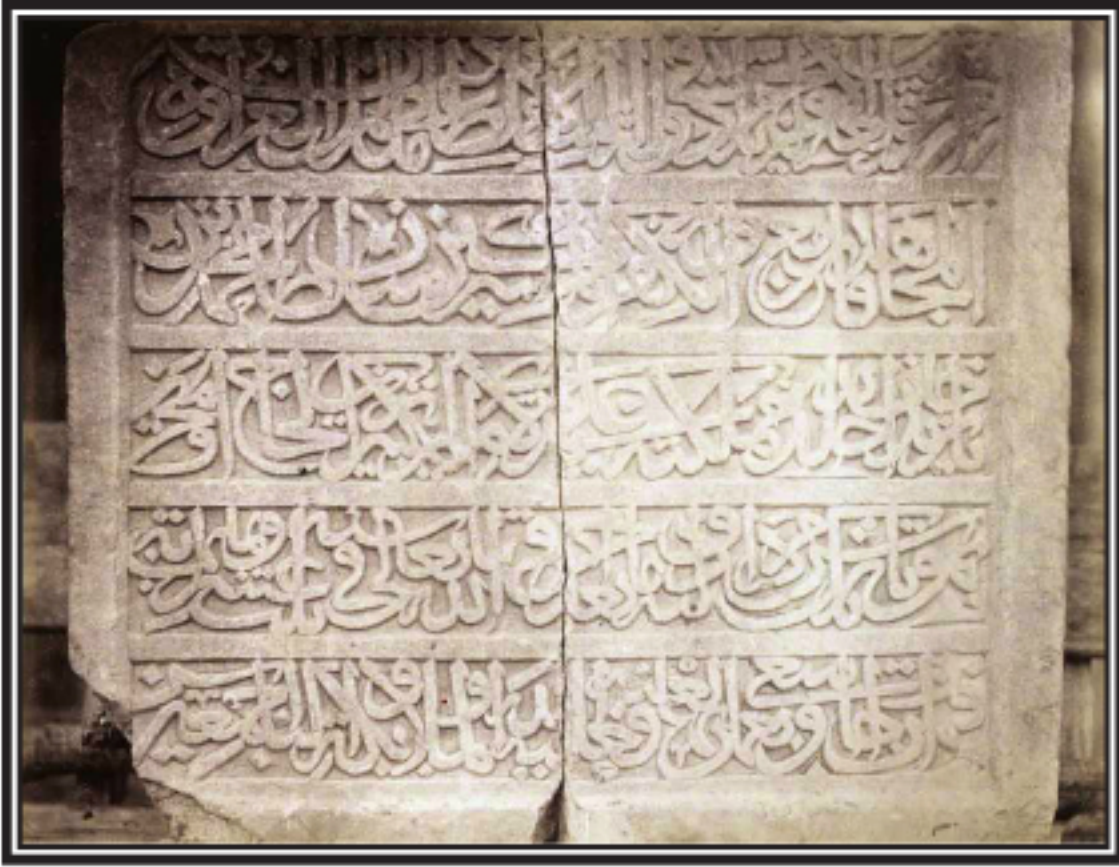
Belediyesi; Belediyeveleri, Gazi, Gaziosmanpaşa, Hacıismail, Hasköy, İkiyüzevler, Karşıyaka, Soğuksu, Toptepe, Uludağ, Yavuzselim, Yenimahalle ve Yeşilova mahallelerinden meydana gelmektedir. Günümüzde Canik ekonomik anlamda kalkınma ve sosyal gelişmelere bağlı olarak bir yandan Mert ırmağı vadisi boyunca güneye doğru, diğer yandan yamaçları takip ederek doğu ve güneydoğu yönde hızla büyümekte, önüne çıkan köyleri de sınırlarına dâhil ederek hızlı bir yayılış göstermektedir.

Son yıllarda gerçekleştirilen çağdaş belediyeçilik anlayışıyla Canik önemli ölçüde kentsel dönüşüme uğramıştır. Eski varoşların yerini modern binalar almakta, Samsun şehri manzaralı yamaçlar üzerine yeni siteler inşa edilmektedir. Tüm bu gelişmelere paralel olarak ardi ardına faaliyete geçen büyük alış veriş merkezleri, eğitim, sağlık ve kültür mekânları ile Canik hızla modern bir kent görünümüne kavuşmaya başlamış, Samsun'un cazibe merkezi haline gelmiştir¹¹.

¹¹ Cumhuriyet Dönemi'nde gerek Samsun'da gerekse bugünkü Canik'e karşılık gelen sahalarda ortaya çıkan gelişim ve değişim başka bir çalışmanın konusu olduğu için burada ayrıntılı bilgiye yer verilmemiş, sadece bugünkü Canik'in geçmişle bağını göstermek adına bu çok kısa özetle yetinilmiştir.

*1890'da Samsun Kalesi
(II.Abdülhamit Yıldız Sarayı Arşivi'nden)*

*Samsun Kalesi kitabesi
(II.Abdülhamit Yıldız Sarayı Arşivi'nden)*

II. BÖLÜM

OSMANLI HÂKİMİYETİNE KADAR CANİK

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU

1.1. Canik Adının Tarihî Kaynakları

Canik, Türkler Karadeniz bölgesine yayılmaya başlayınca ortaya çıkan bir isimdir. XI. Yüzyıl'dan önce kaynaklarda Canik adına rastlanmamaktadır. Samsun ve çevresi Enete, Amisos, Peiraia, Simisso gibi çeşitli isimlerle anılırken Türklerin bölgeye ulaşmasından sonra Canik adı kullanılmaya başlanmıştır.

Canik adının kökeni tam olarak aydınlığa kavuşmamıştır. Bazı araştırmacılar bu ismin İlk Çağda bölgede yaşayan Tzan/Çan kavminden geldiğini iddia eder. Karadeniz bölgesinin özellikle Doğu kesiminde bu topluluktan kalma çeşitli yer isimleri bulunsa da bu adın Samsun ve çevresine verilmesinin tarihî bir temeli yoktur. Kaynaklarda belirli bir zaman batıdaki en uç nokta olarak Trabzon'un doğusuna da yayılmış olan bu topluluğun Samsun'da da yaşadığına dair kaynaklarda belirgin bir iz rastlanılmaz.¹ Üstelik Türklerin bölgeye geldiği devirde ortaya çıkan bu ismin neden Çanlardan esinlendiği anlaşılamamaktadır. Zira bu topluluğun adı tarih sahnesinden silineli o kadar zaman olmuştu ki kaynakların buraya "Çanların yurdu" demesini gerektirecek hiçbir sebep yoktur. Diğer yandan bu isim Romalılar tarafından kullanılmamıştı. Dolayısıyla "Türkler de bu adı alarak kullanmaya devam etti" şeklinde bir mantık yürütmek mümkün değildir.

Canik adının kökeniyle ilgili ikinci bir iddia bu ismin Peçenek adından türediği üzerindedir. Esasen bu iddianın sahibi yerinde bir tespitle Erzurum Oltu, Tunceli Mazgirt, Van, Sivas Yıldızeli gibi

¹ İlk Çağda Tzan kavminin ilk yaşadığı yer kıyıda çok uzakta, Karadeniz'in Doğu Anadolu'ya bakan dağlık kesimlerindeydi. Muhtemelen bu bölgeden kıyıya doğru yayılan Tzanlara ait diğer bir yerleşim bölgesi daha doğuda Phasis nehri kıyılarıydı ki Procopius gibi Romalı tarihçiler onları burada görmüştü. Zamanla Çoruh vadisine yayılan Tzanlardan Bayburt ve çevresinde kalma yer isimleri bulunmaktadır. Gürcüce Çanların yurdu anlamına gelen Çaneti adı ise Trabzon ve Batum arasındaki bölgeyi tanımlamak için kullanılırdı. Ancak Osmanlılar devrinde Bafra ile Fatsa arasına verilen Canik ismiyle bu adın taşıdığı coğrafi anlam birbirinden oldukça farklıydı. Bk. Anthony Bryer, "Some Notes on the Laz and Tzan (II)", *Bedi Kartlisa Revue de Kartvelologie*, XXIII-XXIV, (1967), s. 162 vd.

birbirinden oldukça farklı yerlerde Canik adını taşıyan yerleşim yerleri bulunduğunu yazarak önceki görüşün pek de tutarlı olmadığını kaydetmektedir. Ancak o da diğerlerinden pek farklı bir şey yapmayarak etimolojik çözümlemeyle Canik isminin Peçenek'ten türediğini ispat etmeye çalışarak tarihî temeli zayıf olan bir iddia ortaya atmıştır. Böylece Samsun'da M.Ö. VI. Yüzyıl'dan itibaren Peçeneklerin var olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.²

Canik adının Yunanca'da herhangi bir anlamı yoktur. Zaten bölgedeki Yunanca kökenli yer isimleri arasında da Canik adı hiç zikredilmez. Dolayısıyla Yunancadan bozulmuş bir isim olma ihtimali de kendiliğinden ortadan kalkar. Bu adın Gürcüce olduğuna dair varsayımlar dikkate alınır, Çanların yurdu anlamına gelen Çaneti yer isminin Samsun'la uzaktan yakından alakası olmadığı, Artvin'in doğusundan başlayıp doğuda Abhazya'yı da içine alan bir coğrafyayı tarif etmek için kullanıldığı³ açıkça anlaşılabilir.

Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü'nde⁴ "*Deniz kıyısına yakın yer, sahil*", "*ova*", "*kışlak*" gibi anlamları olan Cenik ismi, bölgeye ad veren Türklerin Samsun'a bakış açısını ortaya koyan güzel bir isimdir. Cenik isminin Canik'e dönüşme ihtimali ve Türkiye'de nerelere verildiği gibi başlıklar üzerinde dilcilerin yapacağı araştırmalar, meselenin çözümüne büyük katkı sağlayabilir. Bunun ötesinde günümüze kadar Canik isminin kökeni konusundaki değerlendirmeler yeniden gözden geçirilmeye muhtaçtır.

Canik isminin kaynağında ve anlamında çeşitli tartışmalar olduğu gibi tanımladığı alan da dönemler itibariyle farklılaşabilmektedir. Bölgeyle ilgili Türk kaynaklarından XII. Yüzyıl'a ait Selçuknamelerde Samsun'dan başlayıp doğuda neredeyse Artvin'e

² Bk. Necati Demir, "Bir Coğrafi Bölge Olarak Canik ve Tarihi Alt Yapısı", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, 380 (Nisan 2004), s. 66-77.

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Yuri Siharulidze-Alexandre Manvelişvili v.d., *Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri* (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 1998, s. 15-24.

⁴ Bk. <http://tdkterim.gov.tr/bts/>

kadar uzayan bölge Canit adıyla anılmaktaydı. Canit hâkimi ismiyle anılan kişi de Selçukluların yüksek hâkimiyetini benimsediği için onlardan Samsun'un doğusunu yönetme hakkı elde eden Komnenos hükümdarlarıydı.⁵ Bu ismin tarif ettiği en geniş alandı. Canit adının ikinci ve daha dar bir alanı kapsayan kullanımında ise bugünkü Samsun şehri ve çevresi ifade edilmektedir ve XIII. Yüzyıl Türk kaynaklarıyla birlikte ortaya çıkmıştır.⁶

XIV. Yüzyıl kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla Canik adı yeniden Samsun'dan daha geniş bir alanı tarif etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Bazen Samsun ile Sinop arasına düşen bölgeyi anlatmak için kullanılan⁷ bu isim bazen de Trabzon'dan Samsun'un batısına kadar olan deniz kıyıları ile güneyde Amasya, Tokat merkezlerine yakın olan yere kadar büyüyen bir toprak parçasını ifade etmekteydi.⁸ İkinci tariftten hareketle Yukarı Canik ve Aşağı Canik olarak iki kısma ayrılabilir bölgede, Aşağı Canik Niksar, Mesudiye, Şarkî Karahisar ve Gümüşhane yörelerini içine alırken, Yukarı Canik denilen saha ise, Yeşilirmak'ın doğusundan, hatta Niksar'dan sahilde Terme veya Ünye'ye çekilecek bir hattan başlamakta ve Trabzon'a kadar uzanmaktadır.⁹ XIII. Asır itibarıyla Sivas ve Karahisar Canik'i isminde iki Canik ortaya çıkmıştır. Bunlardan Sivas Canik'ine Samsun ve Çarşamba tarafları dâhil edilirken Karahisar Canik'i sahilde Ünye ve Fatsa ile iç kısımda Niksar'ı kapsamaktaydı.¹⁰ O sebeple Moğol idaresinin zayıflamasından sonra hem Samsun ve çevresinde hem de

⁵ Bk. İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'iyeye fi'l-Umuri'l-Ala'iyeye*, II, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1996, s. 174; *Anonim Selçuknâme* (nşr. F.N.Uzluk), Ankara 1952, s. 36.

⁶ Bk. Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr* (nşr. M. Öztürk), Ankara 2000, s. 24; Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezm u Rezm* (nşr. M. Öztürk), Ankara 1990, s. 398, 408.

⁷ Herbert Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* (nşr. M. Everdi), Ankara 1998, s. 245.

⁸ Bk. Kâzım Dilcimen, *Canik Beyleri*, Samsun 1940, s. 8.

⁹ Faruk Sümer, *Tirebolu Tarihi*, İstanbul 1992, s. 28.

¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988, s.153.

Ordu civarında ortaya çıkan Türk beyliklerine, Canik beylikleri adı verilmişti.

2.2. Canik Bölgesinde İlk Yerleşmeler

İlk zamandan günümüze insanlar coğrafi şartların uygun olduğu bölgeleri yurt tutmuşlardır. Haliyle dünyadaki yerleşim merkezleri de coğrafi şartların elverişli olduğu yerlerden diğerine doğru yayılmaktadır. Dünyanın ilk büyük medeniyetleri su kenarlarında ortaya çıkmıştır. Fırat ve Dicle nehirleri arasında Mezopotamya, Nil vadisinde Mısır, İndus vadisinde Hint, Sarı Irmak vadisinde de Çin uygarlıkları kurulurken Anadolu'da da Kızılırmak havzasında ilk büyük uygarlıklar meydana gelecekti. Haliyle Anadolu'ya yerleşen ilk toplulukların bu ülkeye gelişi birbirinden farklı tarihlerde olmaktadır. Su kenarlarında ve yerleşmeye elverişli bölgeler daha erken devirlerde iskâna açılırken insanlar, Karadeniz bölgesinin sahil kesimi gibi ilkçağda sık ormanlarla kaplı, üstelik dar bir kıyı şeridinden oluşan yörelere fazla rağbet etmeyecektir.

Anadolu'daki yerleşim yerleri arasında en eskisi, günümüzden yaklaşık 400.000 yıl öncesine ait insan kalıntılarının bulunduğu Küçükçekmece yakınındaki Yarımburgaz mağarası iken Samsun'da ilk yerleşim izleri günümüzden yaklaşık 10.000 yıl öncesine dayanır. Bölgedeki en eski iskân merkezi M.Ö. 12.000 ile 8.000 arasındaki Mezolitik döneme ait Tekkeköy mağara yerleşimidir.¹¹

Tekkeköy'deki mağara yerleşimi Samsun'daki en eski yerleşim yeri olmasının yanında şehir merkezine en yakın ilk iskân noktasıdır. Zira tarihî veriler bundan sonraki ilk yerleşim yerlerinin üç bin yıldan fazla bir süre sonra kurulduğunu gösterir. Elde edilen arkeolojik malzemelerden, günümüzden yaklaşık yedi bin beş yüz yıl öncesinde M.Ö. 4500-3500 arasındaki Geç Kalkolitik devirde Samsun'da yeni yerleşim yerleri ortaya çıktığını gösterir. Bunlardan en çok bilineni, Bafra'nın 7 km. kuzeydoğusunda olan İkiztepe idi.

¹¹ Ali Uzun, "Tekkeköy'de (Samsun) Mağara-Kale Yerleşmeleri", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 1 (1995), s. 413-433.

İkiztepe, Samsun ili sınırları içerisinde en çok kazı yapılan ve en çok malzeme toplanan yerleşim merkezidir. Ancak coğrafi konumu itibariyle şehir merkezinden daha çok bugünkü Bafra sınırları içerisinde ortaya çıkan ve Kızılırmak'ın denize ulaştığı havzada vücut bulan bir kültürdür. Geç Kalkolitik devirden sonra Anadolu'nun pek çok yerinde yerleşme hızı artarken Samsun'un bu hıza yetişemediği görülür. Bu durum muhtemelen coğrafi sebeplerden kaynaklanmaktadır. Eski Bronz Çağı'nda İkiztepe'nin yanı sıra Samsun merkezde, Mert Irmağı kenarındaki Dündartepe'de de yerleşim izlerine rastlanmaktadır. Ancak bahsi geçen dönemde her iki yerde de mimarî yapı o kadar zayıftır ki buraların bir idarî merkez olmadığı açıkça anlaşılabilir. Ancak, Eski Bronz Çağı'nın üçüncü safhasından sonraki dönemde, Kızılırmak'ın Karadeniz'e döküldüğü yerdeki bir krallığın merkezinin İkiztepe olabileceği ileri sürülmektedir.¹²

Samsun'da miladi devirlere yaklaşıldıkça şehirdeki yerleşim yerlerinin sayısı hızla artmaktadır.¹³ Buralardan elde edilen arkeolojik malzeme arttıkça kentin kültür dokusu da netleşmeye başlamıştır. 1940'lı yıllarda çıkarılan tarihî delillere bakılırsa Samsun'un da dâhil olduğu Orta Karadeniz sahili Hitit Uygarlığının etkisi altındadır.¹⁴ Günümüze kadar devam eden yüzey araştırmaları neticesinde Dündartepe'nin yanı sıra Kavak, Havza başta olmak üzere Samsun'un bütün ilçeleri araştırılmıştır. Son dönemdeki çalışmalar ise daha çok Lâdik, Havza ve Vezirköprü ilçelerinde yoğunlaşmıştır.¹⁵ Bugüne kadar Canik'teki yerleşimin temeli olarak sayılabilecek Dündartepe'de

¹² Tuğrul Yiğit, "Akkadlar Devrinde Anadolu'nun Siyasî Yapısı", *DTCFD*, 40/3-4 (2000), s. 17.

¹³ Önder Bilgi, "Bafra-İkiztepe Kazılarının Işığında Samsun Bölgesinin Protohistor-yası", İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Samsun 1-3 Haziran 1988) Bildirileri, Samsun 1990, s. 1.

¹⁴ Bk. Kılıç Kökten-Nimet Özgüç-Tahsin Özgüç, "1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", *Bellekten*, IX/35, (Temmuz 1945), s. 397 vd.

¹⁵ Mehmet Özsait, "Orta Karadeniz Bölgesi Yüzey Araştırmaları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (nşr. O. Belli), Ankara 2000, s. 337 vd.

yeterince arkeolojik araştırma yapılmadığı için kentin o dönemi tamamen aydınlanamamıştır.

2.3. Yazılı Kaynaklara Göre İlk Topluluklar

Yazı öncesi dönemde Samsun'da bulunan toplulukların kimliğini tespit etmek hâlihazırdaki malzemelere göre pek mümkün değildir. Yazılı belgelere göre ise Samsun ve çevresinde yaşayan topluluklar arasında ismi bilinen ilk topluluk, Gaşkalar'dır.

Gaşkalar, Hititlerin çağdaşı olan bir topluluktur. Hititler Kızılırmak havzasında büyük bir uygarlık ortaya çıkarırken Karadeniz sahili Gaşkaların elindeydi. İki taraf arasında bölgenin hâkimiyeti için büyük bir mücadele vardı ve Gaşkalar, Hititlerin denize açılmasını engellemekteydi. Üstelik zaman zaman Hattuşa'ya düzenledikleri akınlarla Hitit başkentini vuracak güce ulaşmaktaydılar. Dönemin kaynakları, başkentini Gaşkalar karşı savunulmasının Hititler için en önemli meselelerden birisi olduğunu yazar. Gaşka akınlarını önlemek için Hititler, bir sınır hattı oluşturma ihtiyacı hissetti. Amasya'dan başlayan sınır kaleleri, muhtemelen bugünkü Merzifon ve Gümüşhacıköy'den kutsal kent Nerik'e kadar uzanmaktaydı. Vezirköprü'nün kuzeybatısındaki Oymaağaç'ta bulunan Nerik, Gaşka ülkesi sınırındaydı ve uzun bir süre onların elinde kalmıştı. Kaleler arasında sürekli gezen devriyeler sayesinde Gaşkaların hareketleri yakından izlenirdi.¹⁶

Hititler Kızılırmak boyunca büyük bir medeniyet kurmakla haklı bir ün kazanmıştı. Ancak onların Karadeniz sahiline yayılamamaları düşündürücü gelebilir. Vezirköprü'ye kadar ulaşan Hitit kuvvetlerinin Samsun'a girememesi, Gaşkaların askerî gücüyle alakalıdır. Dönemin kaynakları, göçebe bir topluluk olan Gaşkaların Hititler üzerine düzenledikleri akınlarla onlara büyük zararlar verdiği yönünde ifadelerle doludur.¹⁷

¹⁶ Bk. J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu* (nşr. E. Davutoğlu), Ankara 2001, s. 58.

¹⁷ Bk. Mahmut Pehlivan, *Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve*

Gaşkalar bugüne kadar tam anlaşılamayan bir sebepten M.Ö. VIII. Yüzyıl'da Samsun ve çevresinden ayrılmışlardır. Kaynaklar, M.Ö. 722-705 civarında onların Kızılırmak'ın güneyine indiklerini yazar.¹⁸ Bu topluluktan günümüze Samsun'da bir iz kaldığını söylemek mümkün değildir. Gaşkaların göçebe olması dolayısıyla onlardan geriye yerleşiklerden daha az arkeolojik malzeme kalması şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte Gaşkalar, Karadeniz sahiline yerleştiği bilinen ilk topluluk olarak tarihteki yerini almıştır. Onlardan önceki toplulukların kimliğine dair belirli izler var olsa da tarihî değeri bakımından bu unsurlar hakkında aydınlatıcı bilgi vermekten uzaktır. Bu yüzden Samsun'un etnik tarihini Gaşkalarla birlikte başlatmak yanlış olmaz.

Gaşkalar Samsun ve çevresini boşalttığı dönemde bölgeye Orta Asya'dan iki topluluk göç etmiştir. Bunlar Kimmerler ve İskitler'dir. Tarihçiler arasında XX. Yüzyıl'ın son çeyreğine kadar bu toplulukların kimliği meselesi üzerinde şiddetli tartışmalar olmuştur. Bugün itibariyle İskitlerin Türklükle bağlantısı konusunda itibarlı bilim çevrelerinde mutabakat sağlanmışken Kimmerlerin ana yurdunun Orta Asya olduğu konusundaki tereddütler sona ermiştir. Onların Türk kültür dairesinde olduklarına yönelik deliller ise gün geçtikçe artmaktadır.

Kimmerler, İskitlerin sıkıştırması ile Orta Asya'dan Karadeniz kıyılarına kaçmışlardır. Hazar Denizi'nin kuzeyine ulaştıklarında güneye dönerek bugünkü Gürcistan'a, oradan Doğu Anadolu'ya, oradan da İç Anadolu'ya gelen Kimmerler, M.Ö. 695 civarında Frig devletini yıkarak burada bozkır-göçebe geleneklerini devam ettiren bir devlet kurmuşlardı. Devlet kurulduktan sonra bir kısım Kimmer boyları kuzeye çıkarak Karadeniz bölgesine yayılmaya başlamış, Karadeniz Ereğlisi'nden Trabzon'a kadar olan içerisinde Samsun'un da bulunduğu sahayı yaklaşık yüz yıl boyunca hâkimiyeti altında bulundurmıştır. M.Ö. 585'ten itibaren İskit baskısı sebebi yeniden göç eden Kimmerler, Karadeniz'in kuzeyine çıkarak bölgeyi terk

Önemi, Erzurum 1991, s. 8-12.

¹⁸ Şemseddin Günaltay, *Yakınşark, II, Anadolu*, Ankara 1987, s. 285 vd.

etmişlerdir.¹⁹ Aynı güzergâhtan onları takip ederek Samsun'a ulaşan İskitler, Kimmerlerin bölgeyi boşaltmasından sonra Karadeniz sahilinin önemli bir kısmını ele geçirmişlerdir. Yunan kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla koloniciler bölgeye geldiğinde Sinop-Trabzon arası İskitlerin elindeydi.²⁰ O sebeple koloniciler Karadeniz'i İskit denizi (Pont Aşkenaz) adıyla anmışlardır.²¹

Gaşka hâkimiyeti Samsun tarihinin tam anlamıyla aydınlığa kavuşmamış sayfaları arasındadır. Esasen bu dönemde kentte büyük ilerlemeler olduğuna dair bir iz bulunmadığı gibi bu devirde yaşananlar hakkında da doyurucu bilgilere ulaşmak mümkün değildir. Oysa Orta Asya'dan gelen topluluklarla ilgili olarak pek çok kaynakta özellikle de Yunanlıların eserlerinde ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür. Bu kaynaklara bakılırsa koloniciler bölgeye vardığında İskitlerle uzun süre mücadele etmişti. Bu tarihî gerçek konunun uzmanları tarafından XIX. Yüzyıl'ın ortalarından itibaren yazılmaya başlanmıştır.²² Dolayısıyla şehrin kuruluşunu ya da medeniyet tarihini kolonicilerle başlatan görüşler gerçeği yansıtmamaktadır.

Karadeniz sahilindeki İskit hâkimiyetinin ne kadar sürdüğü konusu da hâlâ karanlıktadır. Bu devirde Samsun ve çevresinin hangi adla anıldığı da muammadır. Aynı şekilde onların Samsun ve çevresine konuşlanmaya başlayan kolonicilerle münasebetleri de tam olarak aydınlatılamamıştır. Ancak kısa bir süre sonra kaynakların bölgede İskit adlı bir topluluktan bahsetmiyor olması onların zamanla yok olmaya başladığı kanaati uyandırmaktadır. İlk Çağ tarihçilerinin bölgede Yunan kökenli olmayan halklarla ilgili kayıtları çeşitli araştırmacıların bunlarla İskitler arasında bağlantı kurmasına sebep

¹⁹ Bkz. M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı (İstanbul 23-26 Mayıs 1983)*, Ankara 1984, s. 111-116.

²⁰ Marianna Koromila, *The Greeks in the Black Sea*, Athens 1991, s. 33 vd.

²¹ P. Minas Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, (nşr. H. D. Andreasyan), İstanbul 1969, s. 1.

²² Bkz. M. Vivien de Saint-Martin, *Description Historique et Geographique de L'Asie Mineure II*, Paris 1852, s. 441; R. Vadala, *Samsoun*, Paris 1934, s. 3; Neal Asherson, *Black Sea*, London 1996, s. 49, 116, 210; vb.

olmuştur. Ancak bu tür değerlendirmelerin tarihî dayanağının çok güçlü olduğunu söylemek pek de mümkün değildir. Bununla birlikte Karadeniz'in sahilin ardındaki kısmında İskit varlığı çok uzun bir süre devam etmiştir.²³ Benzer bir durum Samsun için de geçerli olmalıdır. Zira şehrin sahilinde İskitlerden kalma malzeme sınırlıyken Lâdik'te onlardan kalma M.Ö. VI. Yüzyıl'a ait buluntular elde edilmiştir.²⁴

2.4. Kolonicilik Dönemi

İlk Çağ boyunca Asurlular, Fenikeliler gibi pek çok topluluk Anadolu'da ticaret kolonileri kurmuştu. Ancak bunlardan hiç birisi Yunanlıların kolonileri kadar bu ülkede etkili olamadı. Yunanlılar, diğerlerinden farklı olarak bütün Karadeniz havzasında koloniler kurmuş ve buradaki ticareti tek elden yönetmeyi başarmıştı. Böyle olunca başta dilleri olmak üzere çeşitli kültürel değerlerini havzada ticaret yapmak isteyen her topluluğa benimsetmişlerdi. Ayrıca başlangıçta birer emporium yani değiş-tokuş merkezi olan bu ticaret merkezlerine yeni göçmenler yerleştirerek bölgedeki sayılarını artırmalarını bilmişlerdir.

Koloniciliğin başlangıç sebepleri arasında Yunanistan'daki iktisadi imkânların nüfusa yetmemesi gelir. Yunanistan'da işsizlik ve yoksulluk çoğalmaya başlayınca Yunanlı bazı tüccarlar daha iyi bir gelecek ümidiyle yeni ülkelerde ticaret yapmak için belirli ülkelere göç etmeye başlamıştı. Bu ülkelerin başında da Akdeniz'in karşı kıyısındaki komşuları Anadolu gelmekteydi.²⁵ Başta Batı Anadolu'yu mesken tutan Yunanlı tüccarlar, zamanla Karadeniz'e de ulaşacaktır. Onların buraya varmasında Batı Anadolu'daki İyonyalı, Foçalı ya da Miletoslu tüccarların etkili olduğu açıktır. Zira Yunanlılardan daha çok Kuzey Anadolu'yu tanıyan bu topluluklar batıdan gelenlere buraları tanıtmış olmalıdır, bölgedeki kolonilerle ilgili olarak en çok tartışılan

²³ Ksenophon, *Anabasis* (nşr. T. Gökcöl), İstanbul 1984, s. 139.

²⁴ Bkz. Sümer Atasoy, *Amisos Karadeniz Kıyısında Antik Bir Kent*, Samsun 1997, s. 19, nu. 24.

²⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. *Greek Colonisation, II* (nşr. G. R. Tsitskhladze), Leiden 2008.

konulardan birisi de ticaret merkezlerini kuranların Yunanlılar mı bu topluluklar mı olduğudur. Hatta meseleye vâkıf olmayanlar Batı Anadolu kolonicileri Yunanlı zannederek apaçık bir hata içine düşerken ikisinin ticarî faaliyetleri arasındaki benzerliklerden yanılığa kapılabilmektedir.

Yunanlıların Karadeniz ilgisi mitolojik döneme kadar uzanır. Argonotlar efsanesinde kahraman denizciler, bugünkü Batum ve kuzeyinde ortaya çıkan Kolhis krallığına giderken Karadeniz bölgesinin üzerinden altın postlu bir koyunla uçan iki kardeşi takip ederek bölgeye gelmişlerdi. Bu kardeşlere ait altın postu arayan gemicilerin hikâyesi Yunan mitolojisinin en meşhur öykülerindendir. Ancak artık bilimsel toplantılara konu olan bu efsaneden hareketle Karadeniz'in Yunanlıların mitolojik düşüncesinde yer tutacak şekilde önemli ve üstün özelliklere sahip bir bölge olduğu anlaşılmasına rağmen Argonotlardan yola çıkarak yörenin tarihini yazmaya çalışmanın da gerçeklerle çok örtüşmediği açığa çıkmıştır.²⁶

Arkeolojik kanıtlardan açıkça anlaşılacağı üzere Karadeniz bölgesindeki koloniler farklı tarihlerde kurulmuşlardır. Bunların kuzeyde kurulanları hakkında ayrıntılı bilgi edinmek mümkündür. Zira Karadeniz'in kuzeyindeki koloniler hakkında pek çok arkeolojik çalışma yapılmış ve hangi tarihte ya da kim tarafından kuruldukları neredeyse tamamen gün ışığına çıkarılmıştır.²⁷ Bunlar sayesinde Yunanlılar bölgeye geldiğinde onlardan önce Karadeniz havzasında bulunan topluluklarla ilişkileri aydınlanmaya başlamıştır.²⁸ Ancak

²⁶ *Sur les Traces des Argonautes (Actes du 6e Symposium de Vani 22-29 Septembre 1990)*, Paris 1996.

²⁷ *Le Pont-Euxin vu par les Grecs* (nşr. O. Lordkipanidzé-P. Lévêque), Paris 1990; *The Greek Colonisation of the Black Sea Area* (nşr. G. R. Tsetskhladze), Stuttgart 1998; *North Pontic Archaeology* (nşr. G. R. Tsetskhladze), Leiden 2001; *Collected Papers on Greek Colonization* (nşr. A. J. Graham), Leiden 2001; Demetrios B. Grammenos, *Ancient Colonies in the Black Sea*, Thessaloniki 2003; Elias K. Petropoulos, *Hellenic Colonization in Euxineos Pontos*, Oxford 2005.

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. *Greeks and Natives in the Cimmerian Bosphorus 7th-1st Centuries BC (Proceedings of the International Conference, October*

benzer çalışmalar bugüne kadar gerçekleştirilemediği için aynı şeyi Samsun'un da bulunduğu güney sahili için söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte Samsun'daki koloninin M.Ö. VII. Yüzyıl'ın ikinci yarısında kurulanlar arasında yer aldığı düşünülebilir. Şehrin yakınlarındaki Akalan'dan elde edilen arkeolojik malzemelerden anlaşıldığı kadarıyla Samsun'da kurulan koloni M.Ö. VII. Yüzyıl'ın son çeyreğinde açılmıştır.²⁹

Samsun'da ilk ticaret kolonisini kuranlar Miletoslulardır. Bu ticaret merkezine Amisos adı verilmiştir ve kurucusu da Miletoslu Theopompus'tur.³⁰ Bundan sonra bugünkü Samsun'un en yaygın kullanılan adlarından birisi ortaya çıkacak ve Miletosluların koyduğu bu ad yüzlerce yıl yaşayacaktır. Ancak Amisos sadece Miletoslulara ait değildi. Bu koloniden onların yanı sıra Foçalı ve İyonyalı tüccarlar da yararlanmaktaydı.³¹ Bir asırdan fazla bir süre Miletos kolonisi olan şehre M.Ö. V. Yüzyıl ortalarında Atinalılar da gelerek bir koloni kurmuşlardır.³² Bununla birlikte onların şehrin hangi kesiminde konuştüğünü kestirmek zordur. Amisos bugünkü Baruthane mevkiinde yükselirken Atina kolonisinin de farklı bir yerde buranın daha doğusunda oluşma ihtimali yüksektir. Zira kaynaklarda Atinalıların Amisos'u ele geçiremedikleri açıktır.³³ Ancak buranın şehrin neresinde olduğunu tahmin etmeye yarayacak veriler elde yoktur.

2000, *Taman Russia* (nşr. S. L. Solovyov), Oxford 2007.

²⁹ Darejan Kacharava, "Polis Hellenis in the Black Sea Area", *Actes du X Symposium de Vani Pont-Euxin et Polis (23-26 Septembre 2002)*, Paris 2005, s. 11 vd.

³⁰ J. A. Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor, I*, Oxford 1832, s. 264.

³¹ John Hind, "The Dates and Mother Cities of the Black Sea Colonies (Pseudo-Scymnus and the Pontic Contact Zone)", *La Mer Noire, Zone de Contacts, Actes du VIIe Symposium de Vani (Colchide) (26-30 IX 1994)*, Paris 1999, s. 27.

³² Harold B. Mattingly, "Athens and the Black Sea in the Fifth Century BC", *Sur les Traces des Argonautes*, s. 154.

³³ Jack Cargill, *Athenian Settlements of the Fourth Century BC.*, Leiden 1995, s. XXVI.

Günümüzde yaygın bir kanaat ile Samsun şehrinin kuruluşu Yunanlılara bağlanır. Oysa açıktır ki kentte kolonicilerden önce üç farklı topluluk yaşamıştır. Üstelik ticaret merkezi kurmak için şehre ilk gelenler de Batı Anadolu'dan bölgeye gelen Miletoslulardır. Daha önce Karadeniz sahilinde geniş bir alana yayılarak yaşayan göçebe ya da konar-göçer toplulukların aksine koloniciler belirli merkezler inşa ederek buralarda yoğunlaşmışlardır. Onlardan sonra aynı maksatla bölgeye gelen tüccar kavimler de benzer yöntemle ticarî bakımdan stratejik öneme sahip bu merkezleri ya da çevresini daha da geliştirerek belirli yerlerde odaklanmışlar ve Karadeniz bölgesinde Sinop, Trabzon, Ordu, Giresun ve Trabzon şehirlerinin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu şehirlerde kolonicilere ait arkeolojik malzemenin çok olmasının ardında yatan sebep budur. Kolonicilerden önceki topluluklar ise bütün bölgeye yayıldığından bir merkezde yoğunlaştıklarını söylemek zordur. Haliyle onlarla ilgili arkeolojik buluntular küçük parçalar halinde bölgenin tamamından elde serpilmiş olmalıdır. Yöredeki arkeolojik çalışmalar geliştikçe Samsun ve çevresinin kültür haritasının ilk dönemleri de daha açık bir biçimde aydınlanacaktır. Ancak eldeki malzemeler bile şehrin tarihini Yunanlılarla birlikte başlatan tarih görüşünün gerçeği yansıtmadığını ortaya çıkarıcı niteliktedir.

2.5. Mihridates Krallığı

Karadeniz bölgesinde koloniler kurulmaya başlandıktan sonra Samsun'un önemi daha da artmıştır. Bu önem kentin coğrafi yapısından kaynaklanır. Kolonicilerin kurduğu Amisos şehri Makedonyalı İskender'in, onun ölümünden sonra da valilerinden Mihridates'in eline geçince bu önem kaynaklara açıkça yansımaya başlamıştır. İran kökenli Mihridates ailesinin kurduğu krallığın adı, deniz kıyısında kurulmasına binaen Pontus krallığıdır.

Mihridates hanedanı Romalılara karşı Karadeniz bölgesini savunan bir unsurdu. Bu sebeple bazı araştırmacılar onların devletini

“Anadolu’nun Millî Devleti” sıfatıyla anılmaktaydı.³⁴ Ancak bu krallığın adının Pontos Krallığı olması kamuoyunda yanlış anlamalara sebep olmakta ve Mihridateslerle Yunanlılar arasında bir bağlantı kurulmaktadır. Oysa bu gerçek değildir. Hanedan ailesi İran kökenlidir ve Yunanlılıkla uzaktan yakından bağlantısı yoktur. Diğer taraftan bazı çevreler Mihridates’in, Makedonyalı İskender’in komutanlarından olması dolayısıyla kurduğu devleti Helenistik medeniyete ait gösterme çabası içine girmiştir. Ancak bu da hakikati yansıtmamaktadır.

Mihridatesler devri kaynaklarında açıkça tarif edilmeye başlandığı üzere Karadeniz kıyısı boyunca sahilin hemen ardında ortaya çıkan dağlar ülkenin ardıyla bağlantıyı keser, bu dağların arasında ilerlemek çok zordur. Bütün sahil boyunca Amasra’dan doğuda Trabzon’a kadar olan bölgede Amisos, içeri doğru açılan tek kapı konumundadır. Kızılırmak ve Yeşilirmak, Amasya ve İç Anadolu’dan denize çıkışı sağlar. Bu yollar çok zor aşılacak yollar da değildir, ancak vadilerde yükseklerle tırmanmak biraz zahmet gerektirir. Amasya’dan başlayıp Tokat üzerinden Sivas’a ulaşan bu yol muhtemelen antik dönemde, Mihridatesler Lucullus’tan kaçtığı zamanlardan beri kullanılıyordu. Ancak Mihridates’ler devrinde kullanılan yol Zile’den Kayseri’ye giden yoldu. Amisos’tan Zile’ye giden bu yolun çok büyük ticarî önemi de vardı. Burası Amasya üzerinden kuzey-güney istikametinde, ülkenin başşehriyle deniz arasındaki tek büyük yoldu. Daha da önemlisi bütün Doğu Anadolu’nun ve güneyde Kilikya’ya kadar varan önemli yolların kuzeye açılmasını sağlardı. Bu sebeple Samsun hayati değere sahipti. Sinop bölgedeki kolonilerin anası sayılmakla birlikte Samsun ticari merkezdi.³⁵ Amisos’un Kızılırmak ve Yeşilirmak’ın denize ulaştığı yerlerin tam ortasında bulunması, hem Orta Karadeniz’in coğrafi

³⁴ Bk. Mahmut Goloğlu, *Anadolu’nun Millî Devleti Pontos*, Ankara 1973.

³⁵ J. Arthur R. Munro, “Roads in Pontus, Royal and Roman”, *The Journal of Hellenic Studies*, 21 (1901), s. 52 vd.

merkezi hem de bir koy kenarında olması Amisos yerleşmesinin kıymetini artıran diğer sebepler olmalıdır.

Mihridatesler devrinde Samsun, Karadeniz sahilinde iç kesimle ticari irtibatları sağlayan önemli yollar bakımından uç bölgeydi. Appianus'un kaydına göre VI. Mithridates Eupator (M.Ö. 120-63) kraliyet ikametgâhını Amisos'un biraz ilerisindeki Eupatoria'da kurdu. Burası muhtemelen bugünkü Samsun'un kuzeybatısındaki Karasamsun'da idi. Eupatoria kurulduktan sonra Amisos'a yeni tapınaklar inşa edildi. Fakat Eupatoria uzun yaşamadı. Lucullus, M.Ö. 71'de Amisos'u tahrip ettikten kısa süre sonra burayı da ortadan kaldırdı.³⁶

Mihridatesler devrinde Samsun vasıtasıyla krallığın doğu-batı irtibatı sağlanıyordu. Güneyde yükseklerde Terme ile Lâdik arasındaki yol Amasya'ya bağlanıyor, oradan da güneydeki Zile ve Kayseri'ye ulaşıyordu. Zile'den Kayseri'ye giden yol dağların güneyinden ilerleyip Sivas'ın güneydoğusundan Kızılırmak'a varır, oradan da güneybatıdan Kayseri'ye ulaşırdı. Bu yol Doğu Karadeniz bölgesinin kuzey-güney yolları içerisinde en önemlisiydi.³⁷

Mihridates hanedanı devrinde Samsun'da iki şehirden bahsedilir: Miletoslu Theopompus tarafından kurulan Amisos, Mihridates ailesinin elinde idi. Athenocles tarafından kurulan Atina kolonisinin adı ise Piraeus'tu. Bu şehirlerden Amisos, Mihridatesler devrinde büyüdü, pek çok mabet ve saraylar yapıldı.³⁸

Helenistik dönemin Karadeniz bölgesindeki en önemli mirasçısı Mihridates hanedanı olmuştur. Amasya merkez olmak üzere kurulan Pontus krallığı devrinde Amisos'un askerî ve ticarî önemi artmıştır. Bu yükseliş Romalıların bölgeye ilgisini daha da artırmış

³⁶ Getzel M. Cohen, *The Hellenic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor*, Los Angeles 1995, 384.

³⁷ B. C. McGing, *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus*, Leiden 1986, s. 4.

³⁸ J. A. Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, I, s. 264 vd.

ancak Mihridates ailesi Amisos ve çevresini onlara karşı uzun süre savunmuştur. Hal böyleyken çeşitli platformlarda Pontus krallığını Yunanlılıkla bağlantılı göstererek kolonicilerden Bizans dönemine Amisos'u Grek kültürünün bir parçası varsayan görüşlerin gerçekten uzak olduğu açıktır.

2.6. Roma Hâkimiyeti

Mihridates hâkimiyeti sırasında Romalıların doğuya yayılma siyaseti Amisos'u da derinden etkileyecek ve bölge üzerinde büyük bir güç mücadelesi başlayacaktır. Romalıların bölgeye yerleşmesi Pompeius'un doğu harekâtı sırasında M.Ö. 66'da olmuş ve Amisos'la Antakya aynı yıl Roma İmparatorluğu sınırlarına dâhil edilmiştir.³⁹ Bundan kısa süre sonra Romalılar arasındaki iç çekişme şehrin yeniden elden çıkmasına sebep olacaktır. Kaynaklara göre İmparator Julius Caesar (M.Ö. 49-44) ile Pompeius arasındaki savaş sırasında Sinop, Amisos ve öteki Doğu Karadeniz şehirleri Romalıların elinden çıkmış ve Pontos krallarından VI. Mihridates'in (M.Ö. 120-63) oğlu II. Pharnaces (M.Ö. 63-47) tarafından ele geçirilmişti. Caesar onu yendikten ve Pompeius hayatını kaybettikten sonra imparator Karadeniz'e ilerledi, Zile yakınlarında düşmanlarıyla karşılaştı ve M.Ö. 2 Ağustos 47'de büyük bir zafer kazanarak onları mağlup etti. Sonra meşhur *Veni-Vidi-Vici* (Geldim-Gördüm-Yendim) sözleriyle zaferini ilan etti. Böylece Amisos yeniden Roma hâkimiyetine girdi. Amisos'u Romalılardan geri alan Pharnaces şehirde büyük bir kıyım yapmıştı. Caesar da Pharnaces'i yendikten sonra kente özgürlüğünü verdi. Augustos zamanında ise Amisos serbest şehir haline geldi.⁴⁰

Romalılar devrinde Amisos'a yönelik idari düzenlemelerle şehrin ticarî önemiyle bağdaşan değişiklikler yapılmıştır. Pompeius devrinde Amisos Karadeniz sahilindeki en önemli şehir haline gelmiştir. İçte Zile kuzey-güney yolları arasındaki bağlantı noktası

³⁹ B. F. Harris, "Bithynia: Roman Sovereignty and Survival of Hellenism", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlin 1980, s. 869.

⁴⁰ J. A. Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor, I*, s. 257, 265.

olması açısından kıymet kazanırken kuzeydeki Amisos da sahildeki en uç nokta olması bakımından değerliydi. Pompeius M.Ö. 39'da yaptığı idari değişiklikle içerisinde Amisos ve Ereğli'nin de bulunduğu şehirleri bir kralın idaresine bıraktı.⁴¹ Böylece kentin imparatorluk için ne denli öneme sahip olduğu ortaya konmaktaydı.

Romalıların için Amisos'un güneyinden geçen bir yol hayati kıymete sahipti. Antik kaynaklarda sözü geçmeyen ancak Romalılar tarafından kullanılan bu yolun batısında Kızılırmak, güneyinde uzun Tavşan Dağı silsilesi, kuzeyinde de platoyu Kızılırmak vasıtasıyla denize bağlayan dağlık arazi bulunmaktaydı. Vezirköprü'de birbirine bağlanan yol, İstanbul'dan Batı Karadeniz'e oradan da Fırat nehrine kesintisiz olarak ulaşan, sahile paralel büyük yoldu. Amisos'tan güneyde Amasya üzerinden Sivas'a ulaşan büyük yol ise Havza'dan geçmekteydi.⁴² Böylece Amisos'un sırtını yasladığı dağların güneyindeki bölge de Romanın doğu sınırından iki kıtanın buluştuğu İstanbul'a kadar uzanan kuzey yolunu kontrol etmekle büyük önem kazanmaktaydı.

Amisos'a Hıristiyanlığın yayılması Roma hâkimiyeti döneminde olmuştur. Amisos coğrafi konumu itibarıyla en eski zamanlardan beri yeni dinlerin kolayca yayılabileceği bir noktada yani Anadolu'nun kuzey kıyısında bir merkezdi. On yılı aşkın süredir Hıristiyanlığa davet edilenlerin bu eski dinlerini terk etmesi kolay olmamıştı. Bununla birlikte Amisos'ta Hıristiyanlığın yayılması Doğu Karadeniz'in diğer yerlerine göre daha hızlı oldu ve 65-75 arasında kentteki Hıristiyanların sayısı büyük ölçüde arttı. Öyle ki yeni din kent halkını birleştiren bir güç konumuna geldi. Amisos, Hıristiyanlığın bölgede yayıldığı ilk şehir unvanını aldı.⁴³

⁴¹ William G. Fletcher, "The Pontic Cities of Pompey the Great", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 70 (1939), s. 22, 28.

⁴² J. G. C. Anderson, "Pontica", *The Journal of Hellenic Studies*, 20 (1900), s. 151.

⁴³ William Mitchell Ramsay, *The Church in the Roman Empire before AD 170*, London 1895, s. 225.

Romalılar devrinde Amisos'u tasvir eden en önemli kaynak, ataları Pontus krallığında önemli görevlerde bulunmuş önemli bir coğrafyacı, filozof ve tarihçi olan Strabon'dur. Coğrafya isimli eserini yazdığı zaman miladın ilk yıllarıdır. M.Ö. 64 veya 63'te Amasya'da doğan ve ömrünün uzun bir kısmını burada geçirmiş bulunan yazar çok gezmiş ve bilgi verdiği yerlerin çoğunu görerek yazılarını kaleme almıştır. Ömrünün son otuz yılını doğduğu şehir olan Amasya'da geçiren Strabon, imparatorluğun diğer yerlerindeki gelişmeleri yakından takip edemese de Amisos ve çevresinde yaşananlar hakkında kıymetli bilgiler vermekte, aynı zamanda Romalılara kadar Amisos'un yakın tarihinin bir özetini de sunmaktadır.

Strabon, Kızılırmak'ın denize döküldüğü yerden Amisos'a kadar olan alanın verimli bir düzlük olduğunu anlatır. Her şeyin yetiştiği bu düzlükte bölgede nadir bulunan koyunların yünlerinden imal edilen ürünlerin önemli olduğu anlaşılır. Ayrıca ülkede nadir olarak görülen hayvanlardan ceylanların da burada yaşadığı özellikle kaydedilir. Bölgenin bir kısmının Amisoslular tarafından işgal edildiğine değinen yazar, buradan Trabzon'a kadar yerin Pompeius tarafından Deiotairos'un idaresine verildiğini anlatır. Bundan sonrasında ise Amisos için şunları yazar: *"Sinope'den aşağı yukarı 900 stadion uzaklıkta bulunan ve kayda değer bir şehir olan Amisos'a gelinir. Theopompos, buranın ilk defa Miletos'lular, Kappadokia'lı bir lider tarafından üçüncü defa da Athenokles ve Atinalılar tarafından kolonize edilerek isminin Peiraia olarak değiştirilmiş olduğunu söylemektedir. Krallar da bu şehre sahip olmuşlardır ve Eupator burasını tapınaklarla süslemiş ve şehre ilave yaparak genişletmiştir. Bu şehir Lucullus ve boğazları aştığı sırada Pharnakes tarafından kuşatılmıştır. Tanrılaştırılmış Caesar tarafından bağımsız şehir ilan edilmiş, sonra Antonius tarafından krallara verilmiş, sonra da tiran Straton tarafından şehir kötü duruma düşürülmüştür. M.Ö. 31'deki Aktion savaşından sonra Caesar Augustus tarafından yeniden bağımsız şehir ilan edilmiştir ve şimdiki halde iyi teşkilatlandırılmış*

vaziyettedir. Güzel arazisinin yanı sıra Amazon ve Sidene'lerin memleketi olan Themiskyra'ya da sahiptir."⁴⁴

Strabon'un bilgilerinden açıkça anlaşılacağı üzere Amisos, batısında İkiztepe kültüründen bağımsız olarak yükselen bir şehirdir. Hemen doğusunda çeşitli şehirler inşa edilse de bunlar uzun ömürlü olmamış ve bugünkü Baruthane havzasında Karadeniz'i içe bağlayan tek yer olma vasfına sahip olan Amisos, bölgedeki en önemli merkez olarak varlığını uzun süre devam ettirmiştir. Ancak şehrin doğudaki sınırları kuruluşundan sonra epeyce genişlemişe benzemektedir. Zira Strabon'a bakılırsa bugünkü Terme olduğu varsayılan Themiskyra da Amisos'a bağlıdır. Böylece şehrin kuruluşundan çok önce mühim bir yerleşim merkezi olan Tekkeköy ve çevresindeki alan da Amisos'un nüfuz alanına girmiş olmaktadır. Diğer yandan Strabon sayesinde hakkında tarihî bir kanıt bulunamayan ancak Yunan mitolojisinde büyük yer tutan İskitlerin efsanevî kadınlar topluluğu Amazonların bölgedeki varlığı öğrenilmiş oluyordu.

Roma hâkimiyeti sırasında Amisos'un jeopolitik öneminde büyük değişiklikler olmuştur. Mihridateslerle Romalılar arasındaki mücadelenin gerçekleştiği sahanın merkezinde yer alan Amisos, Roma sınırlarına girince iç bölge olmuştur. Zira Mihridates hâkimiyetinin sona ermesinden sonra Romalıların bölgedeki rakibi Persler olmuştur. Prokopius'un bütün ayrıntısıyla günümüze ulaştırdığı Roma-Pers mücadelesi ise Karadeniz'in en kuzeydoğu ucunda, Batum ve çevresinde yoğunlaşmıştı.⁴⁵ Haliyle Amisos'daki Roma hâkimiyeti pekişmiş, bölge üzerine uluslar arası güçlerin nüfuz mücadelesi de sona ermiştir.

Roma İmparatorluğu'nun Hun baskısı sonucu oluşan Kavimler Göçü neticesinde ikiye ayrılmasından sonra Amisos, Doğu Roma İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde kalmıştır. Bu devir içerisinde

⁴⁴ Bk. Strabon, *Coğrafya (Geographika)* Kitap XII Bölüm I-II-III (nşr. A. Pekman), İstanbul 1969, s. 29 vd.

⁴⁵ Bkz. Prokopius, *History of the Wars*, I-II (nşr., H. B. Dewing), London 1979.

Amisos önce Helenopont eyaletine daha sonra da Armeniakon eyaletine bağlıydı. Türkler gelene kadar şehri etkileyen olayların en önemlisi 863'te İslam ordularının Amisos'a yaptığı akındı. Malatya emiri Ömer b. Abdullah tarafından idare edilen bu akında şehir zapt edilerek yağmalanmıştı. Ancak Romalılar buna sessiz kalmadı ve başkomutan Petronas bölgeye gönderilerek Amisos'u kurtarması istendi. O da İslam ordusunu mağlup etmiş ve şehri yeniden Roma hâkimiyetine katmıştır.⁴⁶

2.7. Türkler Amisos Kapılarında

Amisos şehri Doğu Roma hâkimiyetinde iken Türklerin Anadolu'ya akınlarıyla birlikte bölgenin ve şehrin durumunda önemli değişiklikler olacaktır. Selçuklular daha devlet kurmazdan evvel kendilerine yurt aradıkları dönemde Çağrı Bey, 1018'de Doğu Anadolu ve Kafkasların güneyinde etkili olan bir keşif seferine çıkmıştı. Karahanlılarla Gazneliler arasına sıkışıp kalan Kınık boyuna yurt bulmayı hedefleyen bu sefer amacına ulaşmış ve Çağrı Bey 1021'de ülkesine döndüğünde kardeşi Tuğrul'a, yerleşmeleri için çok elverişli bir ülke bulunduğunu, keşfetmiş olduğu bu bölgelerde kendilerine karşı gelebilecek bir güç olmadığını söylemişti.⁴⁷ Bu yurdu ele geçirme arzusu 1040 Dandanakan Savaşı'ndan sonra Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla birlikte devlet politikası halini almış ve Tuğrul Bey'in (1040-1063) emriyle Anadolu'nun fethine yönelik faaliyetlere girişilmişti. 1047'den 1054'e kadar geçen süre zarfında Doğu Anadolu ve Kafkaslarda ilerleme kaydeden Selçuklular, bu yılda ilk kez bir hükümdarın komutasında Anadolu'ya akın düzenlemişlerdi.

1054 harekâtı sırasında Selçuklu ordusu Doğu Anadolu'da Muradiye ile Erciş'i fethetmiş,⁴⁸ Malazgirt'i kuşatmış ise de

⁴⁶ Besim Darkot, "Samsun", *İA.*, X (1966), s.173.

⁴⁷ Gregory Abû'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, I (nşr. Ö.R.Doğrul), Ankara 1987, s. 293.

⁴⁸ *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (nşr. H.D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 100.

alamamıştır.⁴⁹ Bu seferin Amisos tarihi açısından önemi, Selçukluların ilk kez bu şehrin sınırlarına ulaşmış olmasıdır. Dönemin en kıymetli kaynaklarından Ermeni tarihçisi Aristakes'in yazdığına göre, Malazgirt kuşatmasından sonra Tuğrul Bey ordusunu üçe ayırmış, bir kısmı Kars yönünde ilerleyerek, bölgenin Bizans valisi Gagik ile giriştikleri savaş sonunda büyük bir zafer kazanırken ordunun diğer iki kolu ise Karadeniz bölgesi üzerine yönelmişti. Bunlardan bir grup kuzeyde Kafkaslara, batıda Canik ormanlarına, güneyde Tercan ve Erzincan'a kadar ilerlerken, diğeri ise Oltu yörelerinden geçip Çoruh nehrinin ötesindeki bölgelere akınlar yapmıştır.⁵⁰ Ermeni kaynağındaki bilgi açık olmadığı için Selçuklu ordusunun Amisos şehrine varıp varmadığı belli değildir. Dönemin diğer kaynaklarında da bu yönde bir bilgi bulunmadığı için meseleyi açıklığa kavuşturmak kolay değildir. Bununla birlikte Selçuklu ordusunun Kelkit vadisini takip ederek sahile ulaşmasa da kentin sırtını yasladığı dağlara vardığı düşünülebilir. Bu sefer bölgedeki Bizans askerî gücünü görmek ve mümkün olduğunca tahrip etmek gayesi taşıdığı için Amisos'un fethine yönelik bir akın olarak değerlendirilmemelidir. Selçuklular Anadolu'yu fethetmeye çalışırken Romalıların ülkenin hangi bölgelerinde güçlü olduğunu anlamaya çalışmaktadır. Amisos'a kadar ciddi bir engelle karşılaşmadan ilerlemeleri burada Bizans'ın fazla direnemeyeceğini göstermiştir.

Tuğrul Beyin ayrılmasından sonra, onun buyruğuyla Selçuklu kumandanlarının yönettiği kuvvetler, Doğu Anadolu üzerindeki baskılarını devam ettirmişler, fetih girişimleri 1057-1063 yılları arasında aralıksız sürüp gitmiştir. 1058 senesinde Anadolu hududunda bulunan Yakutî kumandasındaki Türkmen beyleri Bizans ülkesine taarruz ederken, Dinar adındaki diğer bir Türk emirinin kumandasındaki kuvvetler Kuzey Anadolu'daki şehirlere hücum etmiştir. Çoruh vadisini takip eden bu emir, daha ileriye giderek Kelkit

⁴⁹ *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler* (nşr. A. Sevim), Ankara 1988, s. 13.

⁵⁰ Bk. *Aristakes Lastivertc'i's History* (nşr. R. Bedrosian), New York 1985, s. 93 vd.

vadisine girmiş ve Şarkî Karahisar'ı fethetmiştir.⁵¹ Böylece Malazgirt Savaşından çok önce Selçuklular Karadeniz bölgesinde bir şehri fethetmiş oldu.

Tuğrul Bey devrinde Amisos'a kadar olan yerlerdeki Bizans gücünü keşfeden Selçuklular, bir sonraki dönemde kenti ele geçirecek hamleyi yapacaktır. Alp Arslan'ın (1063-1072) hükümdarlığının başlarında 1064 senesi Şubat ayındaki Kafkasya seferi sırasında Selçuklu kuvvetlerinin Bizans'ın Doğu Karadeniz eyaleti olan Khaldia eyaletine akınlar düzenlediği kaynaklarda yer alır.⁵² Bu akıncı kuvvetleri 1054'teki güzergâhı kullanmış ise Selçuklu birliklerinin Amisos'a da ulaşmış olması imkân dâhilindedir. Alp Arslan ile Bizans İmparatoru Romanos Diogenes (1068-1071) arasında 26 Ağustos 1071'de Malazgirt'te yapılan savaş sonucunda, Selçuklu ordusu parlak bir zafer kazanmıştır. Savaş sonunda yapılan antlaşmaya Bizans tarafının uymaması sonucu Sultan Alp Arslan Anadolu'nun fethi emrini vermiş, böylece, Amisos'un da içinde bulunduğu bölge Türklerin eline geçmiştir. Marmara'nın batı kıyılarına kadar olan bölgeden çekilen Romalılar, Selçuklu kuvvetleri karşısında bir varlık gösterememişlerdir. Devrin kaynaklarına bakılırsa Bizans kuvvetleri Selçuklular karşısında o kadar çaresiz kalmışlardı ki Romalıların Karadeniz şehirleri içerisinde surları dolayısıyla alınamaz diye övündükleri Trabzon bile Türklerin eline düşmüştü.⁵³

Amisos'un Malazgirt Savaşı'ndan sonraki durumu hakkında kaynaklara doyurucu bilgi yansımaz. Bu konuda bilgi verebilecek en önemli kaynaklar olan Bizans tarihçileri, muhtemelen İstanbul'un bile güvenliğinin tehlikeye girdiği bir ortamda Amisos'ta neler olup bittiğiyle ilgilenebilecek halde değildir. Ermeni kaynakları Selçukluların Doğu Anadolu'daki faaliyetlerini yansıtmakla birlikte diğer yerlerde yaşananlarla çok fazla kıymet vermez. İslam

⁵¹ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, İstanbul 1944, s. 53.

⁵² George Finlay, *History of the Byzantine and Greek Empires*, II, London 1854, s. 23.

⁵³ Anna Kommēna, *Alexiad* (nşr. B. Umar), İstanbul 1996, s. 261.

tarihçilerinin bakış açısı ise o devirde Karadeniz’de yaşananları aktaracak bir bakış açısından yoksundur. Türk kaynakları ise daha Anadolu’nun fethini etraflıca yansıtmaktan uzaktır. Dolayısıyla Amisos şehrinin Malazgirt’ten sonra ne durumda olduğunu aydınlatmak pek mümkün değildir. Bununla birlikte Romalı tarihçiler sayesinde özellikle bölgedeki nüfus hareketleri hakkında önemli ipuçları elde edilebilmektedir.

Türk fetihlerinden oldukça etkilenen Hıristiyan ahalinin yerlerinden ayrılmaya başladığı ve İstanbul’da büyük endişeye sebep olan önemli bir iç göç yaşandığı Bizans kaynaklarından öğrenilebilmektedir. 1080’in başlarına kadar bütün sahil Türklerin eline geçtiği gibi Kızılırmak ve Yeşilirmak boylarındaki Hıristiyan ahali yerlerini terk edince, Bizans imparatoru Mikhail Dukas (1071-1078), bölge halkını deniz yoluyla kendi kontrolündeki yerlere naklederek nüfus gücünü korumaya gayret etmiştir.⁵⁴ Ancak Türkmenler için onların boşalttığı yerlerden sadece kırık bölge kıymetliydi. Zira konar-göçer olmaları ve hayvancılıkla geçinmeleri sebebiyle Amisos gibi dar bir kıyı şeridinden oluşan yerlerden ziyade geniş otlaklara sahip yerleri tercih ediyorlardı. Roma kaynaklarına açıkça yansıdığı üzere ilk şaşkınlıktan sonra bölgedeki Bizans idarecileri, Karadeniz’in kırık kesimini Türklerden arındırmak üzere faaliyete girişecektir.⁵⁵

Türkler Malazgirt Zaferi’nden sonra o kadar yoğun bir nüfusla Anadolu’ya gelmiştir ki ülkenin sadece siyasî yapısı değil sosyal ve kültürel yapısı da kısa sürede değişmeye başlamıştır. Dönemin en önemli kaynaklarından olan Süryani tarihçisi Mihail’in adeta dünyayı kapladığını iddia ettiği⁵⁶ Türkler bir anda Marmara kıyılarına kadar Anadolu’nun her yerine yayılmışlardı. Ülkedeki Hıristiyan ahali genel itibarıyla etrafı surlarla çevrili şehirlerde ve etrafında yoğunlaşmıştı.

⁵⁴ Bk. Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, London 1971, s. 160.

⁵⁵ Marianna Koromila, *Pontos-Anatolia*, Athens 1989, s. 27.

⁵⁶ Bk. *Chronique de Michel le Syrien*, III/II (nşr. J. B. Chabot), Paris 1906, s. 155.

Anadolu'ya gelen Türkmenler ise konar-göçer olup hayvancılıkla geçinmekteydi. Onların aradığı yerleşim yeri ise memleketin büyük kesimini oluşturan ve ıssız haldeki kırlık bölgeydi. İlk aşamada şehir merkezlerini de ele geçirmiş olsalar da kısa süre sonra buraları boşaltarak geri çekileceklerdir. Ancak bu çekilme sırasında kentlerin büyük kısmını haraca bağlayarak gelirlerine ortak olmayı da ihmal etmemişlerdir. Malazgirt'in şaşkınlığını üzerlerinden atan Bizans imparatorları ise Hıristiyan ahaliyi güvenli yerlere naklederek nüfuzunu devam ettirebileceği bölgeler oluşturmaya çalışacaktır. Böylece Hıristiyanlar özellikle ticaretin yoğunlaştığı şehirler etrafında kümelenirken ülkenin büyük kısmı kalabalık Türkmenlere yurt olmuş, bu durumun doğal bir sonucu olarak Hıristiyan ahali azınlık durumuna düşmüştür. Öyle ki ikinci Haçlı seferi sırasında kaleme alınan XII. Yüzyıl'ın başlarına ait Katolik kaynakları Anadolu ismi yerine "*Türklerin ülkesi*" anlamına gelen Türkiye adını kullanmaya başlamıştır. Bu da ülkenin çeyrek asırda nasıl bir siyasî, sosyal ve kültürel değişim geçirdiğinin en büyük göstergelerindendir.

Amisos'un fethine yönelik ilk girişimi yapan kişi Danişmend Gazi'dir. Sultan Alp Arslan'ın en önemli komutanlarından olan Emir Danişmend Taylu et-Türkmanî, gösterdiği başarıların ödülü olarak Malazgirt savaşından sonra Sivas, Niksar, Elbistan ve Malatya'yı iktâ olarak almıştır.⁵⁷ Onun kurduğu beylik 1071-1175 yılları arasında yaklaşık bir asır, Niksar merkez olmak üzere Orta Karadeniz bölgesinin güney kesimlerine hâkim olmuştur.

Danişmendlilere ait en önemli kaynaklardan birisi, Emir Danişmend'in en çok fethetmek istediği şehirlerin başında Amisos'un geldiğini yazar.⁵⁸ Sivas ve Tokat'ı aldıktan sonra kuzeye yönelen Emir Danişmend, Çorum, Osmancık, Kastamonu ve Amasya'yı aldıktan sonra en çok istediği yerlerden olan Amisos'a doğru yürüyecektir. Bunu anlatan kaynaklar vasıtasıyla da ilk kez Canik adı tarihî kayıtlara girmektedir. Canik'e sefer düzenleyen Danişmend Gazi, şehrin

⁵⁷ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 13.

⁵⁸ *Dânişmend-Nâme* (nşr. N. Demir), Niksar 1999, s. 54, 137.

yakınlarındaki Helikbend kalesini kuşatmıştı. Surlarının sağlamlığıyla nam salan bu kaleyi ele geçiremeyen Danişmendli hükümdarı geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ancak burayı elde etme hususunda kararlı olan Danişmend Gazi, ikinci kez kaleyi kuşatmış ancak yine başarısız olmuştur. Üstelik bu sefer kuşatma sırasında atılan bir ok ile yaralanmış ve o halde başkenti Niksar'a götürülmüştü. Bu yara Danişmend Gazi'nin ölümüne sebep olacak ve Canik'i ele geçirme hayali onun son isteği olacaktır.⁵⁹

Canik Danişmend Gazi tarafından ele geçirilemese bile onun mirasına sahip çıkan Danişmendliler, Amisos'un çevresindeki kırık bölgeyi fethetmeye başlamıştır.⁶⁰ Böylece çevrelerindeki baskıya dayanamayan bölgedeki tüccar topluluklar Niksar emirleriyle uzlaşma arayışına girmişlerdir. Kaynaklar, Canik bölgesindeki pek çok ticaret merkezinin Danişmendlilere vergi verdiğini yazar.⁶¹

Danişmendlilerin Amisos'a yönelik faaliyetleri uzun bir süre askıda kalmıştır. Bölgedeki şehirleri haraca bağlayan Danişmendli emirleri daha çok Haçlılarla ve Bizans imparatorlarıyla mücadele ettiğinden olsa gerek Karadeniz sahiline yönelik faaliyetlerini ikinci plana itmişlerdi. Zira bu dönemde bütün İslam dünyasını olduğu gibi Anadolu'yu da derinden etkileyen Haçlı Seferleri başlamıştı. Ülkedeki pek çok beylik gibi Türklerin önde gelen siyasî teşekküllerinden Danişmendliler de Haçlılarla uzun süre savaşmış ve Karadeniz bölgesini ihmal etmişti. Ancak 1143 yılında tahta çıkan Yağıbasan'la birlikte bölgeye yönelik akınlar tekrar başladı. Bizans kaynakları, 1158'te Bizans İmparatoru Manuel Komnenos (1143-1180) Çukurova seferindeyken Danişmendli hükümdarının Bafra ve Ünye'yi ele

⁵⁹ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiü'd-Düvel*, II (nşr. A. Öngül), İzmir 2001, s. 147 vd.

⁶⁰ Demetrius J. Georgacas, *The Names for the Asia Minor Peninsula*, Heidelberg 1971, s. 87.

⁶¹ M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 133.

geçirdiğini yazar.⁶² Böylece Amisos doğudan ve batıdan Danişmendliler tarafından kuşatılmaktaydı.

1174'te Danişmendlilerin Türkiye Selçuklularına bağlanmasından sonra Amisos'a yönelik fetih faaliyetleri el değiştirmiştir. Selçuklu soyundan Süleymanşah (1075-1086) tarafından 1075'te İznik'te kurulan Türkiye Selçuklu Devleti, kuruluşundan kısa süre sonra Karadeniz bölgesiyle ilgilenmeye başlamıştı. Kaynaklar, Süleymanşah'ın komutanlarından Karatekin'in Sinop, Kastamonu ve Çankırı'yı fethettiğini yazar. Ancak Doğu Karadeniz kıyısındaki Türkmenler, Türkiye Selçuklu devletinin kurulduğu bölge olması bakımından Marmara'ya göç etmiş, bu sebeple yöre tekrar Bizans'ın eline geçmiştir.⁶³ Bu tarihten sonra Selçuklular uzunca bir süre Karadeniz bölgesine yönelmeyecektir. Zira birinci ve ikinci hükümdarları Büyük Selçuklu Devleti'nin idarecileri ile yaşanan anlaşmazlıklar sebebiyle Halep ve Musul önlerinde can verince Türkiye Selçuklularına karmaşa hâkim olmuştu. Bir yandan iç çekişmeler diğer yandan Danişmendlilerin yükselişi Selçukluların geri planda kalmasına zemin hazırlamıştır. I. İzzeddin Mesud (1116-1155) devrinde yeniden ülkedeki Türkler arasında en önemli güç haline gelen Selçuklular, Kılıç Arslan'ın (1155-1192) başa geçmesiyle birlikte hem Danişmendlileri ortadan kaldırıp hem de Miryakefalon'da Bizans'a büyük bir darbe vurarak ülkenin de en önemli Türk siyasî gücü haline gelince yeniden Amisos'a yönelecektir.

2.8. Müslüman Samsun'un Kurulması

Türkiye Selçuklularının Karadeniz politikasını belirleyen kişi, Sultan Kılıç Arslan'ın Tokat meliki olan oğlu Rükneddin Süleymanşah'tır. Babası devrinde Selçuklu devletinin sınırları Canik ve Doğu Karadeniz dağlarının güneyinden Trabzon'a kadar ulaşınca, Karadeniz bölgesinin kırlık bölgesinin büyük bir kesimi Selçukluların eline geçmişti. Rükneddin Süleymanşah Tokat meliki iken

⁶² *Les Turcs Au Moyen-Age* (nşr. X. Jacob), Ankara 1990, s. 165.

⁶³ Bk. Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 423 vd.

Selçukluların kırlık bölge ile yetinmeyip Karadeniz sahilinde de varlığını hissettirmesinin bir zorunluluk olduğunu anladı. Konar-göçer Türkmenlerin dar kıyı şeridinde yaşamak isteyip istememesi bir kenara Selçuklular burada askerî olarak varlığını hissettirmek zorundaydı. Rükneddin Süleymanşah'ın bunu fark etmesinde altın çağını yaşayan aynı zamanda Selçukluların bölgedeki en önemli rakibi haline gelen Gürcü krallığının Karadeniz havzasında etkisini artırma çabasının büyük rolü vardır. Kral David devrinde başlayan ilerleme Kraliçe Tamara döneminde zirveye ulaşmış ve Gürcü Krallığı Kafkasların en önemli gücü haline geldiği gibi Doğu Anadolu ve Karadeniz havzasında da etkili olmaya başlamıştır.⁶⁴ Rakiplerinin bu sayede doğu-batı ticaretini yönlendirmek isteyen bir güç haline gelme çabası, Rükneddin Süleymanşah'ta Karadeniz limanlarından birisinde daimi asker bulundurmanın gerekli olduğu kanaatini uyandırmıştır. Bunun için en uygun yer de Samsun'dur.

Samsun'da Selçuklu varlığının ne şekilde oluştuğu ya da Amisos'un durumunun ne olduğu çok açık değildir. Bir Bizans kaynağına bakılırsa Amisos 1178'te Selçukluların eline geçmişti.⁶⁵ Ancak bu hâkimiyetin şehirle mi yoksa çevresiyle mi sınırlı olduğu muammadır. Ancak açık olan şudur ki şehir ele geçirilmiş olsa bile buradaki Selçuklu varlığı uzun süreli olmamıştır. Zira Rükneddin Süleymanşah 1194'te Amisos'u yeniden alacaktır.⁶⁶ Selçuklu meliki bu sayede büyük ün kazanmakla birlikte Bizans İmparatoru III. Aleksios (1195-1203) da şehrin Türkler tarafından alınmasına tepkisiz kalmamış ve geç de olsa karşılık vermek üzere harekete geçmiştir. Bu kadar geç kalınmasında Miryakefalon'da yaşanan hezimetin üzerine Kılıçarslan ile yeniden karşılaşmamak yönünde bir eğilimin oluşması etkili olabilir. Nitekim Rükneddin Süleymanşah (1196-1204) iktidara

⁶⁴ Bu konuya daha önceki bir çalışmamızda ayrıntısıyla temas etmiştik. Bk. *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon 2009, s. 67-106.

⁶⁵ Anthony Bryer, "A Byzantine Family: The Gabrates, c. 979-c. 1653", *University of Birmingham Historical Journal*, XII (1970), s. 170.

⁶⁶ Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, I, Washington 1985, s. 93.

geldikten sonra harekete geçen Bizans İmparatoru 1200'de Amisos'u geri almak üzere bölgeye gelmiş ancak Rükneddin Süleymanşah'a mağlup olarak eli boş şekilde geri dönmek zorunda kalmıştır.⁶⁷ III. Aleksios'un kaybedilmesi üzerine harekete geçmesi, esasında Amisos'un stratejik öneminin ne kadar artmaya başladığının da açık bir göstergesidir.

Rükneddin Süleymanşah'ın Amisos'ta nasıl bir hâkimiyet kurduğu çok açık değildir. Bizans kaynaklarında şehri ele geçirdiği yönünde bilgiler bulunsa da bunu Amisos kenti olarak algılamak çok doğru değildir. Yaklaşık on yıl sonra gerçekleşecek hadiseler sebebiyle tarihî Amisos'un doğusunda, bugünkü Saathane Meydanı ve çevresinde Türklere ait olup geç dönem kaynaklarında Müslüman Samsun adıyla anılan bir yerleşim yerinin yükseldiği görülecektir. Bir kale-kent olarak gelişen bu şehir bir anda ortaya çıkamayacağına göre Rükneddin Süleymanşah'ın Amisos'u himayesi altına aldığı, hemen yanında da Karadeniz bölgesindeki Türk askeri gücünün nüvesini teşkil edecek olan kenti kurduğunu düşünmek daha mantıklı gözükmektedir.

Rükneddin Süleymanşah Müslüman Samsun'un teşkil edilmesini sağladıktan sonra 1202'de bölgedeki en önemli rakibi saydığı Gürcüler üzerine yürümüş ancak Micingerd'de yapılan savaşta ağır bir mağlubiyete uğramıştır. Böylece onun Karadeniz'in en büyük gücü olma hayalleri suya düştüğü gibi Amisos'taki Türk varlığı da tehlikeye girmiştir.

1202'deki zaferden sonra Gürcüler Karadeniz havzasında üstün duruma geçmiştir. Ancak askerî gücünü dağıtmak istemeyen Kraliçe Tamara (1184-1213), Karadeniz bölgesini müttefiklerinin denetimine bırakmayı tercih etmiştir. Bu müttefik unsur, Komnenos ailesidir. Bizans İmparatorluğu'nda bir asırdan fazla bir süre iktidarı elinde bulunduran bu aileye 1185'teki bir halk darbesiyle görevden el çektirilmişti. Gürcü sarayıyla akraba olan Komnenosların bazı fertleri

⁶⁷ G. Finlay, *History of the Byzantine Empire*, II, s. 302 vd.

Kraliçe Tamara'nın yanına sığınmışlardı. 1204'te dördüncü Haçlı seferi sırasında Latinler İstanbul'u zapt ettiğinde Bizans tahtı el değiştirdiğinde ülkede büyük bir kaos çıkmış, İstanbul Haçlıların denetimi altına girerken Anadolu'ya büyük bir belirsizlik hakim olmuştur. Bu ortamda Roma tahtını yeniden Ortodoksların eline geçirmek isteyenler Bizans ülkesinde farklı devletçikler kurmuşlardı. Gelişmeleri yakından takip eden Gürcü Kraliçesi de Karadeniz'de kendisiyle ittifak yapabilecek bir devletin ortaya çıkmasına yardımcı olmuş, Aleksios ve David Komnenos kardeşlere verdiği askerî destek ile 1204 baharında Trabzon'dan Karadeniz Ereğlisi'ne kadar olan yerleri ele geçirmelerini sağlamıştır. Böylece Karadeniz sahil şeridinde Komnenos hâkimiyeti başlamıştır.⁶⁸ Selçuklular bundan sonra Amisos için Bizans ya da bir başka unsurla değil Komnenoslarla mücadele etmek zorunda kalacaktır.

2.9. Samsun'a Hâkim Olmak İçin Türkiye Selçuklu-Komnenos Mücadelesi

Rükneddin Süleymanşah zamanında Selçukluların Karadeniz sahilindeki etkinliğinde belirgin bir azalma olsa da aynı dönemde ülkenin neredeyse tamamında siyasî istikrarın bozulması bir şans olmuştu. Artık ne Türklerin bölgedeki gerilemesinden faydalanabilecek bir Bizans vardı ne de İstanbul'daki tahtı elde etmek için birbiriyle kıyasıya bir mücadele içine giren Ortodokslar, Selçuklular üzerine yönelebilecek durumdaydı. Rükneddin Süleymanşah'tan sonra Selçuklu tahtına çıkan I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1205-1211) bu durumdan faydalanarak Amisos'u (Samsun'u) tekrar nüfuz sahası içine almayı başaracaktır.

Komnenosların 1204'te Sinop-Amisos havalisine hâkim olması, bu güzergâhtan ticaret yapan tüccarları tedirgin etmişti. Bu sebeple Karadeniz'in kuzey kıyılarıyla ticaret yapan tüccarlar faaliyetlerini başka yollardan yürütmeye çalışınca Türkiye Selçukluları

⁶⁸ Bu konuya daha önceki bir çalışmamızda temas etmiştik. Bk. *Komnenosların Karadeniz Hakimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Trabzon 2009, s. 21-26.

bundan büyük zarar görmeye başlamıştı. Suriye ve Irak üzerinden gelip İç Anadolu'dan Amisos limanına gitmek için Sivas'ta bulunan tüccarlar burada beklemek zorunda kalıp durumu Selçuklu hükümdarına bildirince, Gıyaseddin Keyhüsrev duruma müdahale etmek için harekete geçti.⁶⁹

Selçuklu ordusu Amisos'a yöneldiğinde şehrin Komnenosların eline düşüp düşmediği konusu kaynaklarda çok açık değildir. Ancak çevresinde güç bulundurmaları buraya yönelen tüccarları Komnenoslara haraç vermeye zorlamış gibi gözükmektedir. İlerleyen dönemde cereyan eden bazı hadiseler vesilesiyle Komnenosların Amisos ve Sinop kalelerini almaya muvaffak olamadıkları, 1206 ve 1214 tarihlerinde yaşanan gelişmelerden anlaşılabilir.

1204'te Bizans iktidarı el değiştirdiği vakit Amisos'un, Sabbas adlı bir Bizans Valisi tarafından idare edildiği bilinmektedir.⁷⁰ Rükneddin Süleymanşah Müslüman Samsun'u kurduğunda muhtemelen Amisos'un ya da Türklerin yeni isimlendirmesiyle Gavur Samsun'un idarecisi yine Sabbas'tı. 1202'den sonra bölgedeki Selçuklu nüfuzunun gerilemesi ve 1204'te Komnenosların Karadeniz sahilini ele geçirmesinin şahidi olan Sabbas'ın yöredeki dengelere bakışı büyük önem taşımaktaydı.

Komnenos kaynakları, hem Müslüman Samsun hem de Amisos'taki ahalinin Sabbas etrafında birleşerek Trabzon Rumlarına karşı kenti birlikte müdafaa ettiklerini yazar. 1206'da Aleksios Komnenos (1204-1222), Amisos surları önünde karargâhını kurarak Sabbas'ı şehri teslim etmeye davet ettiğinde ret cevabı alınca kenti kuşatmaya başlamıştı. Ancak Komnenos ordusu, Türklerin ve Rumların direnişi karşısında ilerleme kaydedememişti.⁷¹ Bu sırada

⁶⁹ Bk. İbnü'l Esîr, *El-Kâmil fi't-Tarih*, XII (nşr. A. Ağırakça-A. Özeydin), İstanbul 1987, s. 197.

⁷⁰ George Akropolites, *The History* (nşr. R. Macrides), New York 2007, s. 120.

⁷¹ Jacop Philip Fallmerayer, *Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Tarihi* (Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt eserinin, A. C. Eren tarafından, TTK. adına çevirisini yaptığı, neşredilmemiş nüsha), s. 43 vd.

Müslüman Samsun'daki Türkler, Selçuklu Sultanı'na haber göndererek kendisini durumdan haberdar etmişlerdir. Gıyaseddin Keyhüsrev de topladığı orduyla bölgeye gelerek ani bir taarruzla şehir surları önündeki Komnenos ordusuna ağır kayıplar verdirmişti. Aleksios Komnenos ordusunun geri kalanlarını alarak Trabzon'a doğru kaçmak zorunda kalmıştır.⁷² Böylece Samsun'un Türkler için askerî açısından ne derecede önemli bir şehir haline geldiği açıkça anlaşıldığı gibi kentteki Müslüman ve Ortodoksların işbirliği de dikkate değerdir.

2.10. Canik Komnenosların İdaresinde

1206'da Trabzon Rumları Samsun'u ele geçirememekle birlikte Orta Karadeniz'i ele geçirmeye yönelik amaçlarından vazgeçmemişlerdi. Esasen bu bölgeden vazgeçmeleri de düşünülemezdi. Zira Samsun ve Sinop kent merkezlerinin elde edilememesi sebebiyle Karadeniz'deki Komnenos hâkimiyeti iki parçaya ayrılmış, doğudaki kral Aleksios ile batıdaki kardeşi David'in irtibatı kopmuştu. Samsun'da uğranılan mağlubiyete rağmen hem İstanbul'u ele geçirme iddiasındaki Komnenos idaresinin Doğu Karadeniz'e sıkışan bir güç olmasını engellemek hem de bölgenin iki yakasındaki güçlerin birleşebilmesi için yeni bir teşebbüs daha yapılmalıydı. Bu girişim için 1214'te Sinop'a sefere çıkıldı.

Komnenoslar Sinop'a yöneldiğinde Selçuklu tahtında iktidar el değiştirmiş ve I. İzzeddin Keykavus (1211-1220) başa geçmişti. Selçuklu kaynağındaki ifadelerden bu dönemde Sinop'un İzzeddin Keykavus'un ülkesine dahil olduğu anlaşılır. İbn Bibi, sınır muhafızlarının Selçuklu sultanına haber göndererek, Trabzon kralının şehri almak üzere bölgeye geldiğini haber verdiğini, İzzeddin Keykavus'un da bu haber üzerine harekete geçtiğini bildirir. Dolayısıyla, sınır muhafızları bölgedeki varlığı, surlar içindeki kısımda olmasa bile Sinop'un, en azından merkezin çevresindeki kesimlerinin Selçukluların nüfuz alanında bulunması gerektiğini ortaya koyar.

⁷² Bk. George Finlay, *The History of Greece and of the Empire of Trebizond*, London 1851, s. 373 vd.

Samsun'da surlar içerisindeki yerleri ele geçirmeyen Komnenosların Ereğli'ye kadar uzayan hâkimiyetleri, Sinop'un sahilden uzak kesimine yayılmış olmalıdır. Nihayet Aleksios bu kısmı da ele geçirmek üzere harekete geçtiğinde İzzeddin Keykavus'un müdahalesiyle karşılaşmış ve 28 Ekim 1214'te Sinop Selçukluların denetimine girerken yapılan savaşı kaybeden Komnenos Kralı da esir düşmüştür. İzzeddin Keykavus Aleksios'u ortadan kaldırma yerine onunla bir antlaşma imzalayarak yüksek hâkimiyetini benimsetme yoluna gitmiştir. Selçuklu kaynağından ayrıntısı öğrenilen antlaşmaya göre, Kral Aleksios serbest bırakılacak, Sinop ve çevresi dışındaki bütün Canit ülkesi, o ve çocuklarına verilecektir. Buna karşılık olarak, Kral, her yıl Sultanın hazinesine 10.000 dinar (altın), 5.000 baş at, 2.000 baş sığır, 10.000 baş koyun, 50 yük çeşitli hediye vergi olarak gönderecek, ayrıca Selçuklu Sultanı istediği zaman imkânı nispetinde Selçuklu ordusuna asker verecekti.⁷³ Böylece Selçuklular, Komnenosları himaye altına alarak sınırlarını belirlemiş ve onların Samsun ve doğusunu idare etmesine müsaade etmişlerdir.

1214 antlaşması Samsun tarihi için bazı belirsizlikleri de beraberinde getirir. Kaynaklarda yeterince bilgi olmadığı için bu tarihte Amisos'un idaresinin kimin elinde olduğu bilinmiyor. Sabbas hala bölgede midir ya da 1206'da kenti Komnenoslara karşı savunan ahali Selçuklu hükümdarının bu tasarrufunu nasıl karşılamıştır bilmek mümkün değildir. Bununla birlikte 1214'ten sonra bölgedeki üstünlüğün tamamen Selçukluların eline geçtiği açıktır. Onlar ekonomik ve sosyal sebeplerden Türkmen nüfus yerleştiremeyecekleri bu kentte bir yandan Müslüman Samsun kaleşehrinde daimi askerî güç bulundururken diğer yandan bölgenin idaresini tabiiyeti altındaki bir unsura bırakarak yörede kendileriyle rekabet edebilecek bir güç bırakmamışlardır.

⁷³ Bk. İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'iyeh*, I, s. 168-174.

2.11. Selçuklu Devleti'nin Gerileme Döneminde Canik

1214'teki anlaşmadan sonra Amisos'un ve Müslüman Samsun'un vaziyeti hakkında ne Selçuklu ne de diğer kaynaklarda bahis bulunmaz. Haliyle şehrin siyasî durumunda bir değişiklik olmadığı düşünülebilir. Bundan sonraki tarihlerde özellikle de Alâeddin Keykubâd (1220-1237) zamanında Selçuklular Türkiye'nin ve bölgenin en büyük gücü haline gelmişlerdi. Hatta daha önceki antlaşmayı ihlal ettiği gerekçesiyle Komnenoslar üzerine sefere çıkarak Trabzon'u bile kuşatmışlar ancak başarılı olamamışlardı. Bununla birlikte Komnenoslara yeniden yüksek hâkimiyetlerini tanıtmışlardır.⁷⁴ Diğer yandan Selçukluların ilk deniz aşırı seferi olan Suğdak seferini düzenleyen Alâeddin Keykubâd, böylece Karadeniz kuzeyindeki varlığına yönelik tehditleri de bertaraf etmesini bilmiştir.⁷⁵ Böyle bir ortamda Samsun'daki siyasî dengelerin Selçukluların aleyhine değişme imkânı düşüktür.

Türkiye Selçukluları, Alâeddin Keykubâd'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246) devrinde hızlı bir çöküş geçmiştir. Bunun sebebi tarihin akışını değiştiren Moğol istilasıdır. Cengiz Han önderliğinde siyasî birliğini tamamlayarak Orta Asya'nın en büyük gücü haline gelen Moğollar, Harzemşahlarla anlaşmazlıkları sebebiyle batıya yönelmiş ve Türkiye sınırına kadar önlerine çıkan her ülkeyi denetim altına almışlardı. Cihan hâkimiyetini sağlamaya kalkışan Moğollar, Alâeddin Keykubâd devrinde Doğu Anadolu sınırında beklemişlerdi. Ancak onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu ilişkileri aynı seyirde devam ettirmeyi başaramamıştır. Nihayet iki taraf 1243 Köseadağ Savaşı'nda karşı karşıya gelmiş, Selçuklular Moğollara karşı ağır bir yenilgi alınca ülke işgale uğramış ve Türkiye'nin her yanına olduğu gibi Samsun'a da belirsizlik hâkim olmuştur. Kaynaklar iç karışıklıklarla o kadar doludur ki özellikle Moğollara karşı isyan eden kentlerin durumu fazlasıyla yer tuttuğu

⁷⁴ Bk. G. Finlay, *Empire of Trebizond*, s. 385-389.

⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'iyе*, I, s. 315 vd., 325-345.

için Samsun gibi kısmen sakin şehirlerden neredeyse hiç bahsedilmez. Ancak Moğollardan ağır darbe alan Selçuk idaresinin zayıfladığı yıllarda Komnenosların daha rahat hareket etmeye başladığı kaynaklara yansır.⁷⁶ Yine de Trabzon Rumlarının Samsun'u ele geçirmek için bir girişimde bulunmadığı bilinmektedir. Onlar daha çok Trabzon'un güneyindeki ve batısındaki Türkmenlerle mücadele etmekteydi. Dolayısıyla Samsun'da mevcut durumu değiştirebilecek tek güç Moğol baskısı olabilirdi.

Selçuklu tarihçilerinin eserlerindeki bölük pörçük bilgilerden Moğollar devrinde Samsun'un durumu hakkında çeşitli sonuçlar çıkarmak mümkündür. Dönemin en önemli kaynaklarından birisi olan Aksarayî, 1258'e ait bir hadiseyi anlatırken ilk kez Samsun adını telaffuz eder. O zamana kadar Canit olarak adlandırılan bölge, Moğolların Selçuklu ülkesini iki kardeş arasında pay etmesi sırasında Samsun olarak anılmaya başlanmıştır. "*...Sivas'tan Sinop ve Samsun sahiline kadar olan Danişmendiye vilayeti Sultan Rükneddin'in yönetiminde kalacak, Tokat onun tahtının bulunduğu yer olacaktır.*" şeklindeki ifadedden, Samsun tarifi içerisinde bütün kentin dâhil olduğu sonucu çıkar.⁷⁷ Böylece şehrin modern dönemde kullanılan adının Türk kaynaklarındaki ilk kullanımının kökünün XIII. Yüzyıl ortalarına dayandığı anlaşılır.

1258'den sonra tarihçilerin bölgeye dikkatini çeken husus bir Oğuz boyunun Komnenoslara karşı mücadelesidir. 1071'den beri Samsun ve çevresinde yoğun bir nüfusa sahip olduğu bilinen⁷⁸ Oğuzların Çepni boyu, Moğollar devrinde tek başına çevredeki Hıristiyanlarla mücadele edebilecek durumdaydı. Çepniler, 1277'de Sinop'a saldıran Komnenosları mağlup ettikten⁷⁹ sonra aynı yüzyılın

⁷⁶ Bu konuya daha önceki bir çalışmamızda temas etmiştik. Bkz. "Moğol Hâkimiyeti Döneminde Doğu Karadeniz Bölgesi", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, I (2006), s. 19-28.

⁷⁷ Aksarayî, *Müsâmeret 'ül-Ahbâr*, s. 46.

⁷⁸ Bkz. Köprülüzade Mehmed Fuad, "Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar", *Türkiyat Mecmuası*, I, (1925), s. 206.

⁷⁹ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'iyeye*, II, s. 238.

sonlarına doğru Sinop ve Samsun'dan Harşit vadisine ilerleyerek buradaki Rumları daha doğuya çekilmek zorunda bırakmışlardır.⁸⁰ Doğu Karadeniz bölgesinin Türk yurdu haline gelmesinde bilhassa Osmanlı öncesi devirde büyük izi bulunan Çepnilerin varlığı da böylece bilinmiş oldu. Osmanlılar Karadeniz bölgesini ele geçirmeye başladığında, Trabzon kentinin batısındaki alanın büyük kısmı Çepnilerin elindeydi.

XIII. Yüzyıl'ın ikinci yarısının Samsun tarihi açısından farklı bir önemi daha vardır: Cenevizliler, Karadeniz bölgesinin pek çok yerinde olduğu gibi Samsun'da da koloni kurmuşlardır. İtalyan şehirlerinden iki tanesi, Venedik ve Ceneviz, ortaçağda doğu-batı arasındaki ticarî faaliyetlerde en önemli güçler arasında yer alırdı. Bunlardan Venedikliler, 1204'te Haçlılar Bizans İmparatorluğu'na el koyunca, onların İstanbul'u ele geçirmesinde büyük pay sahibi olmuşlar, karşılık olarak da İstanbul ve Karadeniz ticaretinde önemli ayrıcalıklar kazanmışlardı.⁸¹ Aynı şekilde Venedikliler, II. Alâeddin Keykubâd zamanında 8 Mart 1220'de imzalanan antlaşmayla Selçuklu denetimindeki yerlerde çeşitli imtiyazlar elde etmişti.⁸² Ancak bu imtiyazlar içerisinde Samsun'a yönelik bir şey olup olmadığı kaynaklara yansımamaktadır. Üstelik İstanbul yeniden Ortodoksların eline geçince Venedikliler bu haklarını kaybetmiş, onların yerini, en önemli rakipleri olan Cenevizliler almıştır.

1261'de Latinler, Bizans tahtını yeniden Ortodokslara terk etmek zorunda kalınca Cenevizliler de harekete geçerek onlara verdiği destek karşılığında Karadeniz'de koloni kurma imtiyazı elde etmişlerdir. 13 Mart 1261'de imzalanan Nymphanion (Nymfe, Nif, Kemalpaşa) antlaşmasına göre Cenevizliler, Venedik'e karşı Bizans'a silahlı yardımda bulunacaklar, buna karşılık olarak bütün imparatorluk

⁸⁰ Anthony Bryer, "The Tourkokratia in the Pontos", *Neo-Hellenika*, I (1970), s. 42.

⁸¹ Stanislave Siestrzencewicz de Bohusz, *Histoire du Royaume de la Chersonese Taurique*, St. Petersbourg 1824, s. 312-315.

⁸² Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 124 vd, 143 vd.

arazisinde vergi ve gümrük muafiyetine sahip oldukları gibi kendilerine pazar yerleri de tahsis edilecekti.⁸³ Bu imtiyazların en önemlisinin Karadeniz havzasında koloniler kurulması olduğu şüphesizdir. 1261'den sonra Galata merkez olmak üzere Amasra'da ilk kolonilerini kuran Cenevizliler, akabinde Sinop, Samsun ve Fatsa'da ticaret merkezleri açmışlardır.⁸⁴ Samsun'daki Ceneviz kolonisi 1285'te faaliyete geçmişti. Simisso isimli bu istasyon, Amisos ile Müslüman Samsun arasındaki alana kurulmuştu.⁸⁵

Cenevizlilerin Samsun'da yerleşmesi çeşitli soruları da beraberinde getirmektedir. Buradaki siyasî karmaşa Selçukluların Ceneviz yerleşmesine müdahil olamadığı gibi bir kanaat uyandırmaktadır. Aynı şekilde hem Cenevizlilerle Amisos'taki diğer topluluklardan tüccarlar hem de Müslüman Samsun'la Cenevizlilerin münasebetleri karanlıkta kalmaktadır. Onların Komnenoslarla ilişkileri, Trabzon'un kuzeydeki kolonilerle irtibatını kurmak için çaba göstermeleri ya da çeşitli imtiyazlar elde etmek için Rum hükümdarlarıyla mücadele etmeleri kaynaklar tarafından yakından takip edilebilmekteydi.⁸⁶ Ancak Samsun'daki Ceneviz varlığıyla ilgili olarak tarihçilerin dikkatini çeken fazla bir olay yoktu. Sadece 1300 civarında Samsun'da gerçekleşen bir hadise vesilesiyle Cenevizlilerin adı kaynaklara yansımaktaydı. Bu dönemde Moğolların bölgeye atadığı yönetici Kemaleddin Tiflisi, avanesiyle birlikte kentten alınan vergiyi artırmak üzere Samsun'a geldiğinde hiç beklemediği bir tepkiyle karşılaşmış, Tacik ve Frenk askerlerinin hücumu karşısında tutunamayarak Amasya'ya geri çekilmiştir.⁸⁷ Bunlardan birincisi Müslüman Samsun'da konuşlanan askerler iken ikincisi de Simisso'yu

⁸³ Edward Gibbon, *The Decline and Fall of Roman Empire*, VIII, London 1827, s. 25 vd.

⁸⁴ G. I. Bratianu, *Recherches sur le Commerce Génois dans la Mer Noire au XIII Siècle*, Paris 1929, s. 171 vd.

⁸⁵ A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, I, s. 94.

⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Sergeï Pavlovich Karpov, *İstoriya Trapezundskoy İmperii*, Saint Petersburg 2007, s. 227-315.

⁸⁷ Aksarayî, *Müsâmeret 'ül-Ahbâr*, s. 178.

koruyan Cenevizliler olmalıdır. Ancak her iki tarafın da benzer bir tepki göstermesinden anlaşıldığı kadarıyla hem Müslüman hem de Hıristiyanlar, Samsun'daki ticarî canlılığa zarar verecek her türlü istikrarsızlığa karşı birlikte hareket etme hususunda kararlılık içindedir.

Çepnilerin doğuya doğru ilerlediği yıllar, Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Samsun ve civarında da Türkmenler, Moğol idaresinden duydukları memnuniyetsizliği fiili olarak ifade etmeye başlamışlardı. Öyle ki Samsun ve çevresindeki Türkmenleri devlete bağlayan Moğol idarecileri büyük takdir toplamaktaydı.⁸⁸ Bu genel itibariyle bölge ahalisinin Moğollardan hoşnut olmadığına dair önemli bir izdi. Nitekim 1299'da İznik-Samsun arasının idaresini Moğollardan alan III. Gıyaseddin'in oğlu Gazi Çelebi, hâkimiyeti altındaki halkın durumunu iyileştirmek için büyük çaba harcaması dolayısıyla tarihçilerin övgüsünü kazanmıştı. Aynı bölge kısa süre sonra vezir Muineddin Pervâne'nin torunu Mühezzibüddin Mesud Bey tarafından ele geçirilmişti. Son Selçuklu hükümdarı Gıyaseddin Mesud'un 1304/1305'te ölümünden sonra ise Türkiye, Moğol emirleri ve vezirleri tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Bu durum ülkenin siyasî vaziyetini de önemli ölçüde değiştirmişti. Zira Moğol idaresine karşı çıkan Türkmenler yoğun olarak bulunduğu yerlerde bağımsızlıklarını ilan ederek çeşitli beylikler kurmuşlardır. Samsun ve çevresinde birden fazla bağımsız beylik çıkması o zamana kadar sayıları hakkında açık bilgi elde edilemeyen Türklerin esasında ne kadar kalabalık olduğunu da gösterir. Ülkede bunlar olurken son Moğol valisi Timurtaş da Selçuklu ailesinin fertlerinin peşine düşmüştür. Bir Selçuklu kaynağı onun bu işteki maksadını açıkça yazar ve çocukları da dâhil olmak üzere hepsini öldürttüğünü, böylece iktidarını sağlamlaştırmayı amaçladığını kaydeder. Timurtaş'tan kurtulan bazı hanedan üyeleri ücra bölgelere kaçarak izini kaybettirmeye çalışırken bazıları da Karamanoğullarının himayesine sığınmıştır.⁸⁹ Ücra yerlere

⁸⁸ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ie*, II, s. 233.

⁸⁹ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel* II, s. 134 vd., 140 vd.

kaçan Selçuklu hanedan üyelerinden bazıları kısa süre sonra Samsun ve çevresinde ortaya çıkacaktır.

2.12. Canik Beylikleri

Türkiye’de Selçuklu hâkimiyeti sona erip Moğol idaresi başlayınca bu duruma sessiz kalmayan Türkmenler bağımsız beylikler kurmuşlardı. Bu beylikler içerisinde bazıları tarihte öne çıkarken bir kısmı da hızla yükselen Osmanlı beyliğinin gölgesinde kaldı. Tarihçilerin çok fazla ilgi alanına girmeyen ve hakkında pek az çalışma yapılan bu beylikler, kuruldukları bölgeler itibariyle tarihte çok önemli yer işgal etmişlerdi. Ancak layık oldukları değeri görememişlerdi. Bu beyliklerin başında Samsun ve çevresinde ortaya çıkan Canik beylikleri almaktaydı. Batılılar tarafından imparatorluk vasfıyla anılan Komnenosların Karadeniz’deki devleti bu devirde sadece Trabzon şehri ve güneyde Zigana’ya kadar olan alana hâkim iken Canik beyliklerinin idare ettiği yer onlardan daha genişti. Üstelik nüfusları Trabzon Rumlarından kıyas kabul edilmeyecek kadar fazlaydı. Sadece Kubadoğlu beyliği bile neredeyse Komnenos başkentine denk bir insan gücüne sahipti. Canik beylikleri tarihçiler tarafından “küçük” kabul edilerek önem verilmez ve kamuoyuna yeterince tanıtılmaz iken dünya hala Fatih’in (1451-1481) 1461’de son verdiği Rum hükümetini “imparatorluk” kabul etmektedir.

Müslüman Samsun, XIV. Yüzyıl’ın başlarından itibaren Canik beylikleri tarafından idare edilmeye başlandı. Esasen bu dönemde şehre ilk hâkim olanlar Eretnalılardır. Moğolların son valisi Eretna Bey tarafından kurulan ve XIV. Yüzyıl’ın ortalarında sınırları Amasya, Tokat, Canik, Çorum, Sivas, Kayseri ve Erzincan, Bayburt, Konya ve Ankara’ya kadar genişleyen bu beylik, bölgede basılan paralardan anlaşıldığı kadarıyla 1365’te sona eren Mehmed Bey döneminde Müslüman Samsun’u da hâkimiyeti altına almıştır.⁹⁰ Ancak bu hâkimiyet uzun süreli olmayacaktır.

⁹⁰ Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, Ankara 1989, s. 18.

Eretnalılardan sonra Müslüman Samsun'a hâkim olan beylikler Canik Beylikleri ismiyle anılanlardır. Bunlardan birincisi Kubadoğulları'dır. Beyliğin kurucusu olan Taceddin Altunbaş, Türkiye Selçuklularının son sultanlarından II. Gıyaseddin Mesud'un oğludur.⁹¹ 1308'de Selçuklu tahtına çıktığında Moğollar ona Sinop ve Kastamonu vilayetlerinin idaresini vermişti.⁹² 1318 yıllarında bir İlhanlı valisi olarak görev yapan Altunbaş Bey, Samsun, Kavak ve Lâdik bölgesinde hükümlerini kurarak bağımsız hareket etmeye başlamıştır. 1340-1350 arası bir tarihte Altunbaş'ın ölümünden sonra oğlu Keykubad, babasının hüküm sürdüğü sahaya hâkim olmuştur.⁹³ Sultan Bayezid (1389-1402) Kastamonu'yu fethettikten sonra doğuya doğru ilerleyerek Canik ve Samsun'u ele geçirdiğinde⁹⁴ Müslüman Samsun, Kubadoğlu Cüneyt Bey'in hâkimiyet sahası içerisindedir ve Yıldırım Bayezid, 1394'te şehrin bu bölümünü Cüneyt Bey'den almıştır.⁹⁵ Şehrin Müslüman kesimini kontrolü altına alan Osmanlı sultanı, Ceneviz Cumhuriyeti ile sulh içinde bulunduğu için, bu devletin elindeki Gâvur Samsun'a dokunmamıştı. Bu olaydan kısa bir süre sonra, Sultan Bayezid'in 1402'de Ankara Savaşı'nda Timur'a yenilmesi üzerine Osmanlı Devleti fetret devresine girince, durumdan faydalanan Kubadoğulları topraklarını tekrar geri almayı başarmıştır. Kubadoğullarının bu güce ulaşmalarında Timur'un Anadolu'daki anarşiyi daha da artırabilmek amacıyla aşiret reisi konumundaki Türkmen liderlerine güç vermesinin büyük rolü vardır⁹⁶.

⁹¹ Abdî-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi* III, İstanbul 1927, s. 23.

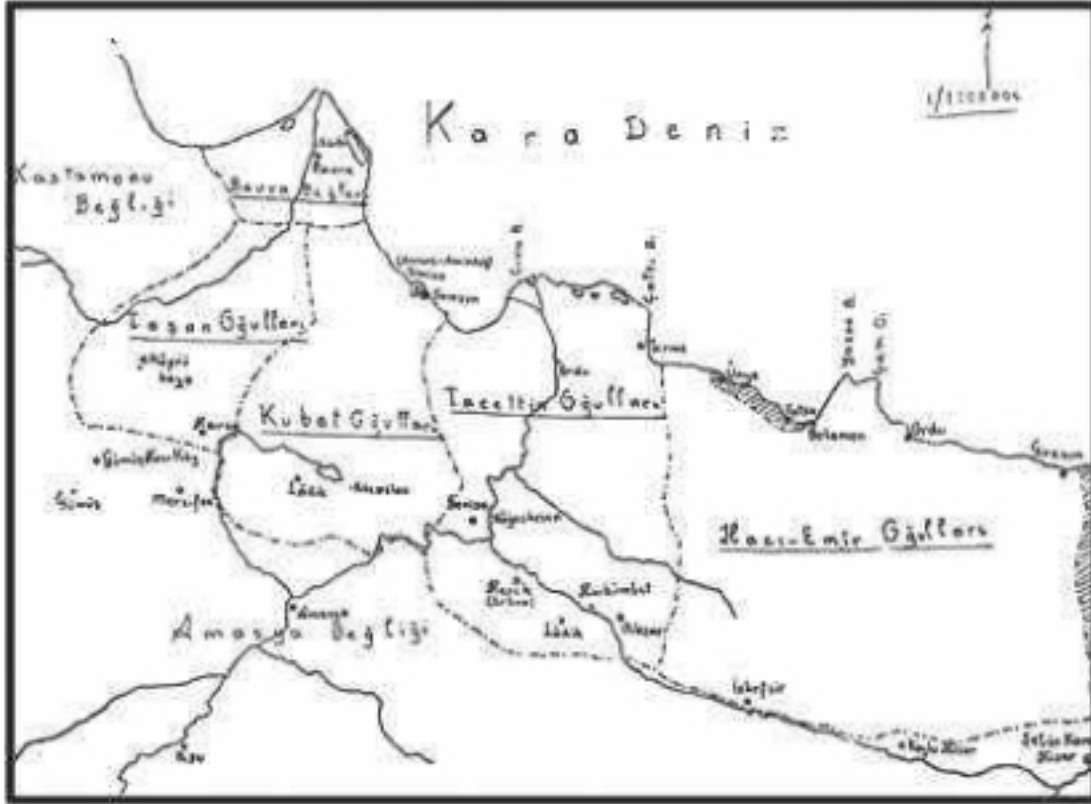
⁹² K. Dilcimen, *Canik Beyleri*, s. 45-56.

⁹³ Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999, s. 21.

⁹⁴ Mehmet Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, I (nşr. F.R. Unat-M.A. Köymen), Ankara 1987, s. 323.

⁹⁵ Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, II (nşr. M. Ata v.d.), İstanbul 1983, s. 411.

⁹⁶ İsmail H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I, İstanbul 1971, s. 116, 145.

Şekil 2.1. 1403'ten sonra Canik Mıntıkası (Dilcimen 1940'dan).

Kubadoğullarından sonra Müslüman Samsun'a hakim olan diğer bir Canik beyliği Taşanoğulları'dır. Beyliğin kurucusu olan Taşan Bey, Kubadoğlu Altunbaş Bey'in atabeyidir. 1334'te Vezirköprü, Havza ve Merzifon kazalarını elinde bulundurmaktaydı. 1403 yılı başlarında Kubadoğullarının Osmanlıların aleyhine faaliyet göstermesi üzerine bölgeye gelen Sultan Çelebi Mehmed (1413-1421) Kubadoğullarını yendiği gibi Müslüman Samsun'un idaresini müttefiki Taşanoğlu Ahmed Bey'e vermişti. Ancak Samsun'u babası adına idare eden Kubadoğlu Cüneyd Bey, Taşanoğlu Ahmet Bey'i öldürerek şehri geri almıştır.⁹⁷

Canik beyleri Samsun ve çevresinde faaliyet gösterirken, Osmanlı Devleti bu bölgeyi de sınırları içerisine katarak ülkede siyasî birliği sağlama hesapları yapmaktaydı. Bu beyliklerden bazıları Osmanlıların müttefiki bile olsa amaç değişmeyecekti. Zira artık Karadeniz bölgesi, stratejik bakımdan müttefiklerin idaresine

⁹⁷ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, s. 8, 192.

birakılamayacak kadar değer kazanmıştı. Osmanlı hükümdarı da bölgedeki beyliklerin birbirleriyle mücadelesi sebep göstererek Samsun'a yönelecektir.

Kubadoğulları esas itibariyle Osmanlıların muhalifi olmakla birlikte Cüneyd Bey, onlarla ilişkilerini geliştirerek Müslüman Samsun'un idaresini devam ettirmeye çabalamış, bu amacına da büyük ölçüde ulaşmıştı. Ancak beyliğinin son döneminde, bu kez doğusundaki komşusu Taceddinoğulları ile mücadele etmek zorunda kalacaktır. Faaliyetlerini Yeşilirmak vadisinde yoğunlaştıran Taceddinoğulları, Alp Arslan Bey zamanında batıya doğru genişlemeye çalışacak ve bu amaçla Cüneyd Bey'in elindeki araziye girecektir. Kaynaklar ilk çatışmada Cüneyd Bey'in mağlup olduğunu yazar.⁹⁸ İlerlemesini sürdüren Taceddinoğlu kuvvetleri Cüneyd Bey'in veziri tarafından idare edilen Samsun ve Bafra'ya yönelmiştir. Bunun üzerine bölgedeki diğer Türk beyleri de duruma müdahale etmiş ve vaziyet daha da karmaşık hale gelmiştir. İsfendiyar Bey daha erken davranarak, vezirin yönettiği yerleri ele geçirip Hızır Bey'e vermiştir. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı hükümdarı Çelebi Mehmed, 1419'da sefere çıkacak ve Samsun üzerine yürüyecektir. Osmanlı ordusuna karşı duramayacaklarını anlayan Gâvur Samsun'dakiler şehri yakarak gemilerle ayrılacak, sultan ise hem Gâvur Samsun'u, hem de Hızır Bey'in elindeki Müslüman Samsun'u topraklarına katacaktır.⁹⁹ Bugün tarihî Amisos kentinden ya da Ceneviz kolonisinden günümüze fazla bir şey kalmamasının sebebi bu yangındır. Kara Samsun adı hala halk arasında yaşasa da buradaki kale ve ticaret merkezinin kalıntıları büyük zarar görmüştür. Bir askerî merkez olarak kurulan ancak daha sonra büyük bir yerleşim yeri haline gelen Müslüman Samsun ise günümüzdeki Samsun şehrinin merkezi olarak varlığını devam ettirmektedir.

⁹⁸ Mehmet Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, II, s. 539.

⁹⁹ Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, I (nşr., V.Çabuk), Ankara 1989, s. 179 vd.

2.13. Bölüm Sonu

Bugünkü Samsun şehir merkezinde en eski yerleşim yeri Dündartepe'dir. Geniş bir koy vaziyetinde İç Anadolu ile irtibatı sayesinde büyük önem kazanan Samsun'un doğu ve batısıyla fazla bir iletişiminin olmadığı görülür. Haliyle Tekkeköy mağara yerleşimi ve Bafra'daki İkiztepe'nin günümüzdeki Samsun'la bir bağlantısı olduğunu söylemek oldukça zordur. Ancak Dündartepe'deki yeterince arkeolojik çalışma yapılamaması sebebiyle kentin ilk sakinleri ya da yerleşim şeklinin içeriği hakkında fazla bir bilgi edinmek mümkün olmamıştır.

Samsun'un etnik tarihi incelendiğinde, adı bilinen ilk topluluk olarak Gaşkalar rastlanılır. Hititler devrinde kentin sahil kesimini elinde tutan bu topluluk göçebe olması sebebiyle Hattuşa benzeri bir yerleşim yeri inşa edememiştir. Aynı şekilde kentin ikinci sakinleri olan Kimmer ve İskitler de yarı-göçebe olduğu için Samsun'da önemli bir yerleşim merkezi kurmamışlardır. Dolayısıyla şehirdeki ilk mimarî izler, yerleşik bir medeniyetin temsilcisi olan kolonicilere aittir. Ancak bu, kentte yaşayan ilk topluluğun koloniciler olduğu anlamına gelmez. Haliyle kentin ilk kuruluşunu Miletoslulara ya da Yunanlılara bağlayan tarih görüşü gerçeği yansıtmaz.

Samsun'un batısındaki Baruthane-Kalkancı semtinin bulunduğu yerden güneye doğru genişleyen ve Türkler tarafından Gâvur Samsun, sonradan da Kara Samsun olarak adlandırılan merkez ise Miletoslu koloniciler tarafından kurulmuştur. Tarihte Amisos olarak bilinen yer de burasıdır ve bugün Samsun ile özdeş sayılması pek de doğru değildir. Atinalı koloniciler tarafından buranın batısında Pareira adlı bir kent kurulduğu söylene de bunun ömrü çok kısa olduğu gibi yeri de şüphelidir. Selçuklular varana kadar Amisos'un herhangi bir genişleme göstermeden aynı bölgede varlığını devam ettirdiği, doğuda Türkler tarafından kurulan Müslüman Samsun şehrinde anlaşılmaktadır. Bir ticaret merkezi olarak kurulan bu merkez önemli bir yerleşim yeri haline gelemeden Cenevizliler tarafından yakılıp tarihe karışmıştır. Modern Samsun şehri ise

bugünkü Saathane Meydanı ile Kuyumcular arastası arasında ortaya çıkan Müslüman Samsun'un etrafında yükselecektir.

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türklerin Samsun'a ulaşması, bölgedeki büyük değişimin de başlamasını sağlamıştır. Kente gelen Türkler o kadar kalabalıktır ki kısa sürede şehrin siyasî, sosyal ve kültürel durumunu lehine çevirmeyi başaracaklardır. Ancak konar-göçer Türkmenler esas itibariyle hayvancılıkla geçindiği için Samsun'un geniş otlaklara sahip, yaylak-kışlak yapılabilecek mekânlarına yerleşmişlerdir. Bu şartları taşımayan şehir merkezi Türkler için cazip bir yer değildi. O yüzden askerî zorunluluk baş gösterene kadar Samsun'un sahil kesiminde yoğun bir Türk varlığından bahsedilemez.

Rükneddin Süleymanşah devrinde oluşmaya başlayan Müslüman Samsun güvenlik gerekçesiyle ortaya çıkmıştır. Malazgirt Savaşının hemen ertesinde burayı ele geçirmek isteyen Türklerin maksadı gaza ve cihad yaparak bölgedeki Hıristiyan unsurlara baş eğdirmektir, yoksa Samsun şehri onların konar-göçer hayatlarını sürdürmelerine müsait bir yer değildi. Ancak XII. yüzyıl sonlarında Selçuklularla Gürcülerin Karadeniz havzasında etkin olma mücadelesinin bir neticesi olarak Samsun'da askerî güç bulundurma ihtiyacı ortaya çıktı. Tokat melikliği sırasında Gürcülerin Karadeniz havzasındaki ilerleyişini yakından takip eden Rükneddin Süleymanşah, bu ihtiyacı hisseden ilk kişi olarak bir kale-kent olarak Müslüman Samsun'u inşa ettirmeye başladı. Gâvur Samsun'un doğusunda yükselmeye başlayan bu şehir bugünkü Saathane Meydanı'nın bulunduğu yerde ortaya çıktı. Böylece Samsun'da ilk kez daimi bir Türk askeri gücü konuşlanmış oldu. Zamanla bu kale şehir zamanla doğuya doğru genişleyerek batıdaki Amisos'tan çok daha büyük bir yerleşim yeri haline gelecektir. Bugünkü Canik bölgesindeki ilk Türk yerleşimi de Müslüman Samsun'un uzantısı olarak kurulan köylerle birlikte ortaya çıkmıştır.

Müslüman Samsun'un gelişmesinde Canik beyliklerinin büyük rolü vardır. Türkiye tarihinin ihmal edilen parçalarından birisi olan bu

beylikler Samsun için büyük öneme sahiptir. Moğol istilasının baştan sona değiştirdiği siyasî yapı içerisinde bölgenin başka güçlerin eline geçmesini engelleyen bu beylikler Müslüman Samsun'un varlığını sürdürmesini sağladığı gibi büyümesine de imkân sağlamıştır. Kentteki Ceneviz kolonisi ve Amisos dar bir alana sıkışmışken bu dönemde şehirde yoğunlaşmaya başlayan Türkler doğuya doğru ilerlemek suretiyle köyler kurmaya başlayacaktır.

Osmanlı Devleti'nin Karadeniz politikası belirginleşmeye başlayınca Samsun'un da önemi ortaya çıkmıştır. XIV. Yüzyıl'ın sonlarında kente ilk kez giren Osmanlı kuvvetleri daha sonra başlayacak fetret devri sebebiyle geri çekilecektir. İkinci kez bölgeye yöneldiklerinde şehir müttefiklerinin elinde bulunmasına rağmen zapt etmelerinden anlaşıldığı kadarıyla Samsun'un stratejik önemi oldukça artmıştı. Böylece Selçuklular zamanında kurulan Müslüman Samsun hiçbir yabancı unsurun hâkimiyetine girmeden Türkler arasında el değiştirmek suretiyle Osmanlılara kadar varlığını devam ettirirken kentin Hıristiyan kesimi de Malazgirt'ten itibaren Türklere haraç vermek suretiyle ayakta kalmıştır.

2.14. Kaynaklar

ABÛ'L-FARAC, GREGORY, *Abu'l-Farac Tarihi*, I (nşr. Ö.R.Doğrul), Ankara 1987.

AKROPOLITES, GEORGE, *The History* (nşr. R. Macrides), New York 2007.

AKSARAYÎ, KERİMÜDDİN MAHMUD-i, *Müsâmeretü'l-Ahbâr* (nşr. M. Öztürk), Ankara 2000.

ANDERSON, J. G. C., "Pontica", *The Journal of Hellenic Studies*, 20 (1900), s. 151-158.

ANNA KOMMENA, *Alexiad* (nşr. B. Umar), İstanbul 1996.

Anonim Selçuknâme (nşr. F.N.Uzluk), Ankara 1952.

Aristakes Lastivertc'i's History (nşr. R. Bedrosian), New York 1985.

ASHERSON, NEAL, *Black Sea*, London 1996.

- ATASOY, SÜMER, *Amisos Karadeniz Kıyısında Antik Bir Kent*, Samsun 1997.
- Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler* (nşr. A. Sevim), Ankara 1988.
- BUIŞKYAN, P. MINAS, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, (nşr. H. D. Andreasyan), İstanbul 1969.
- BİLGİ, ÖNDER, "Bafra-İkiztepe Kazılarının Işığında Samsun Bölgesinin Protohistoryası", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Samsun 1-3 Haziran 1988) Bildirileri*, Samsun 1990, s. 1-2.
- BOHUSZ, STANÍSLAVE SIESTRZENCEWICZ DE, *Histoire du Royaume de la Chersonese Taurique*, St. Petersburg 1824.
- BRATIANU, G. I., *Recherches sur le Commerce Génois dans la Mer Noire au XIII Siècle*, Paris 1929.
- BRYER, ANTHONY, "A Byzantine Family: The Gabrates, c. 979-c. 1653", *University of Birmingham Historical Journal*, XII (1970), s. 164-187.
- BRYER, ANTHONY, "Some Notes on the Laz and Tzan (II)", *Bedi Kartlisa Revue de Kartvelologie*, XXIII-XXIV, (1967), s. 161-168.
- BRYER, ANTHONY, - DAVID WINFIELD, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, I, Washington 1985.
- BRYER, ANTHONY, "The Tourkokratia in the Pontos", *Neo-Hellenika*, I (1970), s. 30-54.
- CARGILL, JACK, *Athenian Settlements of the Fourth Century BC.*, Leiden 1995.
- Chronique de Michel le Syrien*, III/II (nşr. J. B. Chabot), Paris 1906.
- COHEN, GETZEL M., *The Hellenic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor*, Los Angeles 1995.
- Collected Papers on Greek Colonization* (nşr. A. J. Graham), Leiden 2001.

- CRAMER, J. A., *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, I, Oxford 1832.
- DANIŞMEND, İSMAIL HAMI, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I, İstanbul 1971.
- Dânişmend-Nâme* (nşr. N. Demir), Niksar 1999.
- DARKOT, BESİM "Samsun", *İA.*, X (1966), s.172-178.
- DEMİR, NECATİ, "Bir Coğrafi Bölge Olarak Canik ve Tarihi Alt Yapısı", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, 380 (Nisan 2004), s. 66-77.
- DİLCİMEN, KÂZIM, *Canik Beyleri*, Samsun 1940.
- ESTERÂBADÎ, AZİZ B. ERDEŞİR-i, *Bezm u Rezm* (nşr. M. Öztürk), Ankara 1990.
- FALLMERAYER, JACOP PHILIP, *Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Tarihi* (Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt eserinin, A. C. Eren tarafından, TTK adına çevirisini yaptığı, neşredilmemiş nüsha).
- FINLAY, GEORGE, *History of the Byzantine and Greek Empires II*, London 1854.
- FINLAY, GEORGE, *The History of Greece and the Empire of Trebizond*, London 1851.
- FLETCHER, WILLIAM G., "The Pontic Cities of Pompey the Great", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 70 (1939), s. 17-29.
- GEORGACAS, DEMETRIUS J., *The Names for the Asia Minor Peninsula*, Heidelberg 1971.
- GIBBON, EDWARD, *The Decline and Fall of Roman Empire*, VIII, London 1827.
- GIBBONS, HERBERT ADAMS, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* (nşr. M. Everdi), Ankara 1998.
- GOLOĞLU, MAHMUT, *Anadolu'nun Milli Devleti Pontos*, Ankara 1973.

- GRAMMENOS, DEMETRIOS B., *Ancient Colonies in the Black Sea*, Thessaloniki 2003.
- Greek Colonisation, II (nşr. G. R. Tsetschladze), Leiden 2008.
- Greeks and Natives in the Cimmerian Bosphorus 7th-1st Centuries BC (Proceedings of the International Conference, October 2000, Taman Russia)* (nşr. S. L. Solovyov), Oxford 2007.
- Günaltay, Şemseddin, *Yakınşark, II, Anadolu*, Ankara 1987.
- HAMMER, *Osmanlı Devleti Tarihi*, II (nşr. M. Ata v.d.), İstanbul 1983.
- HARRIS, B. F., "Bithynia: Roman Sovereignty and Survival of Hellenism", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlin 1980, s. 857-901.
- HIND, JOHN, "The Dates and Mother Cities of the Black Sea Colonies (Pseudo-Scymnus and the Pontic Contact Zone", *La Mer Noire, Zone de Contacts, Actes du VIIe Symposium de Vani (Colchide) (26-30 IX 1994)*, Paris 1999, s. 25-34.
- HÜSEYİN HÜSAMEDDİN, Abdî-zâde, *Amasya Tarihi*, III, İstanbul 1927.
- İBN BIBİ, *El Evamirü'l-Ala'iyе fi'l-Umuri'l-Ala'iyе*, II, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1996.
- İBNÜ'L ESİR, *El-Kâmil fi't-Tarih*, XII (nşr. A. Ağırakça-A. Özaydın), İstanbul 1987.
- KACHARAVA, DAREJAN, "Polis Hellenis in the Black Sea Area", *Actes du X Symposium de Vani Pont-Euxin et Polis (23-26 Septembre 2002)*, Paris 2005, s. 9-31.
- KARPOV, SERGEĪ PAVLOVICH, *İstoriya Trapezundskoy İmperii*, Saint Petersburg 2007.
- KOROMİLA, MARIANNA, *Pontos-Anatolia*, Athens 1989.
- KOROMİLA, MARIANNA, *The Greeks in the Black Sea*, Athens 1991.

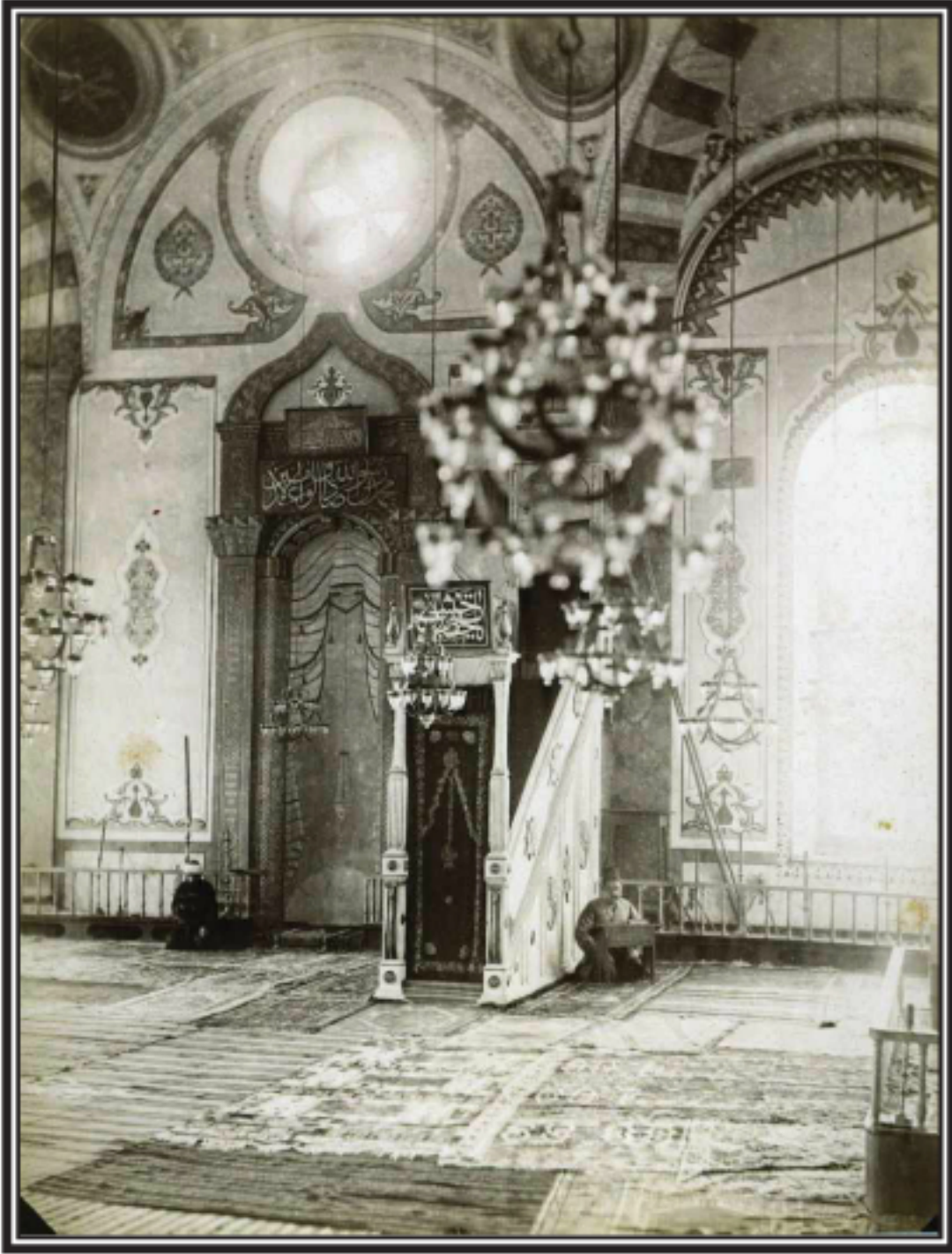
- KÖKTEN, KILIÇ, NİMET ÖZGÜÇ-TAHSİN ÖZGÜÇ, "1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", *Bellekten*, IX/35, (Temmuz 1945), s. 365-395.
- KÖPRÜLÜZADE MEHMED FUAD, "Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar", *Türkiyat Mecmuası*, I, (1925), s. 185-211.
- KSENOPHON, *Anabasis* (nşr. T. Gökcöl), İstanbul 1984.
- Le Pont-Euxin vu par les Grecs* (nşr. O. Lordkipanidzé-P. Lévêque), Paris 1990.
- Les Turcs Au Moyen-Age* (nşr. X. Jacob), Ankara 1990.
- MACQUEEN, J. G., *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu* (nşr. E. Davutoğlu), Ankara 2001.
- MCGING, B. C., *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus*, Leiden 1986.
- MATTINGLY, HAROLD B., "Athens and the Black Sea in the Fifth Century BC", *Sur les Traces des Argonautes*, s. 151-157.
- MUNRO, J. ARTHUR R., "Roads in Pontus, Royal and Roman", *The Journal of Hellenic Studies*, 21 (1901), s. 52-66.
- MÜNECCİMBAŞI AHMED B. LÜTFULLAH, *Câmiü'd-Düvel*, II (nşr. A. Öngül), İzmir 2001.
- NEŞRÎ, MEHMET, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, I (nşr. F.R. Unat-M.A. Köymen), Ankara 1987.
- North Pontic Archaeology* (nşr. G. R. Tsetskhladze), Leiden 2001.
- ÖZ, MEHMET, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999.
- PEHLIVAN, MAHMUT, *Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Erzurum 1991.
- PETROPOULOS, ELIAS K., *Hellenic Colonization in Euxineas Pontos*, Oxford 2005.

- RAMSAY, WILLIAM MITCHELL, *The Church in the Roman Empire before AD 170*, London 1895.
- SAINT-MARTIN, M.VIVIEN DE *Description Historique et Geographique de L'Asie Mineure*, II, Paris 1852.
- SEVİM, ALİ, ERDOĞAN MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995.
- SIHARULİDZE, YURİ, ALEXANDRE MANVELİŞVİLİ v.d., *Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri* (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 1998.
- SOLAK-ZÂDE MEHMED HEMDEMÎ ÇELEBİ, *Solak-zâde Tarihi*, I (nşr. V.Çabuk), Ankara 1989.
- STRABON, *Coğrafya (Geographika) Kitap XII Bölüm I-II-III* (nşr. A. Pekman), İstanbul 1969.
- Sur les Traces des Argonautes (Actes du 6e Symposium de Vani 22-29 Septembre 1990)*, Paris 1996.
- SÜMER, FARUK, *Tirebolu Tarihi*, İstanbul 1992.
- TARHAN, M. TANER, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı (İstanbul 23-26 Mayıs 1983)*, Ankara 1984, s. 109-120.
- TELLİOĞLU, İBRAHİM, *Komnenosların Karadeniz Hakimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Trabzon 2009.
- TELLİOĞLU, İBRAHİM, "Moğol Hakimiyeti Döneminde Doğu Karadeniz Bölgesi", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1 (2006), s. 19-28.
- TELLİOĞLU, İBRAHİM, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon 2009.
- The Greek Colonisation of the Black Sea Area* (nşr. G. R. Tsetschladze), Stuttgart 1998.
- TURAN, OSMAN, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988.

- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (nşr. H.D. Andreasyan), Ankara 1987.
- UZUN, ALİ, "Tekkeköy'de (Samsun) Mağara-Kale Yerleşmeleri", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 1 (1995), s. 413-433.
- UZUNÇARŞILI, İSMAIL HAKKI, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988.
- VADALA, R., *Samsoun*, Paris 1934.
- VRONIS, SPEROS, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, London 1971.
- YİĞİT, TUĞRUL, "Akkadlar Devrinde Anadolu'nun Siyasî Yapısı", *DTCFD*, 40/3-4, (2000), s. 13-28.
- YINANÇ, MÜKRİMİN HALİL, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, İstanbul 1944.
- YÜCEL, YAŞAR, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, II, Ankara 1989.

*1890'da Hamidiye (Büyük) Camii
(II.Abdülhamit Yıldız Sarayı Arşivi'nden)*

*1890'da Hamidiye (Büyük) Camii içinden bir görünüm
(II.Abdülhamit Yıldız Sarayı Arşivi'nden).*

III. BÖLÜM

CANİK'İN OSMANLILARA GEÇİŞİ VE CANİK'TE İKTİSADÎ HAYAT

Doç. Dr. Osman KÖSE

3.1. Canik Bölgesinin Osmanlılara Geçişi

1071'de yapılan Malazgirt Savaşı'nda Selçuklu İmparatorluğu'nun Doğu Roma İmparatorluğu'na üstün gelmesi sonucunda Anadolu coğrafyası yoğun bir Türkmen akınına maruz kaldı. Anadolu'ya gelen Türk beyleri, büyük sultanın izni ve Selçuklu İmparatorluğu'nun politikası gereği, ele geçirdikleri yerlerde hâkimiyet tesis etmeye başladılar. İşte 11. Yüzyıl'ın sonlarından itibaren Canik bölgesinin tarihi, önce Doğu Roma (Bizans), Danişmendliler, Anadolu Selçukluları; 13. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren de İlhanlılar, Trabzon Rum Devleti ve bölgedeki yerel nitelikli bazı Türk beylikleri arasındaki mücadelelerden oluşmaktadır.

Osmanlı öncesi Türk hâkimiyetinin tesisinde başta Danişmentliler olmak üzere Anadolu Selçukluları ve özellikle İlhanlıların Anadolu'yu terk etmesinden sonra bu bölgede kurulmuş veya bölgeyi ellerinde tutmuş olan beyliklerin önemli rolü vardır. 14. Yüzyıl'da Orta – Kuzey Anadolu'nun siyasî hayatında rol oynayan başlıca güçler Batı Karadeniz'deki Candaroğulları ve Eretna Beyliği idi. Eretna Beyliği'nin hüküm sürdüğü bölgede 1380'den sonra iktidarı ele alan Kadı Burhaneddin, Sivas merkez olmak üzere Tokat, Amasya ve Canik'in büyük bölümünü denetimine geçirmiştir. 14. Yüzyıl'ın son çeyreğine gelindiğinde Canik bölgesi, Kadı Burhaneddin'in Amasya'ya vali atadığı Şadgeldi'nin güdümünde yarı bağımsız küçük beyliklerin idaresi altındaydı. Bunlar Bafra Beyleri (Bafra çevresi), Kubadoğulları (Samsun ve Kavak), Taceddinoğulları (Ünye'nin batısı, Terme, Çarşamba ve Niksar) ve Hacı Emiroğulları (Ünye'nin doğusu, Satılmış, Ordu ve Giresun) olmak üzere dört beylik idiler¹.

¹ Mehmet Öz, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999, s. 18. Beylikler hakkında bilgi için bk. Kâzım Dilcimen, *Canik Beyleri*, 1940; İbrahim Tellioglu, "Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme", *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2 Spring 2007, s. 659 – 660.

Canik esasen coğrafi ve idarî - askerî bir tanımlamanın adı olup, merkezi Samsun olan genişçe bir alanı kapsamaktadır². Canik, Osmanlı idarî taksimatında klasik sancak olarak idare edilen bölgeyi içermektedir. Bu bölge ise Batıda Bafra – Alaçam’dan doğuda bugünkü Ordu’nun batı kısımlarını (Fatsa ve Ünye), güneyde Kavak ve bazen de Niksar’ı kapsamaktadır. Bugünkü Samsun’a bağlı Havza, Lâdik ve Vezirköprü ise Amasya sancağına bağlı olup Osmanlıların Canik sancağı dâhilinde yer almıyordu³.

Osmanlı Devleti Orta – kuzey Anadolu tarafına ilk kez I. Bayezid zamanında (1389–1402) sefer düzenledi. 1396’da yapılan ilk sefer esnasında, Candaroğullarının yüksek hâkimiyetini tanımakta olan Bafra beyi, emrindeki 2000 kişilik askerle birlikte Yıldırım Bayezid’in yanında yer aldı⁴. Anlaşıldığı kadarıyla Bafra beyleri daha bu tarihte Osmanlı yüksek hâkimiyetini tanımışlardı. Bununla birlikte 1402 Ankara savaşından sonra Osmanlı şehzadelerinin birbirleriyle taht kavgasına girmesinden istifade eden Candaroğulları, buranın kontrolünü ele geçirmeyi başardılar. 1411’den sonraki birkaç yıl Bafra’yla birlikte Samsun, Candaroğlu İsfendiyar Bey’in oğlu Hızır Bey’in idaresinde görünmektedir. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Bafra ve Samsun 1419–20 tarihinde Hızır Bey tarafından nihaî olarak Osmanlılara devredildi⁵.

² Canik coğrafyasının en geniş sınırları güneyde Niksar’dan Gümüşhane’ye, sahilde Trabzon’dan Bafra – Alaçam’a kadar uzanmaktadır. Bk. İbrahim Tellioğlu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler*, Trabzon, 2004, s. 146 - 147.

³ Mehmet Öz, “XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi”, *Geçmişten Geleceğe Samsun, 1. Kitap*, Yayına Hazırlayan (Editör): Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 4.

⁴ Öz, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda...*, s. 20.

⁵ Mehmet Neşri, *Kitab-ı Cihânnümâ, Neşri Tarihi*, Yayınlayanlar: F. Reşit Unat – M. Altay Köymen, II, Ankara 1987, s. 541 – 543; Aşıkpaşazâde, *Osmanoğullarının Tarihi*, Çeviri ve Günümüz Diline Aktarım: Kemal Yavuz – M.A. Yekta Saraç, Yayına Hazırlayan Hayati Develi – Samih Rıfat, İstanbul 2003, s. 424.

Samsun 1398'de, o tarihte burayla birlikte Kavak ve Lâdik arazisini de elinde bulunduran Kubadoğlu Cüneyt Bey'den alındı⁶. Bu tarihte Kadı Burhaneddin'in Akkoyunlularca ortadan kaldırılması üzerine, Yıldırım Bayezid Kuzey Anadolu seferine çıkmıştı. Cüneyd Bey, Osmanlı kuvvetlerine mukavemet etmektense kaçmayı yeğlemişti⁷. Osmanlıların Samsun'u teslim aldığı sırada kasaba *Müslüman Samsun* ve *Kâfir Samsun* olmak üzere iki kısımdan oluşuyordu. Samsun Osmanlılara geçince şehrin idaresi, Bulgar kralı Şişman'ın Müslümanlığı seçen büyük oğlu Aleksandr'a verildi. Bu arada Ceneviz Cumhuriyetiyle barış hâlinde bulunulduğu için Kâfir Samsun'a müdahale edilmedi.

Ankara savaşında Osmanlı Devleti'nin Timur'a yenilmesi, Anadolu'daki pek çok beylik gibi, Canik çevresindeki beylerin de hâkimiyetlerini sarstı. Nitekim savaştan sonraki Fetret Devri'nde Samsun Osmanlı hâkimiyetinden geçici bir süre çıktı. Bu sürede Kubadoğlu Cüneyd Bey tekrar Samsun'a dönmüştür. Amasya valisi Şehzade Çelebi Mehmet'in kardeşlerine üstünlük sağlayıp Osmanlı tahtına oturması üzerine, Canik'teki diğer beyler ona tabi olurlarken, Cüneyd Bey bağımsız davranmayı tercih etmiştir. Onun Samsun'daki hâkimiyeti 1418'e kadar sürdü. Bu tarihte Çarşamba ve Niksar havalisini ellerinde bulunduran Taceddinoğulları ile giriştiği çatışmada öldürülmüştür. Cüneyd Bey'in ölümünü müteakip Samsun Candaroğullarının kontrolüne geçmiştir. Bundan kısa bir müddet sonra Amasya valisi Şehzade Murat'ın lalası Rum Beğlerbeyi Biçeroğlu Hamza Bey Samsun'u almak için gönderilmiştir⁸. Yukarıda belirtildiği üzere Samsun 1419 – 1420 tarihinde Candaroğlu Hızır Bey'in elinden Osmanlılara intikal etmiştir.

Samsun'un alınışından önce bölgedeki gelişmeler ve Canik'in Osmanlılara intikalinin tarihleri kesin olarak tespit edilememekle

⁶ J. Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, Çev. Turgut Akpınar, İstanbul 1995; Neşri, I, s. 323.

⁷ J. Schiltberger, s. 12; Neşri, II, s. 379.

⁸ Neşri, II, 541 – 543; Aşıkpaşazade, s. 424.

birlikte⁹ konuyu şöyle özetlemek mümkün görünmektedir. Canik'in Kavak arazisi ve Havza 1417-18'de, Samsun ise bundan iki yıl sonra 1420'de Osmanlı Devleti'ne ilhak edildi. Şehir Hızır Bey tarafından bizzat Çelebi Mehmed'e teslim edildi¹⁰. Osmanlı kaynakları Cenevizlilerin, Osmanlılara geçişinden evvel Kâfir Samsun'u yakarak terk ettiklerini belirtmektedir¹¹. Ancak Cenevizlilerin burayı tamamen terk etmedikleri anlaşılmaktadır¹². İtalyan kaynakları da 1424'te şehirde Ceneviz kolonisinin varlığından bahseder¹³.

Taceddinoğullarının elinde bulunan Canik'in güneyindeki Çarşamba ve Niksar toprakları, Samsun'dan birkaç sene sonra, 1427'de Amasya valisi Yörgüç Paşa tarafından Osmanlı ülkesine katılmıştır¹⁴. Kesin olmamakla beraber, ileride Canik sancağı kazaları arasında göreceğimiz Ünye ve Fatsa ile Canik-i Bayram (bugünkü Ordu havalisi) arazisi de bu tarihte Osmanlı idaresine geçmiş olmalıdır¹⁵. Böylece Canik 1418 – 1428 yılları arasında Sultan I. Mehmet (Çelebi) ve Sultan II. Murat zamanlarında nihaî olarak Osmanlı idaresi altına alınmış oldu.

⁹ Bu konuda kaynakların ve çeşitli tetkiklerin verdikleri bilgilerin kısa bir hülasası için bk. Öz, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda...*, s. 22 – 25.

¹⁰ Neşri, II, 541.

¹¹ "...kâfirler Samsun'u oda yakub kendüler şehri bıragub gemiye girib kaçdılar... Samsun'da hisarın içinde İsfendiyar oğlu Hızır Beyidi Sultan Mehmed gelicek heman Hızır Bey kal'ayı teslim itdi, kal 'ayı niçin cenk itmeden virdin didi, Hızır Bey itdi bu şehrin zindegânisi bu kâfir şehriyle idi çünkü kâfir şehri harâb olub sizin elinize düşdü bunda şimdengeri ne huzûr ola..." Neşri, II, s. 541; Besim Darkot, "Samsun", *İslâm Ansiklopedisi*, X, s. 175.

¹² 1424'te Samsun'da bir Ceneviz kolonisinden ve 1485'te "Frenk pazarı cemaati"nden bahsedilmektedir. Bk. Öz, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda...*, s. 22.

¹³ Öz, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda...*, s. 22.

¹⁴ Neşri, II, s. 601 – 603.

¹⁵ Öz, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda...*, s. 24 - 25.

3.2. Canik'te Osmanlı Dönemi

Osmanlıların bölgeye hâkim olmasıyla beraber, bölgenin tamamında olduğu gibi Canik'te de yeni bir dönem başlamış ve bu durum Osmanlı devletinin sonuna kadar devam etmiştir. Bu dönemde Canik ismi, sahil boyunca uzanan bölgenin tamamına verilirken, daha sonra oluşturulacak olan idari yapılanmada Canik sancağının merkezi "*Samsun*" olarak adlandırılacaktır. Sancağın yöneticileri olan Canik beyleri, sancak merkezi Samsun'da oturlardı. Osmanlı son dönemine kadar kalıntıları ayakta duran Samsun kalesi, idarecilerin ve ilk dönemde nüfusları az sayıda olan halkın oturduğu korunaklı ve muhkem bir yerdi.

Canik adı Osmanlı dönemi boyunca kullanılan bir isim olmuştur. Canik deyince hep akla Samsun gelmiştir. Fakat Osmanlılar döneminde yerel halkın dilinde tüm Karadeniz sahili boyunca uzanan şeride "*Canik*" veya "*Cenik*" adı verilmekteydi. "*Canikli*" veya "*Cenikli*" tabiri Karadeniz sahilinde oturanlar anlamı taşıyordu. Bu yerel yaygın anlayış, Karadeniz bölgesinin iç kesimlerinde halk söyleminde hala devam etmektedir. Bu yaygın anlayışın yanında Samsun'dan Trabzon'a kadar uzanan alanda sahile "*Çepni sahili*" ve iç bölgelere de "*Çepni bozkırı*" adı da verilmektedir. 16. ve 17. Yüzyıl Osmanlı bakış tarzında şekillenen bu gayr-ı resmi isimlendirme hiç şüphesiz Canik bölgesinin tamamını içine almazsa da sancağa bağlı olan Fatsa ve Ünye'yi kısmen kapsamaktaydı. "*Çepni sahili*" veya "*Çepni bozkırı*" deyimleri resmi bir adlandırma değildir. Fakat Osmanlı dönemi boyunca bu adlandırma zaman zaman yapılmıştır. Osmanlılar döneminde çizilen bazı haritalarda da bu isimlendirmeler kullanılmıştır. Bunun nedeni Trabzon'un Sürmene kazasından beri başlayan kısmı Giresun, Ordu ve iç kesimlerde Gümüşhane, Sivas ve Canik sancağının doğu kısmını içine alan bir alanda bölgenin Türkleştirilme ve İslamlaştırılmasında etken bir rol oynayan Çepnilerin yoğun olarak bulunmasından kaynaklanmaktadır.

Osmanlılar kesin olarak bölgeye hâkim olduktan sonra gittikleri her yerde olduğu gibi bölgenin idari düzenlemesini yaparak

işe başladılar. 1485 yılı tahrir kayıtlarına göre Canik merkezinde 10 Müslüman Mahallesi bulunmaktadır. Bunların birisi Rum ve 9'u Müslüman mahallesidir. Yine bunlardan ayrı olarak birer Ermeni ve Frenk pazarı cemaati vardır. Buna göre Canik'te 376 Müslüman ve 171 gayr-ı Müslim hane bulunmaktadır. Nüfus olarak ise şehrin 2075'i Müslüman Türk, 855'i Rum, Ermeni ve Ceneviz'den oluşmaktadır. Bundan bir asır sonraki 1576 sayımında ise Canik'te önemli değişikliklere rastlanmaktadır. Buna göre Canik'te 12 Türk Mahallesi vardır ve nüfusu 1.364 kişi olarak tahmin edilmektedir. Rum ve Ermenilerin nüfusu da 165 olarak görülmektedir ki önceki döneme göre Canik'in nüfusu azalmıştır. Önceki dönemde Canik Merkezinde olan meyhane kaldırılmış ve içkiler vergileri alınmak suretiyle gayr-ı Müslimlere dışarıdan alımı serbest bırakılmıştır. 1576 yılında Hızır Paşa, Ahi Evran Paşa, İsa Baba, Mevlevihane, Ahi Ali ve Ahi Elekçi zaviyelerinin bulunduğu gözlenmektedir¹⁶.

Canik, ilk zamanlar Sivas eyaletine bağlı Amasya sancağının bir kazası statüsündeyken, I. Selim döneminden sonra bu durum değişti ve 16. asrın başlarından itibaren 1846-47 yılına kadar devam edecek olan idari düzenlemeye kadar sürecek bir yapılanmayla, eyalet-i Rum yani Sivas'a bağlandı. Sancak merkezi Samsun olmak üzere bir yapı oluşturuldu. Zaman zaman sancağa bağlı kaza ve nahiyelerin sayısında artma ve eksilmeler olduysa da o dönemde oluşturulan Canik sancağının içinde modern zamandaki Ünye, Çaybaşı, Fatsa, Korgan, Kumru, Akkuş, Salıpazarı, Çarşamba, Terme, Ayvacık, Asarcık, Tekkeköy, Ondokuzmayıs, Bafra, Yakakent, Alaçam ve Kavak bulunuyordu. Günümüzde Samsun'a bağlı olan Lâdik, Havza ve Vezirköprü ilçeleri ise Cumhuriyet dönemine kadar Canik idari yapılanmasının dışında kalmıştır¹⁷.

¹⁶ Bahaeddin Yediyıldız, "1485 – 1576 Yılları Arasında Samsun Şehri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Bildirileri* (13 – 17 Ekim 1986), Samsun 1988, s. 297 – 303.

¹⁷ Öz, XV. ve XVI. Yüzyıllarda..., s. 6.

3.3. Canik'te İktisadî Hayat

3.3.1. Onyedinci Asra Kadar Olan Dönem

Osmanlılar Canik bölgesini ele geçirince burada asırlardır idari, sosyal ve iktisadi olarak kök salan ve yaşayan Müslüman bir kitleyle karşılaştılar. Selçukluların bölgeye gelişlerinden sonra hüküm süren yönetimler farklı karakterlerde ise de halk kitlesi Osmanlılarla aynı kültürel anlayışa sahipti. Bu nedenle Osmanlı yönetiminin ikamesi Canik'te olumsuz bir süreç yaşatmayacaktır. Fakat şehir ve çevresinin sosyal ve iktisadi canlılığa sahip olmadığı görülecektir. Türklerin bölgeye gelişlerinden sonra zaman zaman Samsun'da oluşan ticari canlılık ve demografik büyümenin en azından bu dönemde olmadığı açıktır. 14. Yüzyıl'ın başlarında Samsun'daki canlılığın sonucu kurulan Mevlevi tekkesi ve onun etrafında gelişen kültürel canlılık kalmamıştır¹⁸. Fakat Osmanlıların bölgeye hâkim olmasıyla, Canik'te istikrar ortamı oluşacak ve yavaş yavaş canlılığını kazanacaktır. Osmanlıların bölgeye gelişlerinde var olan Rumlar ve Ermeniler yine eskiden olduğu gibi Osmanlı yönetimi altında hayatlarını devam ettirdiler¹⁹.

15. Yüzyıl'ın ilk yarısından itibaren Osmanlı yönetimi ile tanışan Canik, o dönemin güçlü siyasi yapısının bir parçası haline gelmesine rağmen, 19. Yüzyıl'a kadar bölgenin iki önemli kenti olan Trabzon ve Sinop'un iktisadi ve sosyal canlılığını yakalayamayacaktır. Trabzon, hem bir eyalet merkezi ve hem de İran yolunu kontrol altında tutan önemli bir kavşak ve Karadeniz'i Kafkasya üzerinden iç bölgelere bağlayan bir özelliğe sahip olmasıyla Karadeniz'in en

¹⁸ Canik'te 14. asrın ilk yarılarında (1320'li yıllar) İlhanlıların Anadolu Valisi Emir Timurtaş döneminde Mevlevi tekkesinin olduğu sanılmaktadır. Yakup Şafak, "XIX. Yüzyıl XX. Yüzyıllarda Samsun Mevlevihanesi", *Geçmişten Geleceğe Samsun, I*, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 465.

¹⁹ Osmanlı öncesi Canik hakkında bk: Mehmet Öz, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, s. 18. Beylikler hakkında bilgi için bk. Kâzım Dılcimen, *Canik Beyleri*, 1940; İbrahim Tellioğlu, *Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme*", *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2 Spring 2007, s. 659 – 660.

önemli ve nüfus olarak da büyük olan bir merkezi konumundaydı. Bu şehir, iktisadi ve sosyal canlılığını ve jeopolitik önemini tüm Osmanlı dönemi boyunca devam ettirecektir. Sinop ise doğal bir limana sahip olarak Anadolu sahilinin karşısında bulunan Kefe ve Kırım ile en rahat ulaşımın sağlandığı bir yer olarak Samsun'a göre tercih ediliyordu. Bu sebeplerden dolayı Canik sancağının merkezi olan Samsun şehri, 19. Yüzyıl'a kadar, Karadeniz'de üçüncü derecede bir kent olarak kalmış, iktisadi ve sosyal açıdan 19. Yüzyıl'da kazanacak olduğu canlılığı uzun süre beklemiştir²⁰.

Canik sancağının üzerinde bulunduğu Karadeniz sahil şeridi iç kesimler gibi tarıma ve ekip dikmeye müsait değildi. Denizden itibaren hemen başlayan dağ ve yamaçlar silsilesi sebebiyle yerel ihtiyacın haricinde ve ticarete yönelik tahıl ekimi ve diğer tür tarım ürünleri pek yetişmiyordu. Çarşamba ve Bafra'da uzanan geniş toprak parçaları da o dönemler geniş çapta tarım yapmaya elverişli bir özellik taşıyordu. Bu nedenle bu bölgede oturan Canikliler, ancak geçimlerini sağlayacak bir üretime sahiptiler. Fakat Samsun'dan başlayarak Merzifon, Amasya, Tokat ve Çorum'a doğru uzanan çizgide yetiştirilen tahılın İstanbul başta olmak üzere diğer pazarlara sevk yeri hiç şüphesiz Samsun ve Çarşamba limanlarıydı. İç kesimlerin, başkent İstanbul'un ihtiyacını karşılamak veya yerel tüccarlar vasıtasıyla ticari ürünlerin ülkenin diğer pazarlarına ulaştırılmasında oluşan trafik, Samsun'a bir canlılık katıyordu. Hasadı yapılan bu ürünlerin nakliyesi, nakliyede kullanılacak yük hayvanları ve bu sektörde görevli insanların büyük kısmı Canik'ten temin ediliyordu.

Samsun ve kısmen de Çarşamba limanlarından dış dünyaya tahıl sevki söz konusu değildi. Çünkü Osmanlı ticaretinde tahıl dış pazarlara satışı yasak olan mallar listesinin başında geliyordu. Canik

²⁰ Osman Köse, "18. Yüzyıl'ın İkinci Yarısında Osmanlı – Rus Savaşlarında Karadeniz Liman Kenti Samsun", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006 s . 273 – 275.

bölgesinde üretilen ve ticaretin konusu haline gelen bir ürün pamuk yetiştiriciliği idi. Samsun'dan Terme'ye kadar olan bir alanda yetiştirilen pamuk, bölge iktisadiyatının gelişiminde önemli bir paya sahip bulunuyordu. Samsun'a uğrayan tüccarların yerel üreticilerden ve pazarcılardan aldığı ürünlerden biri bu nedenle pamuk veya pamuklu dokumalardı. Elbette Samsun'dan Terme'ye kadar bir alanda ekimi ve üretimi yapılan pamuk hasadı ve dokumacılığını 16. Yüzyıl'ın Bursa'sı ile kıyaslamak da mümkün değildir. Osmanlı klasik dönemi ürünü olarak söz konusu bu bölgelerde görülen pamuk yetiştiriciliği ve dokumacılığının sonraki dönemlerde de devam ettirildiği görülmektedir²¹.

Çarşamba'dan Fatsa'ya kadar olan bölgede yetişen ve ticaretin konusu olan diğer bir üretim tarzı kendir yetiştiriciliğidir. Kendir üretimi, Osmanlıların bölgeye gelişlerinden az sonra başlayan ve 19. Yüzyıl'a kadar önemini aralıksız devam ettiren ve hatta imparatorluğun sonuna kadar ekim ve dikimi yapılan bir öneme sahipti. Yaygın kanaatte Osmanlı klasik dönemi olarak bilinen 15. ve 17. yüzyıllar arasında gelişmiş Osmanlı gemi üretiminin önemli hammaddelerinden birisi kendir ürünleriydi²². Evliya Çelebinin de ifade ettiği gibi Canik'teki kendir üretimi dünyaya yetecek kadar fazlaydı. Bu nedenle kendir üretimi, askeri ve stratejik bir öneme sahipti. Çünkü bu dönemde Osmanlı devleti dünya çapında bir deniz gücüne sahipti ve ülkenin değişik sahillerinde çok sayıda tersanelerde gemi üretimi yapılıyordu. Karadeniz'in Anadolu sahillerinde bile Sinop'tan başlayarak Samsun, Çarşamba, Ünye ve Fatsa'nın da içinde olduğu Canik sancağı ve Trabzon'a doğru değişik limanlarda küçük, orta ve büyük tonajlarda askeri ve ticari gemiler üretiliyordu. Canik sancağında üretilen kendirler, hasadın yapılacağı zamanlarda İstanbul'dan görevli olarak gelen "*kendir mubayaacıları*"

²¹ 1887 yılı Trabzon salnamesine göre Canik'te üretimi yapılan ürünler sıralamasında Pamuk üretimi Alaf, Buğday ve Mısırdan sonra gelmektedir. "Samsun", Yurt Ansiklopedisi, s. 6567.

²² Mehmet Öz, "XV. Yüzyıl'dan XVII. Yüzyıl'a samsun Yöresi", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 18.

tarafından “*miri fiyatla*” satın alınıyor ve en yakın limanlara sevki yapılarak, buradan gemilerle İstanbul tersanelerine veya hangi tersane ihtiyacı için alınıyorsa oraya naklediliyordu²³. Kendir üretimi, devletin ihtiyacını gidermeye yönelik olarak stratejik bir ürün olarak kabul ediliyordu. Bunun yanında özel gayretlerle kendir toplayanlar da oluyordu. Canik bölgesinde 17. Yüzyıl’dan sonra kendir alımında köylüyü zora sokan uygulamalara rastlanmaktadır. İstanbul’dan Canik’e gelen ve devlet adına alım yapacak olan mubayaacılar düşük fiyatlar veriyordu. Düşük fiyat vermesine rağmen üreticiye ödemelerde gecikmeler oluyordu. Bu nedenle arada “*murabahacılar*” türemişti. Bu kişiler el altından kendiri devletin belirlediği fiyattan daha yüksekinden alıyor ve ücretini peşin olarak üreticiye veriyordu. Aldığı malları istifleyerek piyasanın daralmasına sebep oluyorlardı. Bu durumda ihtiyaç hâsıl olduğunda ellerindeki malları fazla fiyattan satıp yüksek karlar ediyorlardı. III. Selim’in ifadesiyle “*insaf olmayan esnaf makulesinden*” yapılan alımlarda pazarlık esastı²⁴. Devlet bu nedenle kendir alım zamanlarında, alımların sekteye uğramaması için buna önem veriyor ve mümkün mertebe yüksek ücretler öneriyor ve köylünün elindeki ürüne talip oluyordu. 16. Yüzyıl’dan itibaren Canik beyleri de kendir mukataasını almak suretiyle bu göreve tayin ediliyorlardı²⁵.

18. Yüzyıl’a kadar Canik sancağında yetişen kendirlerin başta İstanbul olmak üzere, Sinop ve Karadeniz’deki diğer tersanelerin ihtiyaçlarını karşıladığını görmekteyiz. Üreticiden alınan kendirler, ya ham olarak veya işlenmiş tel olarak alıcılara satılıyordu. Gemi üretiminde halatların yapımında sağlamlığı ve dayanaklılığı ile kendir teli bu sektörün ana unsurlarından görülüyordu. Üreticilerin yegâne

²³ Mehmet Ali Ünal, “XVI. Yüzyıl’da Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağından Malzeme Temini”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 242.

²⁴ BOA. HH. No: 9715 (1205).

²⁵ Orhan Kılıç, “Osmanlı Dönemi İdari Uygulamalar Bağlamında Canik’in Yönetimi ve Yöneticileri”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 35.

geçim kaynağı ürettikleri kendirler olduğu için, özellikle 18. Yüzyıl'a doğru Canik sancak beylerinin kapısının, fiyatların düşüklüğü, ödemelerin yapılmaması ve kendir alım görevlilerinin suiistimalleri nedeniyle aşındığı görülmektedir. Osmanlı gemi sanayinin bir parçası olmanın yanında, kendir üretimi halkın giyim ihtiyacı ve günlük kullandıkları eşyalar için de önemli bir etken olarak görülmektedir. Canik sancağı dâhilindeki yerel pazarları süsleyen unsurlardan birisinin kendir veya kendir mamulâtı olduğu sanılmaktadır. Özellikle 19. Yüzyıl'ın ortalarına kadar bu üretim tarzı Canik bölgesine özgü olarak devam etmiştir. Bu asırdan sonra ise üretim yerel ihtiyaçları karşılayacak boyutlara gerilemiştir²⁶.

Ünlü Türk seyyahı Evliya Çelebi, 1645 yılında uğradığı Samsun hakkında, insanların temiz giyimli olduğundan bahsettikten sonra, halkının tamamıyla kendirci ve gemici olduğundan, kalifiyesiz ve işsiz kimsenin olmadığından söz etmektedir. Bunun yanında Canik, gemi üretiminde önemli bir madde olan katran ve ziftin en çok bulunduğu bir yer olarak bilinir.²⁷

Canik'te öne çıkan önemli bir sektör de gemi üretim yerleri olan tersanelerdir. Kırım'ın Osmanlı yönetimine geçmesiyle beraber Karadeniz bir Osmanlı iç denizi haline gelince tüm Karadeniz sahil yerleşim birimlerinde tersaneler kurulmaya başlandı. Canik sancağı dâhilinde Samsun, Terme, Ünye ve Fatsa'da gemi üretimi için küçük çapta tersaneler bulunuyordu. Osmanlı klasik döneminde Canik, İstanbul başta olmak üzere diğer liman ketleri ve tersanelere gemi ustaları ve yan alanlarında mahir kişilerin gönderildiği bir yerdi. Geçimini denizden ve tersane işçiliğinden kazananların sayısının bir yekûn tuttuğu muhakkaktır²⁸.

²⁶ İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyıl'da Sinop Samsun ilişkilerine Dair Bazı Gözlemler", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 263.

²⁷ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmet Zıllı, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, II, Hazır: Z. Kurşun, S.A. Kahraman, Y. Dağlı, İstanbul 1999, s. 46.

²⁸ Mehmet Ali Ünal, *aynı makale*, s. 233 – 237.

Gemi yapımının önemli materyali olan ve gemicilikte kullanılan dayanıklı ağaçların temin edildiği bir yer de yine Canik sancağıydı. Gemilerin ana gövdelerinde kullanılan kalın keresteler ve direk yapımında kullanılan ince uzun ağaçlar büyük oranda buradan kesiliyor ve ihtiyaç beliren tersanelere gönderiliyordu. Ağaçların kesimi, kereste haline gelmesi ve taşınması için büyük bir insan gücünün istihdamı Canik'ten temin ediliyordu. Bu alanda görev alan kişiler şahsi olarak veya hayvanlarıyla hizmetler veriyorlar, günün rayicine göre ücretlerini alıyorlardı. Normal zamanlarda bu alanda hizmet gören kişiler bu işi görürlerken, 18. Yüzyıl'dan sonra başlayan ve mağlubiyetle sonuçlanan savaşlar döneminde bu alandaki çalışmalar, eğer donanma için hazırlanacak olan gemilere ihtiyaç hâsıl olursa karşılığı hazineden verilmek üzere devlet zoru ile yaptırılmaktaydı. 18. Yüzyıl'a kadar Canik'in yüksek yerlerinden kesilen ağaçlar sürüklenerek veya camus ve öküz arabalarına yüklenerek gemilerle gönderilmek üzere limanlara naklediliyordu. Bafra tarafındaki Nebiyan dağlarından kesilen ağaçların toplandığı bir yer olan Engiz civarında bulunan Kumcağız yine bu dönemde bu tür taşımacılığın yapıldığı bir yer olarak meşhurdur. Canik'te gemi üretimi ve tersanecilik, imparatorluğun diğer bölgelerine paralel olarak 18. Yüzyıl'dan sonra gerileyecek ve son dönemde tamamen sönme aşamasına gelecektir²⁹.

Diğer bir husus da yine iç bölgelerden çıkarılan madenlerin nakledildiği bir yer olarak Canik sancağı merkezi olarak Samsun limanının ön plana çıkmasıdır. Tokat ve Amasya'dan çıkarılan madenler, cevherleri çıkarılmış olarak aynı tahıl ürünleri gibi yük hayvanlarıyla Canik limanına taşınıyor ve buradan İstanbul ve diğer yerlere gönderiliyordu. 18. Yüzyıl'da Tokat'ta imal edilen bakır ve bakır ürünlerinin dünya pazarlarına ulaşması için hareket noktası Canik limanıydı³⁰.

²⁹ BOA. HH. No: 10863 (1210); 10767 (1211).

³⁰ BOA. HH. No: 4518 (1211); 4700 (1212); Binlerce develerle Tokat'a taşınan ve burada tasfiye edilen has bakır Canik limanına taşınırdı. Bakır, cv

Karadeniz'in bir Türk gölü haline gelmesinden sonra burada iç ticaretin geliştiği muhakkaktır. Osmanlılar Karadeniz'de ticaret yapma hakkını Türk tebaasına ait gemicilerin yanında, 18. Yüzyıl'ın sonlarına kadar Osmanlı dış politikasının "*dost-ı ehabbi*" olarak kabul edilen Fransız bayraklı gemilere vermişlerdi. Bu nedenle Karadeniz'de ticaret yapan ve gemileriyle bu imkânlardan yararlanan çok sayıda Canikli tüccarlar olduğu sanılmaktadır³¹. 18. Yüzyıl'a kadar küçük ölçekli bir limana ve gümrüğe sahip olan Canik'in ticari hacminin çok da kapasiteli olmadığı ortadaysa da Trabzon, Sinop ve Kefe gibi limanları mesken tutan, Canik'ten giden ve ikamet eden çok sayıda tüccarlar olduğu kesindir. Canik'in, iç ticaretin yapıldığı Karadeniz üzerinde olması, sahilde yaşayan bu bölge insanların ekonomik olarak varlıklı, meslek olarak kalifiyeli ve kültür olarak da iç kesimlere göre yüksek seviyelerde olduğunu göstermektedir. Evliya Çelebi'nin, Canik halkının "*bakımlı ve meslek erbabı*" olduklarını özellikle vurgulaması bunu göstermektedir. En azından 18. Asra kadar dışarıdan bakıldığı zaman bölgede herkesin ya kendir veya gemi işleriyle uğraştığı veya ticaretle iştiğal ettiği kesindir. O dönem dünyasının genel ortak uğraşısı ve gerçeği olan kölelik ve köle ticaretinin uzantılarına Canik'te de rastlanmaktadır. Köle edinme ve köleyi satarak bunlardan karlar elde etme sadece Osmanlı'nın değil 19. Yüzyıl sonlarına kadar dünyanın genel bir gerçeğiydi. Osmanlı devletinde görülen kölelik ve ticareti İslam hukuk kurallarıyla şekillenmiş ve sonu hürriyetle biten bir sona varabiliyordu. Batıda görülen uygulamalarda ise köle olarak doğanlar hayatlarını o şekilde sonlandırıyor ve babadan oğula geçerek devam ediyordu. Canik'e

eşyaları, silah sanayi, savaş gemilerini kaplamak üzere levha yapımında kullanılırdı. Aynı zamanda bakır ticaretinin merkezi olan Tokat, bu asırda bakırcılar şehri olarak bilinmekteydi. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 288 – 289.

³¹ Karadeniz'in bir Türk gölü olma özelliği Rusya ile imzalanan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile sona erdi. 1784 yılında Avusturya, 1799'da İngiltere ve 1802'de de Fransa Karadeniz sularını kullanma hakkını elde ettiler: Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması (Oluşumu – Tahlili – Tatbiki)* Ankara 2006; A. Üner Tugay, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800 – 1914)*, İstanbul 1994, s. 46 – 47.

gelen köleler, savaşlar ve Kırım tatarlarının yaptığı akınlar sonucu Rusya'nın iç kesimlerinden getiriliyor ve pazarları süslüyordu. Çoğu varlıklı kişiler evlerinde ve bahçelerinde köle iş gücünden yararlanıyordu. Canik, satış için Karadeniz'de dolaştırılan kölelerin uğrak yerlerindendi. Osmanlı devletinin güçlü olduğu dönemlerde Rusya içlerinden Tatar akınlarıyla elde edilen ve Canik bölgesine kadar ulaşan Slav asıllı kölelerin takibi ve onları tekrar geri kazanmak için Rusya tarafından bir çaba ve talep olmazken, 18. Yüzyıl'dan sonra imzalanan antlaşmalarda onların geri iadesi için maddeler konulmaya başlanmış ve oluşturulan komisyonlarla halkın elinde olan bu kişiler toplanarak iade edilmiştir. Fakat şurası bir gerçektir ki, kısmen Canik'te olduğu gibi diğer Osmanlı coğrafyasında hatırı sayılı derecede kişilerin geçimi köle ticaretindendi.

18. Yüzyıl'dan sonra başlayan savaşlar, ülkenin tamamında olduğu gibi Canik sancağında yaşayan Caniklileri de artan vergiler ve sık sık yapılan salmalarla ekonomik olarak zayıflatacaktır. İmparatorluğun sonlarına kadar Canik'in üretimi, son döneme damgasını vuran olan tütün ekiciliği ile birlikte, hemen hemen aynı kalemlerle devam edecektir.

3.3.1.1. İktisadi Yapının Şekillendirdiği Sosyal Hayat

Canik, tarihinin her döneminde doğal bir güzelliğe sahipti. Tahrip edilmemiş bir yeşillik ve doğal bitki örtüsü ile dikkati çekmekteydi. Sancağın merkezi olan Samsun şehri bu doğal güzelliğin bir yansımasını ortaya koyuyordu. 17. Yüzyıl'ın yarılarında burayı tasvir eden Evliya Çelebi suyunun lezzetinden, evlerinin kiremitli, bağlı ve bahçeli olduğundan bahseder. Yedi tane mektep olduğunu beyan ederek dağlarda yaban üzümü ve nar rengini almış armut turşularının çok meşhur olduğundan söz eder. Canik yöresinin armut turşularının gemilerle İstanbul'a gönderildiğinden bahseder ki Osmanlı sarayı ve İstanbul halkı Canik yöresinden giden bu tabii lezzeti tatmaktadırlar. Onun olumsuz bulunduğu tek şey havasının ağırlığı ve nemli oluşudur. Evliya Çelebi'nin gözlemine göre Canik kalesinde yeniçeri serdari, kethüdayeri, kale dizdari ve neferleri

vardır. Fakat müftü ve nakıbüleşrafı yoktur. Ayan ve eşraf çoktur. Ona göre halk vasıflıdır. Boşta gezen ve eğitimsiz kimse yoktur. Buradan yetişen ulemalar çoktur. Halk, kendircilik veya gemicilikle uğraşır³².

Aynı yıllarda Canik'ten bahseden Kâtip Çelebi ise deniz kenarında olan Samsun kalesinin cami, hamam ve çarşılarıyla bir bütünlük arz ettiğini ifade eder. Bundan hareketle Canik, Müslüman ve gayr-ı Müslim tebaa ile beraber, yaşanılabilir ve refah bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yine Kâtip Çelebi'nin ifadesine göre 17. Yüzyıl'ın yarılarında Canik'in balta girmemiş ormanları vardır. Bu ormanlar içinde özellikler çam ağaçları meşhurdur. Yeşillikler cennettir. Tüm Karadeniz kıyı boyu bu nedenle hem otlaklık için ve hem de tahıl başta olmak üzere tarım için çok elverişlidir. Bu dönemde küçük olmasına rağmen, sancak merkezi Samsun, şirin bir kent ve görkemli bir görünüşe sahiptir.

Canik, bu tahrip edilmemiş doğası ve yapısını geçirdiği yıkıcı ve yakıcı siyasi, sosyal ve askeri çalkalanmalara rağmen 19. Yüzyıl'a taşınmayı başarmıştır. Bu yüzyılda Canik'e gelen Moltke'nin gözlemlerinden buna dair ipuçları bulmak mümkündür. Ona göre uzaktan bakıldığı zaman Canik sancak merkezi çok hoş bir kasabadır. Kent merkezi yeşil zeytin ağaçlarıyla kaplanmış ve bu zeytinlikler dağlara kadar uzanan bir bütünlük göstermektedir. Yeşil zeytin ağaçlarının arasında güzel yapılı konaklar, köşkler ve bahçeler vardır. Şehirde, taştan yapılmış camiler ve hanlar mevcuttur³³.

Canik'te Müslümanların yanında gayr-ı Müslimlerin de yaşadıklarını görmekteyiz. Rum ve Ermenilerden müteşekkil gayr-ı Müslim tebâ Türklerin Canik bölgesine geldiği ilk zamanlardan itibaren burada yaşayan yerel halk olarak hayatlarını devam ettirmektedirler. Canik'te kent merkezi ve köylerdeki, farklı dinlere

³² Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II s. 45.

³³ "Samsun" *Yurt Ansiklopedisi*, 9 , s. 6577 – 6578.

sahip tebânın, 19. Yüzyıl'a kadar yan yana, komşuluklar ve dostluklar tesis ederek yaşadıkları görülmektedir.

Canik'in Selçuklular döneminde ticaret ve kültür merkezi olduğu bilinmektedir. Bunun delili müntesiplerinin elit eğitim ve kültürel seviyeye sahip bireylerden oluşan Mevlevi tekkesinin burada açılışıdır. Osmanlılar geldiğinde bu yapı burada yoktur. Fakat Osmanlı yönetimi kökleşen bir idare ve istikrar dönemi başlattıktan sonra Canik'te sosyal ve kültürel hayatın önemli dinamiği olarak görülen Mevlevi tekkesinin açıldığı görülmektedir³⁴. Muhtemelen 16. Yüzyıl'ın yarısından sonra başlayan ve Canik'i de uzun süre etkileyen suhte ve celali ayaklanmaları döneminde bu sosyal hayat bozulmuş ve tekke kapanmıştır. Bu tarihten sonra Mevlevi tekkesinin 19. Asrın ortalarına kadar açılmadığı görülecektir.

18. Yüzyıl'dan sonra Canik'in nüfusu, savaşlar sonucu gelen göçmenlerle artmaya, sosyal ve kültürel olarak değişmeye başlayacaktır. 1774 yılında Kırım'ın kaybedilmesiyle başlayan göçmen hareketinde, kabilelerin bir kısmı yakın mesafe olarak Canik'e geleceklerdir. Bundan sonra 1864 Çerkez göçü, 1787-88 savaşı, Balkan savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Lozan Antlaşması'yla Yunanistan'dan gelen mübadillerle Canik sosyal, kültürel ve demografik olarak değişecek ve gelişecektir.

3.3.1.2. İktisadi Hayatı Etkileyen Sosyal Hadiseler

Bölgenin Osmanlıların eline geçmesinden sonra Canik, uzun sürecek bir istikrar ve sükûn dönemi geçirmiştir. Bu sükûn dönemi, altın çağını yaşayan devletin genel durumunun bir parçasıydı. Osmanlı hâkimiyetinde bölgenin huzurunu kaçırmaya yönelik ilk girişim Şii Safevi tarikatını Anadolu'da yayan Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyd'in, Fatih döneminde Karamanoğullarının önünden kaçarak Canik'e gelmesi ve Canik dağlarına yerleşerek Türkmenler arasında taraf toplamasıdır. Canik'te bir çevre edinerek Trabzon'a

³⁴ Barihüda Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevihanelerinin Tarihi Özellikleri*, (Basılmamış Doktora tezi), Konya 2000, s. 388

saldırmış, buradaki Rum yönetiminden şehri almışsa da Fatih Sultan Mehmed'in geldiğini duyarak burayı terk etmek suretiyle Diyarbakır'a kaçmıştır.

16. Yüzyıl'da Toroslardan başlayan ve Canik'te de ortaya çıkan medrese öğrencilerinin ayaklanmaları toplumsal huzuru bozması açısından önemlidir. Suhte ayaklanmaları olarak da tarihe geçen bu olayların ilk hangi tarihlerde başladığı bilinmiyor. Fakat Canik bölgesinde ilk suhte ayaklanmalarının II. Selim'in iktidara geldiği yıllara tekabül eden 1560'lardan sonra görüldüğü sabittir. Yine yüzyılın başlarında başlayan Celali isyanlarıyla da birleştiğinde, Osmanlı devleti genelinde olduğu gibi Canik, 60–70 yıl kadar eşkıyalık olaylarına sahne olmuştur. Bu dönemde Fatsa'dan Bafra'ya kadar adından söz ettiren meşhur eşkıya reisleri şunlardır: Çölmekoğlu, Söylemez, Kurguroğlu, Sarı Sinan, Abdurrahman, Emir, Kürt Himmet, Osman, Uğurluoğlu Ahmed, Kara Hayrettin, Yunus oğlu Abdurrahman, Deli Budak, Çelengoğlu, Karadeli. Bu dönemde Canik sancağı merkezinden köylere ve diğer kazalara gitmek veya gelmek can ve mal emniyeti bakımından riskliydi. Evlere baskınlar yapılıyor, kadınlar veya kızlar kaçırılıyor, yollar kesilerek insanların değerli eşyaları soyuluyordu³⁵.

Suhte ve Celali eşkıyalarının haricinde devlet görevlilerinden de halka zulmeden ve kaba davrananlar oluyordu. Anadolu'nun her tarafında bozulan sosyal yapının bir göstergesi olarak Canik halkı 16. Yüzyıl sonları ve 17. Yüzyıl başlarında, bir taraftan celali ve suhtelerin baskılarından, diğer yandan da devlet görevlilerinin zulmünden dolayı zor bir dönem geçirmiştir. Bu dönemde Canik'te görev yapan sancak beyleri, tımarlı sipahiler, yeniçeriler ve devlet görevlilerinden bazılarının Canik halkına karşı kabaca davrandıkları ve ekonomik suiistimallere giriştikleri görülmektedir. Ünlü celali reisi Karayazıcı da

³⁵ Emine Erdoğan, "XVI. Yüzyıl'da Canik (Samsun) Sancağında Eşkıyalık Faaliyetleri", *Geçmişten Geleceğe Samsun, I*, edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 60.

1601 yılında mesken tuttuğu Canik dağlarında hayata veda etmiştir³⁶. 17. Yüzyıl'ın başlarından itibaren suhte ve celali başkaldırıları ülkenin genelinde olduğu gibi Canik'te de son bulacak ve halk rahatlayacaktır. Fakat bu olayların sosyal ve ekonomik olarak Canik'in gelişmesine büyük darbeler vurduğu açıktır.

Canik, uzun süre devam eden bu iç gaileyi atlattıktan sonra en büyük darbeyi 17. Yüzyıl'ın başlarında Abaza ve Kazak saldırılarından almıştır. Denizden yapılan bu dış saldırılarda Canik sancağı sosyal ve ekonomik olarak çok etkilenmiş, insanlar burayı terk ederek emin gördükleri iç kesimlere göç etmeye başlamışlardır. Canik'in nüfusu hissedilir derecede azalmış, şehir tenhalaşmıştır. Bu dönemde Canik'te var olan tek medrese de kapatılmıştır. Yine Canik sancak merkezinde olduğu sanılan Mevlevi tekkesinin de bu sıralarda kapandığı tahmin edilmektedir. Celali eşkıyaları ve sonrasında gelen Kazak saldırılarıyla Canik, uzun süre kendini toparlayamayacaktır.

3.3.2. Onsekizinci Asır

Canik sancak beyleri merkezden atanarak bu göreve gelirlerdi. 18. Yüzyıl'ın başlarından itibaren Osmanlı devletinde beliren iç idari ve sosyal değişimlerin izlerini hemen Canik'te görmek mümkündür. Asrın başlarından itibaren sancak bünyesindeki padişah haslarına ait vergileri toplayan muhassıllar Canik sancak beyi olarak atanmaya başladı. Az sonra diğer devlet gelirlerini toplamak da Canik sancak beyleri uhdesine verilince, sancak beyliği siyasi ve ekonomik olarak prestijli bir görev olmaya başladı.

Nüfuzlu ve prestijli bir görev olan Canik sancak beyliği, 1737 yılından sonra dönemin ayanları Mehmed Bey, Üçüncüoğlu Ömer bey ve Fatsalı Hacı Mehmed beylerin uhdesine geçti. Bu yüzyıl ayanlar devridir. Canik'teki ayanlar devrinin başlaması ülkenin diğer bölümlerindeki idari uygulamaların bir parçasıdır. 1757 yılından sonra ise Fatsalı Hacı Mehmed Ağanın soyundan gelenlere atfen

³⁶ Peçevi'nin ifadesine, "Karayazıcı ölünce pis leşini kırk, elli parça etmişler ve her birini başka yerlere gömmüşlerdi". Emine Erdoğan, *aynı makale*, s. 61.

Caniklizadeler, Canik sancak beyi oldular. Caniklizadeler döneminde Canik'in yöneticileri olan beyler, zaman zaman Trabzon, Sivas ve Erzurum valileri olarak güçlü kişilikler ortaya koydular³⁷.

1768 yılında başlayan Osmanlı – Rus savaşında Canik önemli görevler üstlendi. Kırım, savaşın ilk yıllarında Rusların eline geçince, buradan göç eden göçmenlerin ilk geldikleri yerlerden birisi Canik olmuştur. Bu zoraki göç Canik'in bu anlamda karşıladığı ilk yükümlülükler olarak kabul edilebilir. Savaşın uzun sürmesi para, erzak ve asker ihtiyacını beraberinde getirmiştir³⁸. Bu sürede diğer bölgelerden olduğu gibi Canik bölgesinden de erzak toplanmış veya devlet tarafından belirlenen fiyatlarla ihtiyaç duyulan maddeler satın alınmış, “*savaşa kadir*” erkekler askerlik için toplanmış ve her şeyden önemlisi Canik sancağının merkezi savaş süresince asker ve erzak sevki için lojistik görevi üstlenmiştir³⁹.

Canik her zaman askeri ve zahiresi bol olan bir yer olarak biliniyordu. 18. Yüzyıl'dan sonra başlayan savaşlarda devlet, Canik'le beraber Karadeniz askerlerini savaşçılıkları ve sadakatleri dolayısıyla en güvenilir askerler olarak görmekteydi. Merkezi yönetimin taleplerini tamamen yerine getirmekle beraber, “*mecbur kalmadıkça da asker ve zahire yardımında bulunmayan bir kent*” olarak bilinmekteydi. Kendi kendine yeten ve etrafında korunaklı dağların bulunması sebebiyle Canik ahali “*dışardan gelecek saldırı ve tehlikelere karşı baş eğecek*” bir yapıda değildi⁴⁰. Bu güvenin bir sonucu olarak her savaş döneminde Canik'ten özellikle asker toplanmış ve buradan toplanan askerler büyük yararlılıklar

³⁷ Rıza Karagöz, *Canikli Ali Paşa*, Ankara 2003; Özcan Mert, “Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi”, *TDVİA*, VII, s. 151 – 154; Yücel Özkaya, “Canikli Ali Paşa”, *Belleten*, XXXVI/144 (Ankara 1972), s. 483 – 525.

³⁸ BOA. *HH*. No: 465 (1202); 10903 (1206); 6185 (1205); CA. No: 18664 (1182); 1593 (1183) İCD. No: 12739 (1186).

³⁹ Osman Köse, “18. Yüzyıl'ın İkinci Yarısında Osmanlı – Rus Savaşlarında Karadeniz Liman Kenti Samsun”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, , s. 273 – 281.

⁴⁰ BOA. *HH*. No: 11483, dergâh-ı âli Kapıcıbaşlarından Ömerpaşazade Abdullah Bey'in Takriri (1205)

göstermişlerdir. Belki de bu anlayışın bir sonucu olarak, 1774 yılından sonra Kırım'ın Ruslardan kurtarılması için başlatılan büyük askeri hazırlıkta, devletin ve toplumun büyük önem verdiği büyük görevi devlet Canik sancak beyi Hacı Ali Paşa'ya vermiştir. Hacı Ali Paşa aldığı bu görev gereği iç bölgelerden ve Canik'ten büyük miktarlarda erzak toplamış, asker tedarik etmiş ve Canik'i bu hazırlıklar süresince bir merkez haline getirmiştir⁴¹.

Yine bu dönemde Kafkasya'da yerel kabileler arasında İslam dininin yayılmasında büyük etken olan Ferah Ali Paşa'nın Kafkasya'daki faaliyetlerinde, buradaki kabileleri devlet tarafına çekmek için verilen erzak yardımları da büyük oranda Canik bölgesinden gitmiştir⁴². Anapa ve Soğucak kalelerinin binası ve tamirinde kullanılan malzemeler gibi burada görev alan ustalar ve işçiler de genelde Canik'ten tedarik edilmiştir⁴³. Canikli Ali Paşa, Kırım'ı kurtaramamıştır ama bu sayede var olan ününe ve servetine katkılar yapmıştır.

Canikli Ali Paşa ve ondan sonra gelen oğulları döneminde Canik sancağı prestijli bir yer haline gelmiştir. Bu prestij dönemin en ünlü ve güçlü ayanlarından birisi konumuna gelen Canikli Ali Paşa, oğulları Battal Hüseyin, Midhat Ahmet ve torunları Hayrettin Ragıp ve Tayyar Mahmud paşaların güçlerinden kaynaklanmaktaydı. Bu dönemde zaman zaman Trabzon, Sivas ve Erzurum eyaletleri dahi Caniklizedeler tarafından yönetilerek geniş bir coğrafyaya hükmetmişlerdir. Caniklizedelerin zaman zaman isyanları ise Canik'te büyük tahribatlara sebep olmuştur⁴⁴.

⁴¹ BOA. HH. No: 16053 (1204); Ahmed Cavid, *Hadika-i Vekai'*, Haz: Adnan Baycar, Ankara 1998, s. 62.

⁴² BOA. *Mühime Defteri*. 174/ 178-1, (1191), *Sivas ŞS*, I, s. 28/2-30/2 – 32/1 -33/1, 39/1; *Trabzon ŞS*, 42/ 1934; *D.BŞM*. No: 4816/11.

⁴³ BOA. HH. No:: 9725 (1203); 13098 (1208). Ahaliyi ziraate teşvik için tohumluk buğdaylar ve Kafkas ormanlarında bulunmayan kerestelik tahtalar Canik'ten gönderilmiştir. Cemal Gökçe, *Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 58.

⁴⁴ Osman Köse, "19. Asra Girerken Osmanlıda Kentlerin Savaşlara Katkıları

Caniklilerin hüküm sürdüğü bu dönemde, başka bir ayan ailesi olan Yozgat merkezli Çapanoğulları ile aralarında güç mücadelesi olmuştur. Bu güç mücadelesi zaman zaman çarpışmalara kadar varmıştır. Bu çarpışmalarda Canik büyük zararlar görecektir. İnsan kayıpları ve ekonomik telefatlar olacaktır. Ayanlar arasında baş gösteren bu iç mücadelede halka büyük mükellefiyetler yüklenecektir. Canikli Ali Paşa ve sonradan gelenler, devlete karşı üstlendikleri sorumluluklarını halka salmalar yaparak toplamaya çalışacaklar, şikâyet mercii bulamayan halk bunalacaktır. Bunun yanında 18. Yüzyıl'ın Anadolu'sunda merkezi yönetimdeki gevşemenin bir sonucu olarak sıkça görülen yol kesme, adam öldürme şeklinde olan eşkıyalık hareketlerinin Canik'te de yaygın olduğu gözlenmektedir⁴⁵.

19. Yüzyıl'a girerken Caniklizadelerden Hüsrev Bey ve Tayyar Mahmud Paşa, devlete karşı isyan edince Canik sıkıntılı günler geçirecektir. Bölgeden topladıkları güçlerle Amasya üzerine yürüyen isyancılara karşı, devlet güç kullanmış ve sancak merkezi Samsun şehri top ateşine tutulmuştur. Şehirde yangınlar çıkmış ve isyanın bastırılması sürecine kadar çok sayıda can kaybı olmuştur.

Canikli Ali Paşa ve ondan sonra gelenler, hizmetleriyle bazen devletin en büyük destekçisi ve bazen de isyan ederek düşmanı olacaklardır. Fakat her halükarda faturayı Canik halkı ödeyecektir. Caniklizadeler, iktidarlarının sürmesi için mevcut düzenin devam etmesini isteyerek muhafazakârlığı, Çapanoğulları ise Caniklizadelerin kazanımlarına son verip kendi hanelerine yazdırmak için yeniliği temsil etmişlerdir. Bu nedenle Çapanoğulları III. Selim, Nizam-ı Cedit ve II. Mahmud'u tutarken, Caniklizadeler, Yeniçerileri ve eski düzeni savunmuşlardır. Yenilikçilerin temsilcisi olacak olan II. Mahmud'un iktidara gelmesiyle sadaret kaymakamlığı makamına

ve Savaşların Kentlerdeki Yansımaları: Samsun Örneği", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, II, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2007, s. 86 – 90.

⁴⁵ Selim Özcan, "XVIII. Yüzyıl'da Canik (Samsun) Sancağında Eşkıyalık Hareketleri", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Edit: Osman Köse, Samsun 2009, 85 – 91.

kadar yükselen gelenekçi Tayyar Mahmud Paşa idam edilecek ve Caniklizadelerin sonu bu şekilde gelecek ve ailenin siyasi hayatı sönecektir. Caniklizadelerin yönetimden ve siyasi hayattan tasfiye edilmeleriyle Canik'in de kaderi değişecektir. Bu tarihten sonra bir asır kadar Canik'te Hazinedarxadeler etkili olacaklardır.

18. Yüzyıl'da Osmanlı devletinde etken olan ayanlığın yayılması ile beraber eşkıyalık olayları da artmıştır. Canik sancağı da bu dönemde eşkıyaların ve çetelerin uğrak ve barınak yerlerinden olmuştur. Bölgenin dağlık ve ormanlık yapısı eşkıyaların barınmasına ve hayat sürmelerine elverişliydi. Özellikle kaza ve köylerde yol kesme, soygun, ev yakma ve adam kaçıрма şeklinde olan eşkıyalık olaylarının siyasi bir mahiyeti bulunmamakta, devlet otoritesindeki gevşemenin bir yansıması olarak görülmektedir⁴⁶.

3.3.3. Ondokuzuncu Asır

19. Yüzyıl'a girerken Caniklizadelerin isyanı ve devletin müdahalesi Canik'te yıkıcı etkiler yaptıysa da kısa zamanda bu olumsuzluklar giderilecektir. Çünkü yüzyılın başlarından itibaren Canik'in stratejik ve ekonomik etkisi artacak ve gittikçe Karadeniz'in en önemli merkezlerinden birisi haline gelecektir. Buharlı gemilerin Karadeniz'de kullanılmaya başlanması, Canik'in sosyal ve iktisadi gelişimine yarayacaktır.

Canik'in ticari ve sosyal gelişmelerle, değişim sürecine girmeye başlamasıyla, dış yerleşim birimlerinden buraya gittikçe kalifiyeli nüfus akmaya başladı. Özellikle Trabzon ve Ege yöresinden ticaret ve sanatta mahir Rum ve Ermenilerle yine ticaretten anlayan Avrupalılar yavaş yavaş kenti mesken tutarak iç kesimlerle kuvvetli bir ticari ve transit köprü rolü oynayan ticaretten karlar elde etmeye

⁴⁶ 18. Asırda ayanlık ve eşkıyalık Osmanlı devletinin her tarafında etkili olmuştur. Bu dönemde Caniklizadeler, Rışvanoğulları, Zarelizadeler, Çapanoğulları, Sağırzadeler gibi büyük hanedanlar uzun süre Anadolu'da etkili olmuşlardır. Necdet Sakoğlu, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Kösepaşa Hanedanı*, İstanbul 1998, s. 7 – 10; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, Ankara 1994, s. 125 – 270.

başladılar. Yine Trabzon başta olmak üzere ülkenin değişik yerlerinden Türk nüfus da Canik'e akmaya başladı. Şüphesiz bu gelişte etken olan unsurlardan birisi tütünün yaygın olarak ekilmeye başlaması ve hissedilir derecede ticaretin konusu olmasıdır. Bu durum Canik'in gelişimini beraberinde getirmiştir. Yüzyılın başlarından itibaren Kırım, Kafkasya ve Balkanlardan gelen göçmenler de bu büyümeye yardımcı olacak mahiyette, Canik'in büyümesine ve kalkınmasına büyük katkılar sağlayacaklardır. Burada gelişen ticarete Müslüman tüccarların bir yekün teşkil ettiği görülmektedir. 1795 yılı Canik gümrük kayıtlarına göre, gümrüğe giren 387 kalem ticari malın 193 kalemi Müslüman tüccarlar adına, 194 kalemi ise gayr-ı Müslim tüccarlar adına kayıtlıdır. Yine 10 aylık zaman diliminde gümrüğe 385 kalem ve 60 çeşit mal girmiştir. Canik gümrüğünden yaklaşık 45 kalem mal ihraç edilmektedir⁴⁷.

19. Yüzyıl'da Canik, dış dünyaya çok daha açıktır. Özellikle asrın ikinci yarılardan itibaren Canik limanına Alman, Fransız, İtalyan, Avusturya, Amerika ve Rusya gibi ülkelerin bandıralarını taşıyan ticari gemilerin sıkça geldiği görülecektir. Bölgenin, Ortadoğu'ya uzanan ve ulaşımı kolay olan bir güzergâhın başlangıç noktası olması gittikçe cazibesini artıracaktır. Canik, konumu gereği Diyarbakır, Harput ve Sivas vilayetlerinin yolcu iskelesi (terminali) rolünü oynuyordu. İstanbul'a gidecek Bağdad yolcuları bile Canik'e geliyordu. Diyarbakır ve çevre bölgelerden gelen ticari develer uzun yorucu yorgunluktan sonra yüklerini Canik'e getirecekler ve limandan gemilere yüklenererek dış dünya pazarlarındaki alıcılarına gidecektir. Dış yerleşim birimlerinden gelerek yüklerini burada boşaltan kervanlar dönüşlerinde de gemilerle gelen ticari emtiaları alarak geri gideceklerdir. Asrın sonlarına doğru gittikçe artan hareketlilik Canik'teki sosyal yaşamı çeşitlendirecektir⁴⁸.

⁴⁷ Bayram Kodaman, "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Bildirileri (1 – 3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 96.

⁴⁸ Besim Darkot, "Samsun", *İA*, İstanbul 1988, s. 175.

Canik'in şehir ve nüfus yapısını 19. Yüzyıl'da bölgeye gelen seyyahların gözlemlerinden takip edebilmekteyiz. 1813–14 yılında Anadolu'yu gezen İngiliz seyyah J. Macdonald Kinneir, koyun kenarında kurulu ağaçlıklar içinde şirin bir kent manzarasından, Türkler tarafından yapılmış harap bir surdan, minareli beş cami, bir hamam ve büyük bir handan bahsederek, Canik'in nüfusunu 2000 olarak bildirmektedir. 1836 yılında J Brant, Canik'in nüfusunu 10 bin olarak verirken, 1850'de Canik'e gelen A. D. Mortdtman, şehrin havasının fenaliğinden, Rum ve Ermelerin yüksekte bulunan Kadıköy'de oturduğundan, şehir etrafında iki cins tütün ekildiğinden ve bunun çoğunun İstanbul'a gönderildiğinden söz eder. Şemseddin Sami de 19. Yüzyıl'ın sonlarında Canik nüfusunu 11 bin, Cuiet 16 bin (5 bin Müslüman, 5 bin Rum, 3 bin Ermeni ve 2 bin muhtelif) olarak vermektedir⁴⁹. Bunun yanında Canik'in nüfusunu çok farklı olarak veren çalışmalar vardır. Mesela Trabzon Vilayet salnamesine göre 1900 yılında Canik'in nüfusu şu şekildedir: Canik merkezinde 38.690 Müslüman, 20.603 Rum, 1.215 Ermeni, 74 Katolik ve 89 protestan vardır. Toplam nüfus ise 78. 979'dur. Canik merkez, Bafra, Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa'nın genel toplam nüfusu ise şöyledir: 227.424 Müslüman, 72.654 Rum, 20.002 Ermeni, 74 Katolik ve 555 Protestan vardır. Toplam nüfus ise 320.758'dir⁵⁰. Yine Canik nüfusu ile ilgili yapılan bir diğer araştırmada 1914 yılında şu rakamlar verilmektedir: Müslüman 265.950, Rum 98.739, Ermeni 27.058, Katolik 261, Protestan 1.257 ve Yahudi 27⁵¹. Bu farklı verilerin ortak noktası bize Canik'in 19. Yüzyıl'dan başlayarak hem demografik ve hem de sosyal ve fiziki açıdan gelişmeye başladığını göstermektedir.

Avrupa ülkelerinden gelen gemilerin Canik'ten aldıkları malların miktarı ve çeşidi tedricen artacaktır. Yabancı tüccarlar buradan balya tütün başta olmak üzere tahıl, ipek kozası, un, sebzeler, deri, kuru meyve, tiftik, iplik, balmumu, mısır ve yulaf gibi

⁴⁹ Besim Darkot, aynı yer, s. 176.

⁵⁰ Musa Çadırcı, aynı makale, s. 23.

⁵¹ Nedim İpek "Canik Sancağının Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Samsun 1999, s. 31.

çok çeşitte ürünler alıyorlardı. Canik'ten ihrac edilen bu ürünler ya Anadolu'nun iç bölgelerinden kervanlarla buraya getiriliyor veya Canik'te üretilerek dış ülkelere Canik limanından ihraç ediliyordu. Dış ülkelere Canik limanına gelen gemilerden ise genelde sanayi ürünleri alınıyordu. Çimento, demir, kahve, nişasta, boya, kalay, zeytinyağı, kına, hırdavat, dokumalar, şeker, tuz ve sabun gibi çeşidi çok sayıda olan malları saymak mümkündür. 1841 yılı İngiliz raporlarına göre Canik'e gelen buharlı gemilerin getirdiği diğer mamulâtlar şunlardır: petrol, çelik, tırpan, İran tütününü, Rumeli kumaşı, defolu kumaş, keten kumaş, cam, hükümet erzakı, İngiliz demiri, tuz, mısır, buğday. Gemiler dönüşlerinde ise yukarıdaki zikredilenlere ilaveten sülük, keten, öküz boynuzu, kendir, pirinç, geven, mazı, mahlep, keçi yünü, koyunyünü, pastırma, anason tohumu, ham bakır, mantar, kalem kamışı, şap, kökboyası, keten tohumu, bezelye gibi ürünleri satın alarak götürüyorlardı. Bu dönemde de yine kendir üretimine büyük önem verilmektedir. Devlet kendir ve kerestenin dışarıya satılmasına izin vermemektedir. Canik'te üretilen kendir ve keresteler, ihtiyaç oranında burada kullanıldıktan sonra kalanı askeri ihtiyaçlar için İstanbul'a götürülürdü⁵².

Bu yüzyılda Canik'te, tütün başta olmak üzere tahıl, fasulye, ipek kozası, mısır, arpa ve mercimek üretimi dikkati çekmektedir. Tütün, asrın ilk yarısından itibaren bir yaygınlık kazanmış ve sonlarına doğru Canik'in en göze çarpan üretim haline gelmiştir. İlk deneme üretimi Bafra'da gerçekleşen tütün, Çarşamba'ya kadar olan alanda diğer ekili dikili alanların yerini alacaktır. İyi bir kazanç kapısı olarak belirlendikten sonra, bölge nüfusunun artmasına da vesile olacaktır. Mısır ve ipek kozası ise, daha ziyade Çarşamba taraflarında üretilmektedir.

⁵² K. Tuncer Çağlayan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 285 – 295.

Cumhuriyet dönemine kadar ekonomik potansiyelleri ve konumları ile Canik'in iki kazasının nüfus olarak Canik şehir nüfusundan fazla olduğu göze çarpmaktadır. Bu kazalar Çarşamba ve Bafra'dır. Canik merkezinde Müslüman nüfus ile gayr-ı Müslim nüfusun sayıları başa baş görünmesine rağmen, kazalarda bu durum gayr-ı Müslimler lehine değişmektedir.

Canik'in, kazaları ve Anadolu'nun iç kesimleri ile ulaşımında kullanılan yollar bakımlı ve elverişliydi. Canik merkezinden Çarşamba, Ünye ve Fatsa tarafına deniz yoluyla ulaşım hızlı ve kolay olmasına rağmen, asrın sonlarına doğru Canik'ten başlayan karadan şose yollar yapımına başlanmıştır. Bafra'ya yönelik ise yine işlek ve bakımlı yollar vardır. Canik'i iç kesimlere bağlayan Lâdik üzerinden Amasya ve Tokat'ı takiben iç kesimlere ulaşan yol ise işlek ve bakımlıydı. Bu yollarda en büyük problem yolcuların ve kervanların konakladığı ve geçtiği yerlerde yollarının kesilerek soyulmaları veya can güvenliklerinin tehlikeye girmesiydi. Canik'e yakın mesafeler olan Lâdik ve Çakallı'da bu anlamda yolcuların ve kervanların sıkça problemler yaşadıkları görülmektedir. Karadan yapılan seyahatlerde kağnılar, at, katır ve deve kervanları o devrin en iyi ulaşım unsurlarıydı. Kafkasya'dan Çerkezlerin göçüyle beraber onların bir kullanım tarzı olan Çerkez arabaları, bu zamana kadar olan geleneksel kullanımın aksine tercih edilen bir yenilik getirmiştir. Özellikle tütün gibi taşınması meşakkatli ürünler Canik'e deve kervanlarıyla naklediliyordu. Canik'i Çarşamba ve Terme tarafına bağlayan geniş ve düzgün yollar ancak 1890'lareden sonra yapılmaya başlanmıştır. Şose yolların yapımı 1867 yılında yayınlanan yol nizamnamesin gereği 1885 yılından sonra Trabzon vilayeti genelinde girişilen bir teşebbüstü. Buna göre, umumi yollar yedi metre, sancak ve kaza merkezlerini birbirine ve limanlara bağlayan yollar 4,5 metre, vilayet ve sancak merkezlerini birleştiren yollar 5,5 metre genişlikte yapılacaktı. Buna göre 1893 yılına kadar Canik – Sivas 62 km, Canik – Çarşamba 23 km, Canik – Bafra 62 km olarak tamamlandı⁵³. Ülke

⁵³ Bünyamin Duran, "Karadeniz Bölgesinin 1870 – 1914 Arasında Tarımsal

genelinde ulaşım yollarının yapılması ve asrın teknolojik imkânlarının kullanılmasına yönelik olarak, 1891 yılında Canik'i iç bölgelere bağlayacak olan demiryolu yapma girişimi oldu fakat bu teşebbüs Cumhuriyet dönemine kadar gerçekleşemeyecektir⁵⁴.

19. Yüzyıl'da Canik'in sosyal ve iktisadi değişim ve gelişiminde büyük etken olan unsurlardan birisi Rusya ile yapılan savaşların kaybedilmesi sonucu Balkanlar ve Kafkasya'dan gelen göçmen kitleleridir. Bu dönemde ilk göçmen kabileleri 1853–1856 Kırım savaşından sonra gelmiştir. Canik'e, her şeylerini kaybetmiş halde gelen Kırım göçmenlerinin durumu ve Canik'in gelen misafirleriyle kucaklaşmaları yerel halkın misafirlik geleneğine yabancı değildi. Yaklaşık bir asır önce de benzer bir göç hareketi olmuş ve takip eden zaman diliminde yaralar sarılmıştır. 1860 yılında gemilerle Canik'e gelen 3 binden fazla sayıdaki ilk göçmenler, Canik merkez, Çarşamba, Akçay, Terme ve Havza yörelerine iskân edilmişlerdir. Kırım Tatarlarının yaşadıkları yerlerin dağlık ve engebeli olması hasebiyle Çarşamba ve Terme hattında yerleştikleri yerlere uyum sağlayamamışlar ve daha sonra Lâdik tarafında Akpınar dağının eteklerine iskâna tabi tutulmuşlardır. Yine Kılıçdede, Kurupelit, Dereköy, Derbend ve Kumcağız da göçmen yerleştirilen yerler arasındaydı⁵⁵. Göçmen sayısı gittikçe artarak 80 binleri geçince Canik, geçici olarak göçmen iskânı yapılan bir yer oldu.

Ruslar, Kırım savaşından sonra Kafkasya'ya tam hâkimiyet sağlamak için gayret gösterdiler ve bu çerçevede bölgede 1780'lerden beri devam eden müridizm hareketi etrafında isyan

Gelişimi", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1 – 3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 62.

⁵⁴ 1891'de Belçikalı Baron Macar'a imtiyaz verildi fakat yapım için bir teşebbüse geçilmedi. Bir süre sonra işi üstlenen bir Fransız şirketi 5 km ray döşedi fakat az sonra Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla yarıda kaldı. Musa Çadırcı, "19. Yüzyıl İlk Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Bildirileri (1 – 3 Haziran 1988)*, s. 21.

⁵⁵ İbrahim Serbestoğlu, "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 87.

eden Kafkas direnişini kırmaya çalıştılar. 1859 yılında Kafkas direnişinin sembol ismi Şeyh Şamil ele geçirilince Kafkasya'da sistemli bir temizlik harekâtına giriştiler. Bu nedenle Kırım tatarlarının yanı sıra yine aynı tarihlerde yoğun bir Kafkas göçmeni akını başladı. Gelen göçmenlerin ilk durak yerleri stratejik bir önem kazanan Canik oldu. Osmanlı devleti gelen göçmenler için Canik'i geçici iskân merkezi olarak seçti ve buna yönelik alt yapı oluşturdu. Bu çerçevede göçmenler için geçici iskân yerleri ve sadece göçmenlere yönelik olarak hastane açıldı. Ülkenin değişik merkezlerinde, Canik'te toplanan göçmenler için yardımlar toplandı ve buna yönelik olarak bilgilendirme ilanları dağıtıldı.

Canik'e gelen Tatar ve Çerkez göçmenler buradan Sivas, Ankara, Konya, Amasya ve İzmit gibi yörelere naklediliyordu. Fakat göçmenlerin gelmesi ile beraber Canik'te asayiş olaylarının da arttığı görülmektedir. Bu dönemde hırsızlık, kadın ve çocuk kaçırma, yol kesme gibi göçmelerden kaynaklanan vukuatlar görülmeye başlandı.

Kırım ve Çerkez göçünü yaşayan Canik, az sonra başlayan 1877-78 savaşının ağır faturasını da çekmek zorunda kalacaktır. Bu savaşın da yenilgi ile sonuçlanması üzerine yeni bir göç kitlesi başlayacaktır. Bu dönemde Canik yine göçmenlerin ilk durak yeri olacaktır ve buradan da iç bölgelere nakledileceklerdir. Gelen göçmenlerden bir kısmı da Canik ve çevresine yerleştirilecektir.

Göçmenlerin Canik'e gelmeleriyle oluşan bir sıkıntı da salgın hastalıkların yaygınlaşmasıdır. Olumsuz beslenme ve temizlik eksikliğinden kaynaklanan ve savaş dönemlerinin vazgeçilmezi olan bu durum, Canik'i olumsuz etkileyecektir. Hastalıklar kısa zamanda yayılınca burada yaşayan yerel halk büyük telefatlar verecektir. Bu olumsuz şartların bir ürünü olan salgınlarda günde yüzlerce kişinin öldüğü bilinmektedir⁵⁶. Bu dönemde Canik halkı elinde olan ne varsa göçmen olarak gelen insanlarla paylaşmıştır. Savaşların ve cephe

⁵⁶ İbrahim Serbestoğlu, *aynı makale*, s. 90.

gerisinde oluşan göç hareketlerinin ekonomik maliyeti halkın üzerine binmiştir.

Canik'e gelen göç yığınlarının ortaya çıkardığı olumsuzluklara rağmen, bu kişiler ikameti sağlandıktan sonra bölgenin gelişmesi ve kalkınmasına katkıda bulunmuşlardır. Özellikle tütün ekiciliği onların gelmesinden sonra kat kat artmıştır. İşte ve sanatta mahirlikleri bölgeye yenilikler getirmiş ve Canik'in kültürel ve sosyal açıdan çeşitlenmesine vesile olmuşlardır. Bahçelerde ekip dikme, gündelik hayatta giyinme ve yemek çeşitleriyle göçmenler daha önceden yaşadıkları bölgelerdeki kültürel özellikleri beraberlerinde getirmişlerdir.

Buna paralel olarak Canik'in nüfus yapısı da çeşitlenerek sosyal açıdan bir canlılık dönemine girmiştir. Canik bu sıralarda meşhur Bağdat Caddesi ve birçok vilayetin iskelesi olmakla anılırdı. Evlerinin çoğu kargir ve kent güzelliğinden dolayı görülmeye değerdi. Şehir 1869 yılında büyük bir yangın geçirdi ve neredeyse tamamen yandı. Fakat zengin bir ticaret şehri olmasından dolayı kısa zamanda kendini yenilemeyi başardı. Canik Belediyesi tarafından Fransa'dan mimarlar getirildi, dar sokak ve caddeler boyunca, bir plan ve intizam içinde kargir evler ve resmi binalar yapıldı. Yangınla ortadan kalkan camiler de yontma taştan olmak üzere yeniden yapıldı. Yangından sonra şehrin imarında Trabzon valisi Esat Muhlis Paşa'nın da büyük etkisi oldu. Vali yanına aldığı mühendisle Canik'e gelmiş buranın yollarının geometrik şekillere uygun olarak yapılmasına katkı vermişti. Hükümet konağı da zarar gördüğünden, kasaba merkezine modern bir hükümet konağı inşa ettirilerek hizmete konulmuş ve bu bina şehre modern bir görüntü kazandırmıştır. Fener ve Mert ırmağı ağzında olan bataklıklar kurutularak bu yüzyılda yaygın olan sıtmanın önüne geçilmeye çalışıldı ve yüksek kesimlere yeni mahalleler kuruldu⁵⁷. Yangının şehrin çehresini değiştirmesine rağmen, halkın

⁵⁷ Musa Çadırcı, *aynı makale*, s. 22; Bu konak 1883 tarihinde yanmıştır. Selim Özcan, "1883 (1299) Samsun Hükümet Konağı Yangını", *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Samsun 1999, s. 179 – 150.

yerleşim düzeni aynı kalmıştır. 1893 senesinde Canik'ten geçen V. Flotwell'in gözlemi bu durumu tasvir etmektedir. Ona göre şehir Türk, Frenk ve Rumlardan oluşmaktadır. Frenkler sahilde, Rumlar Kadıköy'de ve Türkler de ikisi arasında oturmaktadır. 1887 yılında burada açılan Reji tütün fabrikası Canik'in gelişimine ayrı bir önem katmıştır. Flotwelle'e göre bu tarihten 6 yıl sonra tütün fabrikasında 600 işçi çalışmaktadır⁵⁸.

3.3.4. Osmanlı Son Dönemi

Osmanlı devletinin yıkılma sürecinde yaşanan olaylar, Canik'i de etkisi altına almış ve ortaya çıkan iç ve dış gelişmelerden etkilenmiştir. Devletin yaşadığı siyasi ve ekonomik sıkıntının yanı sıra gayr-ı Müslim tebaayı ayaklandırmak için yabancı ülke diplomatları, iş ve seyahat amacıyla gelen misyonerlerin etkisi büyüktür. Bu amaca yönelik olmak üzere Canik'te bulunan Rum ve Ermenileri hedef alan misyonerlik faaliyetleri, ilerde yarattığı etki açısından önemlidir. Osmanlı son döneminde Amerikalı misyonerler ve Merzifon Amerikan koleji görevlilerinin bölgedeki Ermeniler ve Rumları devlete karşı teşkilatlandırdıkları ve kışkırttıkları bilinmektedir⁵⁹. Misyonerlerin ve dış destekli çalışmaların bir sonucu olarak, Birinci Dünya Savaşı öncesi ortaya çıkan iki iç siyasi gelişme ülkenin diğer bölgelerinde olduğu gibi Canik'i de doğrudan etkilemiştir.

Bunlardan birisi Ermeni çetelerin faaliyetleridir. Ermenilerin bir devlet kurmaya yönelik 1880'lerden sonra başlayan terör faaliyetleri az sonra Canik'te de başlamıştır. 1885'te Van'da Armenegan, 1887'de Cenevre'de Hınçak ve 1889'da Kafkasya'da Taşnak komiteleri kurulduktan sonra basın yoluyla ayrılıkçı fikirler Ermeniler arasında yayılmaya başladı. Ermenice gazeteler Canik

⁵⁸ Besim Darkot, *aynı yer*, s. 176.

⁵⁹ Erdal Açıkse, "Amerikalı Misyonerlerin Samsun ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 180 – 190; Merzifon Amerikan kolejinin etkisi için: Rahmi Çiçek, "Merzifon Amerikan Koleji ve Pontus Meselesi", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu (20 – 22 Mayıs 1999)*, Samsun 2000, s. 67 – 77.

limanına gelen vapurlar tarafından ulaştırılıyordu. 1888 yılından itibaren Canik sancağı dâhilinde Bafra, Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa'da Ermenilerin karıştığı kaçakçılık ve eşkiyalık olaylarına sıkça rastlanmaktadır. Bu yıllarda Canik'te şekavetleriyle Ermeni Minasoğlu çetesi meşhurdur⁶⁰. Canik genelinde 22 bin civarında Ermeni bulunmaktaydı ve bunların 1200'e yakını Canik şehir merkezinde ikamet ediyordu. Ermeni kiliseleri ve evler, silah ve bombaların bulunduğu cephane halini gelmişti. Silahlar, Rusya'dan temin edilerek gizlice Canik limanından Ermeni çetelere sevk ediliyordu. Özellikler Birinci Dünya Savaşının yaklaştığı yıllarda Ermeni mahalleleri asayiş açısından tekin yerler değildi⁶¹.

Terme ve Çarşamba'da dolaşan Ermeni milisler halkın can ve mal güvenliğini tedirgin eder hale gelmişti. Her ne kadar 1900'lü yıllarda bazı ermeni aileler Amerika'ya göç ederek gitmişlerse de tehcire kadar Ermeni saldırılarıyla çok sayıda Müslüman hayatını kaybetmiştir⁶².

1915 yılında iç güvenliği sağlamak için yapılan tehcire, Canik bölgesindeki Ermenilerin tamamı tabi tutulmamıştır. Bazı şartları taşıyanlar tehcir kararının dışında bırakılmıştır. Bunlar; hasta ve âmâlar, Katolik ve Protestan mezhebinden olanlar, askerler ve aileleri, memurlar, tüccarlar, bazı amele ve ustalardır. Canik'ten tehcire tabi tutulan Ermeniler Musul, Urfa ve Zor tarafına gönderilmişlerdir⁶³. Savaşın sonra ise tehcirle giden Ermenilerin

⁶⁰ Rıza Karagöz, "Canik Sancağında Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri (1894 – 1896)", *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Samsun 1999, s. 99 – 101.

⁶¹ Pelin İskender, "Berlin Antlaşmasından Sonra Samsun ve Çevresinde Ermeni Olayları", *Geçmişten Geleceğe Samsun I*, Edit: C. Yılmaz, Samsun 2006, s. 103 – 108.

⁶² Ermenilerin Amerika'ya gidişleri 1830'lardan itibaren başlamıştır. 1890'lardan sonra küçük esnaf ve öğrenciler arasında tekrar bu ülkeye yöneliş oldu. 1900'lü yıllardan sonra ise Amerika'ya göçte artışlar oldu. Pelin İskender, *aynı makale*, s. 109 – 110.

⁶³ Hasan Babacan, "Birinci Dünya Harbinde Samsun ve Çevresinde Ermeni Tehciri Uygulamaları Üzerine Birkaç Belge", *Geçmişten Geleceğe Samsun, I*, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 119 – 126.

çoğu geri dönerek yerlerine yerleşmişlerdir⁶⁴. Tehcire rağmen savaş döneminde Ermeniler Ruslardan aldıkları destekle Canik'te zaman zaman terör estirmişlerdir. Bu çerçevede 20 Ekim 1916 yılında Rus askeri kuvveleriyle Terme'ye çıkan bir grup Ermeni şehirde büyük tahribat yapmışlar ve her tarafı yakıp yıkmışlardır. Çok sayıda kişi katledilmiş ve kaçırılmıştır⁶⁵.

Canik'te önemli etki yaratan diğer bir gelişme, Pontusçuluk faaliyetleridir. Rumların dış destekli olarak Karadeniz'de bir devlet kurmaya yönelik bu faaliyetleri, Canik'e Ermeni olaylarından daha çok zarar vermiştir. Çünkü nüfus olarak Rumlar bir yekûn teşkil ediyorlardı ve güçlü dış bağlantıları olan yerel teşkilatlar kurmuşlardı. Bu sıralarda kurulan ve silahlı faaliyetlerin merkezleri olan Rum Teceddüd ve İhya Cemiyeti, Rum Müdafaa-i Meşruta Cemiyeti ve Mukaddes Anadolu Rum Cemiyeti Rum çetelerin etrafında toplandığı önemli yerel teşkilatlardı. Yine bunun alt kolları olan çeşitli kulüpler kurarak bu şekilde teşkilatlanmışlardır⁶⁶.

Rum kiliseleri ve okulları silah ve cephane deposu haline gelmiş ve Canik'in her tarafında özellikle mütarekeden sonra öldürme ve yaralanmalarla sonuçlanan eylemler gerçekleştirmeye başlamışlardır. Canik'te Rusya, Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerika gibi devletlerin konsoloslukları bu zamanda Rumların ve Ermenilerin destek ve güven aldıkları yerler olmuştur⁶⁷.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Canik, savaşın tüm sıkıntılarını yaşamıştır. Ermeni ve Rum terörü karşısında köylerde erkeklerin

⁶⁴ İbrahim Ethem Atnur, "Tehcirden Samsun Bölgesine Dönen Rum ve Ermeni Muhacirler Meselesi", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu (20 – 22 Mayıs 1999)*, Samsun 2000, s. 9 – 16.

⁶⁵ Nuri Yazıcı, "Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Yıllarında Canik Sancağında Ermeni Faaliyetleri", <http://nuriyazici.blogspot.com/2007/12/i.html>.

⁶⁶ Nuri Yazıcı, "Canik'te Pontusçu Faaliyetlerin Ortaya Çıkışı", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Bildirileri*, (13 – 17 Ekim 1986), Samsun 1988, s. 440 – 444.

⁶⁷ Zekai Güner, Milli Mücadele Başlarken Samsun ve Havalisinde Pontus Faaliyetleri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, 2006, s. 135 - 147

savaşa çağrılmasıyla beraber bunlara karşı koyacak kimseler kalmamıştır. Ekonomik olarak halk fakirleşmiştir. Canik'in bazı köylerinde açlık sıkıntıları baş göstermiş, yiyecek ve giyecek fiyatları çok artmıştır⁶⁸. Rusların Trabzon'a kadar gelmeleriyle onların önlerinden kaçan yüz binlerce insan Canik'e gelmiştir. Savaş döneminde Canik, gelen göçmenler için geçici barınma ve iç bölgelere sevk merkezi olmuş fakat bunun ekonomik ve sosyal sıkıntısını yine Canikliler çekmiştir. Savaşın getirdiği sıkıntıların sonucu olarak Rum ve Ermeni eşkıyalarının yanında adi asayiş olayları artmış ve salgın hastalıklardan insanlar muzdarip olmuştur⁶⁹.

Savaş süresince Karadeniz'e çıkan gemilere karşı Rusların saldırı ihtimali, ticareti büyük oranda denizden yapılan nakliyatlarla gerçekleşen Canik'e ekonomik olarak büyük darbeler vurdu. Ruslar savaşın başlamasıyla beraber Canik sahillerini de kapsayan bir alana mayınlar döşedi. Bu mayınlar temizlendiyse de güvensiz bir ortam oluştu. Ticaret büyük oranda durdu ve fiyatlar arttı. Canik şehir merkezinde göçmenlerin de gittikçe kalabalıklaşmasıyla un ve ekmek sıkıntısı had safhaya ulaştı. 10 Haziran 1915 yılında Ruslar Fatsa, Ünye, Terme ve Çarşamba'dan başlayarak Canik'i bombaladılar. Bu bombardımanlarda özellikle ekonomik hedefler seçildi ve insan kayıpları oldu. Rus harp gemilerince şehir merkezindeki çeşitli noktalar ve liman açıklarında seyir halinde olan küçük ve orta büyüklükteki ticari gemiler hedef olarak seçilmiştir. Rüsumat dairesi, gümrük ambarı, gazhane deposu, reji şirketine bağlı şimendifer iskelesi, Kılıçdede mahallesi isabet alan yerlerdendi. Bombardımanda Canik gümrük, gaz ve şimendifer iskelelerinde demirli çok sayıda gemi de tahrip olmuş ve çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir.

⁶⁸ Osman Köse, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Canik'in İaşe Durumu (1914 – 1918)", *Belleten*, 238, Ankara 2000. 775 – 812.

⁶⁹ Osman Köse, "Canik'te Asayiş", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu (20 – 22 Mayıs 1999)*, s. 243 – 264; Rıza Karagöz, "Canik Sancağında Karantina Uygulaması ve Bundan Kaynaklanan Bazı Sorunlar", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu (20 – 22 Mayıs 1999)*, s. 205 – 218.

Rusların bu bombardımandan bir ay sonra gerçekleştirdikleri ikinci saldırıda ise belediyeye ait iskeleler, Hançerli mahallesi, Rum mahallesi, Ermeni mahallesi, Buğday pazarı ve limanda demirli gemiler isabet almıştı⁷⁰.

Birinci dünya savaşı Canik'te büyük iz bırakmış ve toplumu derinden sarsmıştır. Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919'da ekonomik ve sosyal olarak sarsılan bir Canik'e çıkarak yeni bir dönemi başlatacaktır. Bu yeni dönem ülkenin kaderinde olduğu gibi Canik'in de sosyal, siyasal ve ekonomik değişimi ve dönüşümünü beraberinde getirecektir.

3.4. Kaynaklar

3.4.1. Arşiv Belgeleri

bv

BOA. Hattı Hümayun tasnifi (HH).

BOA. Cevdet Dâhiliye (CD).

BOA. Mühime Defteri (MD)

Sivas Şeriyeye Sicili I (SŞ)

Trabzon Şeriyeye Sicili 42 (TŞS).

3.4.2. Kitap ve Makaleler

AÇIKSES, ERDAL, "Amerikalı Misyonerlerin Samsun ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006.

AŞIKPAŞAZÂDE, *Osmanoğullarının Tarihi*, Çeviri ve Günümüz Diline Aktarım: Kemal Yavuz – M.A. Yekta Saraç, Yayına Hazırlayan Hayati Develi – Samih Rifat, İstanbul 2003.

⁷⁰ Osman Köse, "Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915)", *Geçmişten Geleceğe Samsun* II, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2007, s. 98.

- ATNUR, İBRAHİM ETHEM, "Tehcirden Samsun Bölgesine Dönen Rum ve Ermeni Muhacirler Meselesi", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu (20 – 22 Mayıs 1999)*, Samsun 2000.
- BABACAN, HASAN, "Birinci Dünya Harbinde Samsun ve Çevresinde Ermeni Tehciri Uygulamaları Üzerine Birkaç Belge", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006.
- ÇADIRCI, MUSA, "19. Yüzyıl Yarisında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Bildirileri (1–3 Haziran 1988.)*
- ÇAĞLAYAN, K. TUNCER, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006.
- ÇİÇEK, RAHMI, "Merzifon Amerikan Koleji ve Pontus Meselesi", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu (20 – 22 Mayıs 1999)*, Samsun 2000.
- DARKOT, BESİM, "Samsun", *IA*, İstanbul 1988.
- DİLCİMEN, KAZIM, *Canik Beyleri*, 1940.
- DURAN, BÜNYAMİN, "Karadeniz Bölgesinin 1870 – 1914 Arasında Tarımsal Gelişimi", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1 – 3 Haziran 1988)*, Samsun 1990
- ERDOĞAN, EMİNE, "XVI. Yüzyılda Canik (Samun) Sancağında Eşkıyalık Faaliyetleri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006
- EVLİYA ÇELEBİ B. DERVİŞ MEHMET ZİLLİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, II, Hazır: Z. Kurşun, S.A. Kahraman, Y. Dağlı, İstanbul 1999.
- GENÇ, MEHMET, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000
- GÖKÇE, CEMAL, *Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979.

- GÜLER, İBRAHİM, "XVIII. Yüzyılda Sinop Samsun ilişkilerine Dair Bazı Gözlemler", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006.
- GÜNER, ZEKAI, Milli Mücadele Başlarken Samsun ve Havalisinde Pontus Faaliyetleri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, 2006.
- NEDİM İPEK, "Canik Sancağının Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Samsun 1999.
- İSKENDER, PELİN, "Berlin Antlaşmasından Sonra Samsun ve Çevresinde Ermeni Olayları", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006.
- KARAGÖZ, RIZA, *Canikli Ali Paşa*, Ankara 2003.
- KARAGÖZ, RIZA, "Canik Sancağında Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri (1894 – 1896)", *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Samsun 1999.
- KARAGÖZ, RIZA, "Canik Sancağında Karantina Uygulaması ve Bundan Kaynaklanan Bazı Sorunlar", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu (20 – 22 Mayıs 1999)*, Samsun 2000.
- KILIÇ, ORHAN, "Osmanlı Dönemi İdari Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006
- KODAMAN, BAYRAM, "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Bildirileri (1 – 3 Haziran 1988)*, Samsun 1990.
- KÖSE, OSMAN, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması (Oluşumu – Tahlili – Tatbiki)* Ankara 2006.
- KÖSE, OSMAN, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı – Rus Savaşlarında Karadeniz Liman Kenti Samsun", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006.

- KÖSE, OSMAN, "19. Asra Girerken Osmanlıda Kentlerin Savaşlara Katkıları ve Savaşların Kentlerdeki Yansımaları: Samsun Örneği", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, II, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2007.
- KÖSE, OSMAN, "Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915)", *Geçmişten Geleceğe Samsun* II, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2007.
- KÖSE, OSMAN, "Canik'te Asayiş", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu (20 – 22 Mayıs 1999)*, Samsun 2000.
- KÖSE, OSMAN, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Canik'in İaşe Durumu (1914 – 1918)", *Belleten*, 238, Ankara 2000.
- MERT, ÖZCAN, "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", *TDVİA*, VII, İstanbul 1993.
- NEŞRÎ, MEHMED, *Kitab-ı Cihânnümâ, Neşrî Tarihi*, Yayınlayanlar: F. Reşit Unat – M. Altay Köymen, II, Ankara 1987.
- ÖZ, MEHMET, *XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999.
- ÖZ, MEHMET, "XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Yayına Hazırlayan (Editör): Cevdet Yılmaz, Samsun 2006
- ÖZCAN, SELİM, "1883 (1299) Samsun Hükümet Konağı Yangını", *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Samsun 1999.
- ÖZCAN, SELİM, "XVIII. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağında Eşkıyalık Hareketleri", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Edit: Osman Köse, Samsun 2009.
- ÖZKAYA, YÜCEL, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, Ankara 1994.
- ÖZKAYA, YÜCEL, "Canikli Ali Paşa", *Belleten*, XXXVI/144 (Ankara 1972).
- SAKOĞLU, NEJDET, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Kösepaşa Hanedanı*, İstanbul 1998.
- "Samsun" *Yurt Ansiklopedisi*, 9.
- SCHILTBERGER, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, Çev. Turgut Akpınar, İstanbul 1995.

- SERBESTOĞLU, İBRAHİM, "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006.
- ŞAFAK, YAKUP, "XIX. Yüzyıl XX. Yüzyıllarda Samsun Mevlevihanesi", *Geçmişten Geleceğe Samsun, I*, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006.
- TANRIKORUR, BARIHÜDA, *Türkiye Mevlevihanelerinin Tarihi Özellikleri*, (Basılmamış Doktora tezi), Konya 2000
- TELLİOĞLU, İBRAHİM, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon, 2004
- TELLİOĞLU, İBRAHİM, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme", *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2 Sıpring 2007.
- TUGAY, A. ÜNER, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800 – 1914)*, İstanbul 1994.
- ÜNAL, MEHMET ALİ, "XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağından Malzeme Temini", *Geçmişten Geleceğe Samsun, I*, Edit: Cevdet Yılmaz, samsun 2006.
- YAZICI, NURİ, "Canik'te Pontusçu Faaliyetlerin Ortaya Çıkışı", *Birinci Traih Boyunca Karadeniz Bildirileri*, (13 – 17 Ekim 1986), Samsun 1988.
- YAZICI, NURİ, "Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Yıllarında Canik Sancağında Ermeni Faaliyetleri", <http://nuriyazici.blogspot.com/2007/12/i.html>.
- YEDİYILDIZ, BAHAEDDİN, "1485 – 1576 Yılları Arasında Samsun Şehri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Bildirileri* (13 – 17 Ekim 1986), Samsun 1988

*1890'da Samsun Deniz Feneri
(II.Abdülhamit Yıldız Sarayı Arşivi'nden)*

*1890'da Samsun Kurşunlu Camii
(II.Abdülhamit Yıldız Sarayı Arşivi'nden)*

IV. BÖLÜM

CANIK'IN İDARÎ YAPISI VE İDARECİLERİ

Doç. Dr. Rıza KARAGÖZ

4.1. Osmanlı İdaresinde Canik

Canik başlangıçtan itibaren Rum Beylerbeyiliğine (daha sonra Sivas eyaleti) bağlı olarak idare edilmekteydi. Tanzimat'a kadar sancağın bu idarî statüyü muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. 15. Yüzyıl'ın ikinci yarısında yapılan sayımlara göre Canik, merkezi Amasya olan şehzade sancağına dâhildi. Muhtemelen Yavuz Sultan Selim'in tahta çıktığı ve kardeşi Amasya Valisi Şehzade Ahmet'i tasfiye ettiği 1512'ye kadar Canik bu şekilde idare edildi. Bu tarihlerde Samsun 'nahiye' şeklinde kaydedilmişse de bu tabirin, daha sonraki dönemlerdeki 'kaza' yerine kullanıldığı anlaşılmaktadır¹. Bununla birlikte 15. Yüzyıl defterlerinde *kaza* tabirinin olmayışı idarî birim olarak kazanın yokluğu anlamına gelmemektedir². Kaldı ki 1485 tarihli bir kayıta Bafra, Gedegra ve Kocakayası *kadılar*ından bahsedilmektedir. Zaten bu yerler 16. yüzyıl kayıtlarında kaza şeklinde geçmektedir³.

Osmanlı taşra idarî teşkilâtında Canik, Cumhuriyet dönemindeki Samsun ve Ordu illerinin bazı kazalarını içine almaktadır. Bu dönem içinde sancağa bağlı kaza sayısında eksilme ve artışlar söz konusu olmakla beraber umumiyetle sancak sınırları aynı kaldı⁴. Vezirköprü, Havza ve Lâdik 16. Yüzyıl başlarında (1520) Canik sancağı sınırları içinde değildi. Buna mukabil Ünye, Fatsa ve Korgan sancak dâhilindeydi. Bu bilgilerden hareketle 16. Yüzyıl'da Canik

¹ "Nâhiye-i Samsun'a bağlı Nâhiye-i Kilyos tâbi-i Samsun" ibaresinden bu sonucu çıkarmak mümkündür. bk. Öz, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda...*, s. 28 - 29. Ayrıca Samsun'a bağlı diğer nahiyelerin isimleri ve 15. yüzyılda kaza tabirinin kullanılmaması ve sebepleri hakkında bk. *aynı eser*, s. 29 vd.

² Kaza tabirinin bu dönemde kullanılmayışının, pratik bazı amaçlar bakımından *zeamet* veya *seraskerlik* gibi birimlerin daha önemli olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir (Öz, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda...*, s. 31). Bu konudaki değerlendirmeler için ayrıca bk. M.Tayyip Gökbilgin, "XV. ve XVI. Asırlarda Rum Eyaleti", *Vakıflar Dergisi*, S. 6, Yıl: 1965, s. 51 - 61.

³ Öz, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda...*, s. 31.

⁴ Bk. Öz, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda...*, s. 39, Tablo II Canik Sancağının İdarî Taksimatı. 15. ve 16. yüzyılda Bafra kazasına bağlı nahiye statüsünde bulunan Alaçam, 17. yüzyıl kayıtlarında kaza olarak görülmektedir. Bk. Öz, "XV. Yüzyıl'dan XVII. Yüzyıl'a Samsun Yöresi", s. 6 - 7.

sancağının idarî taksimatı ve bu sancak dâhilinde olan yerler doğudan batıya doğru şöyle sıralanabilir⁵:

- 1 - *Satılmış (Satılmış-ı Mezit Bey)*⁶
- 2 - *Ünye*⁷
- 3 - *Terme*⁸
- 4 - *Arım*⁹
- 5 - *Samsun*¹⁰
- 6 - *Bafra*¹¹
- 7 - *Kavak*

Tablo 4.1. *Canik Sancağının İdarî Taksimatı 1455 - 1520*¹²

1455	1485	1520
<i>Nahiye-i Satılmış-ı Mezid Bey</i>	<i>Nahiye-i Satılmış-ı Mezid Bey</i>	<i>Kaza-i Satılmış</i>
<i>Vilâyet (Nahiye)-i Ünye</i>	<i>Nahiye-i Ünye</i>	<i>Kaza-i Ünye</i>
<i>1 Bölük-i Termedos</i> <i>2 Bölük-i Canit taraf-ı Termedos</i>	<i>Nahiye-i Canit</i> <i>1 Bölük-i Termedos</i> <i>2 Bölük-i Canit taraf-ı</i>	<i>Kaza-i Terme</i> <i>1Kaza-i Termedos</i> <i>2 Bölük-i Canit taraf-ı</i>

⁵ Öz, “XV. Yüzyıl’dan XVII. Yüzyıl’a Samsun Yöresi”, s. 6. Adı geçen kazalarla ilgili kaynaklar için bk. Öz, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda...*, s. 25; Öz, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII Canik Sancağı Avarız Defterleri (1642)*, Ankara 2008, s. XVI - XXI.

⁶ Bugünkü Fatsa, Korgan ve Kumru’yla Ünye’nin bazı köylerinden müteşekkildir.

⁷ Bugünkü Ünye’nin şehre en yakın on köyünden oluşan küçük bir kısmı.

⁸ Bugünkü Ünye’nin batısındaki bazı köyler, Akkuş, Çaybaşı, Salıpazarı ve Terme.

⁹ Bugünkü Çarşamba, Ayvacık ve Asarcık.

¹⁰ Yaklaşık olarak bugünkü Samsun merkez ilçe ile Tekkeköy ve Ondokuzmayıs ilçeleri.

¹¹ Takriben bugünkü Bafra, Alaçam ve Yakakent.

¹² Tablo Öz’ün, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda...*, s. 38’den alınmıştır. Tablonun bazı yerlerine bizim tarafımızdan eklemeler yapılmıştır.

<p>3 Bölük-i Canit taraf-ı Kırkharman 4 Bölük-i Kayı 5 Bölük-i Fenaris</p>	<p>Termedos 3 Nahiye-i Canit taraf-ı Kırkharman 4 Kayı 5 Fenaris</p>	<p>Termedos 3 Nahiye-i Canit taraf-ı Kırkharman 4 Kayı 5 Fenaris</p>
<p>Arım 1 Bölük-i Arım taraf-ı Kireçlü 2 Bölük-i Celima 3 Bölük-i Nahiye-i Ayvacık 4 Bölük-i Arım taraf-ı Yaraşlu 5 Bölük-i Hashâ-i Şehzade der vilâyet-i Canit 6 Nahiye-i Menağrı 7 Bölük-i Hisarcık</p>	<p>Nahiye-i Canit-i Göl (1 Nahiye-i Arım taraf-ı Kireçlü 2 Bölük-i Celima 3 Bölük-i Ayvacık 4 Bölük-i Arım der taraf-ı Yaraşlu 5 Bölük-i Hashâ-i Şehzade 6 Nahiye-i Menağrı 7 Bölük-i Hisarcık)</p>	<p>Kaza-i Arım (1 Kaza-i Arım taraf-ı Kireçlü 2 Bölük-i Celima 3 Bölük-i Ayvacık 4 Bölük-i Arım taraf-ı Yaraşlu 5 Bölük-i Hashâ-i Mirlivâ 6 Nahiye-i Menağrı 7 Bölük-i Hisarcık)</p>
	<p>Nahiye-i Samsun (1 Nahiye-i Kâni tabi-i Samsun 2 Nahiye-i Kilyos 3 Nahiye-i Engis tabi-i Samsun)</p>	<p>Kaza-i Samsun (1 Nahiye-i Kâni tabi-i Samsun 2 Nahiye-i Kilyos 3 Nahiye-i Engis tabi-i Samsun)</p>
	<p>Nahiye-i Kavak</p>	<p>Kaza-i Kavak</p>
	<p>Nahiye-i Bafra 1 Nahiye-i Üskübi 2 Nahiye-i Martakala 3 Nahiye-i Emlâk 4 Nahiye-i Haris tabi-i</p>	<p>Kaza-i Bafra</p>

	<i>Bafra</i> <i>5 Nahiye-i Pazarlu</i> <i>tabi-i Bafra</i> <i>6 Nahiye-i</i> <i>Değirmenözü</i> <i>7 Nahiye-i Alaçam</i>	
--	---	--

Tablo 4.2. *Canik Sancağının İdarî Taksimatı: Kazalar ve Bağlı Nahiyeler (1576 – 1642)*¹³

1576	1590	1637/38	1642
<i>Satılmış</i>	<i>Satılmış</i> <i>Meydan</i>	<i>Satılmış</i> <i>Cevizderesi</i> <i>Cöreği</i> <i>Meydan</i> <i>Sergi</i> <i>Gümüşderesi</i>	<i>Satılmış</i> <i>Cevizderesi</i> <i>Cöreği</i> <i>Meydan</i> <i>Sergis</i> <i>Keşderesi</i>
<i>Ünye</i>	<i>(Ünye)*</i>	<i>Ünye</i>	<i>Ünye</i>
<i>Terme</i>	<i>(Terme)</i>	<i>Terme</i> <i>Akçay</i> <i>Nefs-i Fenari maa</i> <i>İfraz</i>	<i>Terme</i> <i>Akçay</i> <i>Fenaris</i>
<i>Arım</i>	<i>(Arım)</i>	<i>Arım</i> <i>Ayvacık</i> <i>Hisarcık</i> <i>Ökse</i>	<i>Arım</i> <i>Ayvacık</i> <i>Hisarcık</i> <i>İfraz</i>

¹³ Tablo Öz, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda...*, s. 39'dan alınmıştır.

* Parantez içinde yazılan Ünye, Terme ve Arım kazaları kendir haslarına dahil oldukları için 1590 yılı verilerinin alındığı nüzul tevziat kayıtlarında isimleri yer almamaktadır. Bununla beraber bu kazaların o tarihte Canik sancağı dahilinde olmadığına dair herhangi bir bilgi yoktur.

			<i>Ökse</i>
<i>Samsun</i>	<i>Samsun</i>	<i>Samsun</i>	<i>Samsun</i>
<i>Kavak</i>	<i>Kavak</i>	<i>Kavak</i>	<i>Kavak</i>
<i>Bafra</i>	<i>Bafra</i>	<i>Bafra</i> <i>Alaçam</i>	<i>Bafra</i> <i>Alaçam</i>

15. Yüzyıl'da Canik'teki yerleşim birimlerinin kaynaklarda kaydedilen statüleri daha sonraki dönemlere göre farklılık arz etmektedir. Canik'in en doğusunda yer alan Satılmış (veya Satılmış-ı Mezid Bey) doksan civarında köye sahipti. Söz konusu köylerden bazılarının idarî statüleri ileriki yıllarda nahiye veya kazaya dönüştürülmüştür. Örneğin Fatsa bazı ziraî ve ticarî faaliyetlerin yapıldığı önemli bir köydü. Bolaman ve Ordu da şehir özelliğinden uzak yerleşim yerlerindendi. Ordu'nun önemi muhtemelen içinde yer aldığı kırsal bölgenin merkezi ve o yörede subaşılık yapan Mezid Bey'in ailesinin 15. ve 16. yüzyıllarda burada ikamet etmesinden ileri geliyordu. Satılmış dâhilindeki önemli yerleşim yerlerinden biri de 17. Yüzyıl'da bir kaza merkezine dönüşecek olan Korgan köyü idi¹⁴.

Batıya doğru gidildiğinde karşımıza çıkan Ünye nahiyesi 15. ve 16. yüzyıllarda merkez Ünye kasabasıyla yakınındaki bir kale ve çevresindeki on köyden müteşekkildi. 16. Yüzyıl'da gelişerek küçük boy bir kent görünümü alan Ünye; liman, pazar ve boyahane gibi sahil kasabalara özgü sosyal ve ekonomik tesislere sahip bir yerdi. 18. Yüzyıl arşiv kaynaklarında da sıkça Ünye tersanesinden Ünyeli gemicilerden bahsedilmesi, buranın her geçen zaman daha gelişkin bir kasaba olduğunu gösteriyor.

15. Yüzyıl'da Canit-i Göl veya Gölcanik, 16. Yüzyıl'daki Terme ile Arım kazalarını içeren iki ayrı yerleşim merkezinden oluşmaktaydı. Bunlardan Tirme/Termedos, çevresindeki 46 köyden müteşekkil ve kasaba görünümünden uzak bir idarî birimdi. Buradaki yerleşim

¹⁴ Öz, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda...*, s. 31.

yerlerinden hiçbirisi 15. Yüzyıl'da Terme/Termedos adını taşımamaktadır. Bununla birlikte kayıtlarda Termedos camiinden bahsedilmesi bugünkü Terme kasabasının bulunduğu yerde bir pazar/cami mahallinin bulunduğunu göstermektedir¹⁵. Benzer durum Arım ve Çarşamba için de geçerliydi. Bugünkü Çarşamba'nın bulunduğu yere en yakın Canlu (bugünkü Canlı) köyü gelirleri arasında *bazar-ı nefsi- Çeharşenbe* kaydının düşülmesi¹⁶, Çeharşenbe'nin bir pazar/cami yerleşkesi olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Öte yandan Arım kazasındaki bazı yerlerin *nefs* tabiriyle anılması iskân merkezi olduklarına işarettir. Benzer şekilde Menağrı ve Hisarcık, aynı adları taşıyan bölük ya da nahiyelerin merkezleri olarak kabul edilebilir.

Arım kazasının batısında, Samsun kasabası etrafındaki yaklaşık 70 köyden müteşekkil Samsun nahiyesi (kazası) yer almaktadır. Nahiyeye merkezi olan Kâni, Kilyos ve Engis ile Kadıköy, bu kazanın en önemli yerleşim yerleriydi. Kadıköy'ün gerek 15. ve 16. yüzyıllarda gerekse daha sonraki dönemlerde hemen tamamen gayrimüslim mahallesi olduğu bilinmektedir. Kâni Samsun'un doğu ve güney kesimlerine, Kilyos batı tarafına, Engis ise kuzey batı kesimine tekabül etmekteydi¹⁷.

¹⁵ Öz, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda...*, s. 32. 1830'lu yılların sonunda Karadeniz bölgesinden geçen İngiliz yerbilimci John Hamilton, seyahat notlarında, Terme'den epeyce gelişkin bir kasaba görünümündedir.

¹⁶ Bk. Öz, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda...*, s. 32, 124 no.lu dipnot. P.M. Bıjışkyan Çarşamba'nın bulunduğu yerin vaktiyle göl olduğunu ve Yeşilirmak yatağının değişmesiyle bu gölün denize doğru aktığını yazmaktadır (Bk. P. M. Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817 – 1819*, Haz. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1969, s. 34.). 15. yüzyıl kayıtlarında geçen bazı yer adları Pazar/iskele/cami yerleşkeleriyle birlikte anılırken, 18. yüzyıldan itibaren Karadeniz sahillerinin Ruslara açılmasına paralel olarak buraların birer kasaba hâline dönüştükleri düşünülmektedir. Bk. Feridun M. Emecen, *Doğu Karadeniz'de İki Kıyı Kasabasının Tarihi, Bulancak – Piraziz*, İstanbul 2005, s. 19 - 25). Değerlendirme için bk. Öz, "XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi", s. 7.

¹⁷ Öz, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda...*, s. 34.

Canik sancağının en batıdaki kazası Bafra'ydı. 15. Yüzyıl'da nahiye-i Bafra, merkez Bafra ve bağlı altı nahiyeden (Üskübi, Martakale, Emlâk, Değirmenözü, Pazarlı ve Harıs¹⁸) müteşekkildi. Anlaşıldığı kadarıyla Bafra kazasının sınırları en batıda bugünkü Alaçam ilçesini içine alacak genişlikteydi.1520'de kaza olarak kaydedilen Kavak ise bu yüzyılda aynı adı taşıyan nahiyenin merkezini oluşturan bir köydü.

Fetret döneminin ardından Anadolu'da yeniden toparlanma hareketi başlatan Osmanlı Devleti, 1413 yılında merkezi Sivas olan Rum beylerbeyiliğini tesis etti. Bu tarihte Canik henüz müstakil bir sancak olmayıp, merkezi Amasya olan şehzâde sancağına bağlıdır. Canik'in Rum Beylerbeyiliğine bağlı sancak olarak teşkilâtlanması ise Yavuz Sultan Selim'in zamanındadır¹⁹. Tanzimat'a kadar bu durum değişmemiştir²⁰.

Tablo 4.3. Rum Beylerbeyliği / Eyaleti ve Bağlı Sancakları (1485 – 1830)²¹

1485	1520	1568-1574	1609	1717- 1730	1641-1653	1830
Amasya	Amasya	Sivas	Sivas	Sivas	Sivas	Sivas
Sivas	Sivas	Amasya	Amasya	Amasya	Amasya	Amasya
Karahi- sar-ı	Karahi- sar-ı	Arapgir	Arapgir	Arabgir	Arapgir	Arapgir
Şarkî		Bozok	Bozok	Bozok	Bozok	Bozok

¹⁸ Üskübi hariç, adı geçen yerlerin bugünkü isimleri veya buldukları yerler sırasıyla Martakale, Boğazkaya/Tosköy, Bafra'nın güneyindeki dağlık kısım, Alaçam'ın güneyi ile Bafra'nın güney batı kısmı ve Harız köyü ve civarı. Öz. XV. ve XVI. Yüzyıllarda..., s. 34 – 35.

¹⁹ Öz. XV. ve XVI. Yüzyıllarda..., s. 28.

²⁰ Bk. Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tercihâtı (1717 – 1730)*, Ankara 1997, s. 19; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimâtı*, Ankara 1988.

²¹ 1520, 1568 – 1574, 1609, 1641 – 1653 ve 1830 tarihlerine ait taksimat bilgileri için bk. Baykara, s. 100, 117.

²² Başar, s. 19.

	<i>Şarkî</i>	Canik	Canik	Canik	Canik	Canik
		<i>Çorum</i>	<i>Çorum</i>	<i>Çorum</i>	<i>Çorum</i>	<i>Çorum</i>
	Canik	<i>Divriği</i>	<i>Divriği</i>	<i>Divriği</i>	<i>Divriği</i>	<i>Divriği</i>
	<i>Çorum</i>					

Osmanlı idarî taksimatında Canik, klâsik sancak olarak yapılandırılmıştır²³. Merkezden tayin edilen Canik sancakbeyleri, Kendir Nezareti olarak da bilinen kendir mukataasını iltizama almak kaydıyla bu göreve getirilmişlerdir²⁴.

18. Yüzyıl başlarından itibaren bazı sancaklar, padişah haslarına ait vergileri tahsil etmekle mükellef olan *muhassıllar* tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Bu şekilde yönetilen sancaklar, *muhassıllık* tabir edilmiştir²⁵. Canik sancağı da 18. Yüzyıl başlarından itibaren muhassıllık statüsünde idare edilen sancaklar arasına girmiştir. Birkaç yıl sonra sancaktaki mîrî mukataaların kayd-ı hayat şartıyla iltizama verilmesi usulü başlatılınca, Canik sancağının muhassıllık statüsüne bir de *mâlikâne* boyutu eklenmiştir. Böylece Canik’de *iki baştan tasarruf* denilen bir idare anlayışıyla muhassıllık – mâlikânelik uygulaması başlatılmıştır²⁶.

1730’lu yıllardan sonra Canik sancağı bölgede nüfuz tesis etmiş âyan veya diğer güçlü ailelerin yönetimine geçmeye başlamıştır. Nitekim 1737 tarihinde Canik sancağı Mehmet Bey, Üçüncüoğlu Ömer

²³ Osmanlı sancak idaresi ve sancak türleri hakkında bk. Nejat Göyünç, “Osmanlı İdarî Teşkilâtı”, *Osmanlı*, VI, Ankara 1999, s. 77 – 88; M. Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 2007, s. 20 – 217.

²⁴ Orhan Kılıç, “Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik’in Yönetimi ve Yöneticileri”, *Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap 2006*, Yayına Hazırlayan (Editör) Doç. Dr. Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 35.

²⁵ Tahsil eden, vergi toplayan anlamına gelen muhassıl, bir sancağın gelirinden yararlandırılmak üzere yapılan tayinlerde görülen bir terimdir. Bir görevliye vazifesi icabı büyük bir sancağın geliri tahsis edilmek istendiğinde, şayet kendisi başka bir yerde görevli ise, o sancağı idare etmek ve vergilerini tahsil etmek üzere *muhassıl* tayin edilirdi. Baykara, s. 37.

²⁶ Kılıç, “Osmanlı Dönemi İdarî...”, s. 35.

Bey ve Fatsalı Hacı Mehmet Bey'e müştereken mâlikâne suretiyle tevcih edilmiştir²⁷. Bu yüzyılın ikinci yarısının başlarında Caniklizâdeler hanedanı muhassıllık ve mutasarrıflık suretiyle sancağın idaresini tekellerine almışlar ve 19. Yüzyıl'ın başlarına kadar küçük fasılalar dışında burayı ellerinde tutmuşlardır. Bütün bu zaman zarfında Canik, sancak statüsünü muhafaza ederek Sivas eyaleti sınırları dâhilinde yer almıştır.

Caniklizâdelerin yönetimde etkin oldukları 18. Yüzyıl'ın son çeyreğinden itibaren Canik sancağı muhassıllarının çoğunlukla Trabzon, hatta bazen Sivas ve Erzurum eyaletlerinin idaresini de vezaret rütbesiyle uhdelerinde bulundurdukları görülmektedir. Dönemin iç ve dış siyasî yapısı göz önüne alındığında Canik'in resmen Sivas'a bağlı kalmasına rağmen niçin Trabzon eyaletiyle birlikte Trabzon valilerine tevcih edildikleri anlaşılabilir: Bu tarihlerde Rusya'nın Karadeniz'in kuzey doğusundan başlayan istila ve işgal harekâtı, 1780'lerden itibaren Kafkasya coğrafyasına sirayet etmiştir. 19. Yüzyıl'ın hemen başında Gürcistan'ın Hıristiyanlarla meskûn bölümlerinin Rusya hâkimiyeti altına girmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hukukî ve siyasî varlığını korumak en önemli politika hâline gelmiştir. Rusların Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra hızla Kafkasya ve Karadeniz'de Osmanlı Devleti aleyhine ilerlemeye başlaması, buna mukabil Osmanlı Devleti'nin Rus yayılmasına karşı diplomasinin yanı sıra harp yoluna sıkça başvurması, Karadeniz'in Anadolu sahillerinin önemini arttırmıştır. Ruslarla Kafkasya arazisinde yapılan savaşlarda daha ziyade Trabzon eyaleti ve Canik sancağı askerlerinin istihdam edilmesi ve Trabzon valilerinin Rus cephesi seraskerliklerinde görevlendirilmesi, Canik sancağını fiilen Trabzon valilerinin emrine sokmuştur. Gerektiğinde orduya asker ve zahire temini işini kolayca halletmek için Canik sancağı ve çevresinde yönetimi ellerinde bulunduran güçlü ailelerden istifade eden devlet, bu kişilerin unvan ve yetkilerini arttırmayı da ihmal etmemiştir. Caniklizâdelerin ve Hazinedarzedelerin Canik

²⁷ Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdarî...", s. 35.

muhassılığını ve Trabzon valiliğini aynı anda üzerlerine alabilmiş olmalarının altında bu *zorunluluklar* yatmaktadır. Bunun yanı sıra bölgede meydana gelen asayiş bozuklukları ve eşkıyalık olaylarının üstesinden gelmek için de geniş yetkili valilere ihtiyaç duyulduğunu hesaba katmak gerekir.

Öte yandan Canik sancağının merkezi Samsun'dan başlayan ve Amasya, Tokat üzerinden Sivas, Malatya, Diyarbakır bağlantısını sağlayan meşhur *Bağdat Yolu*, hem ekonomik ve ticarî hem de idarî bakımdan Canik'in Sivas eyaletine bağlı kalmasını elzem kılmaktaydı. Başlangıçtan beri Orta Anadolu'nun Karadeniz iskeleleriyle bağlantısını sağlaması dolayısıyla Canik, Sivas vilayeti sınırları içinde teşkilatlandırılmıştı. İşte bütün bu gerekçeler muvacehesinde Canik sancağı resmî olarak Sivas eyaletine bağlı kalmakla birlikte fiilen Trabzon eyaletiyle hemen daima bağlantılı olmuştur. Belki de bu yüzdendir ki Canik, Tanzimat'tan sonraki idarî teşkilatlanmada Sivas vilâyetinden alınıp Trabzon vilâyetine bağlanacaktır.

1830 - 31 yılında yapılan emlak ve nüfus sayımı kayıtlarına göre Canik sancağı Sivas eyaleti dâhilindeydi²⁸. Tanzimat döneminde gerçekleştirilen değişiklikler ile sancakların statüsü ve idaresinde de bir takım yeni uygulamalara gidildi. Yeni uygulamayla sancakların *mutasarrıflar*ca yönetilmesi ve bu kişilerin atandıkları livalarla, kökleri buralarda yaşayan âyan ve hanedanlara dayalı bir bağlarının olmamasına özen gösterildi.

1846 – 1847 yılında gerçekleştirilen idarî taksimat ve rotasyonda, Canik livası Sivas eyaletinden alındı ve Karahisar-ı Şarkî, Gönve ve Batum sancaklarıyla birlikte Trabzon eyaletine bağlandı. 1864'te çıkarılan *İdare-i Vilâyet Kanunu* ile eski eyaletlerin sınırları daraltılmak suretiyle yeni vilâyetler oluşturuldu. 1867'den itibaren ülke genelinde geniş tatbik sahası bulan bu kanun çerçevesinde yeni

²⁸ Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Belleten* (1951), S. 60, s. 622 – 623.

vilâyetler oluşturdu²⁹. Bu yeni idarî yapılanmada Canik livası, Trabzon'a bağlı görünmektedir³⁰.

1870'li yıllarda Canik sancağı ve özellikle Samsun gerek yerli nüfus gerekse Kafkasya ve Kırım'dan Rus istilâ ve baskısından kaçan muhacirlerin oluşturduğu kozmopolit sosyal yapısı ile ön plâna çıkıyordu. Buna bir de ticaret maksadı ile Samsun'a gelip giden ecnebler ilâve edilince sancağın sosyal hareketliliği artmaya başladı. Bu durum dikkate alınarak, Canik 1872'de Trabzon vilâyetinden ayrılarak müstakil liva hâline dönüştürüldü³¹. Böylece gerek merkezle yapılan yazışmaların doğrudan mutasarrıflarla yapılabilmesinin, gerekse sancağı ilgilendiren sosyal, idarî, adlî, iktisadî hususlardaki uygulamaların zaman kaybetmeden gerçekleştirilmesinin önü açılmış oldu.

1877 yılında idarî taksimatta bazı değişiklikler yapıldı. Bu çerçevede Canik sancağı tekrar Trabzon vilâyetine bağlandı³². Aslında Canik halkı ve idarecileri müstakil idare statüsü ile elde ettikleri bazı imkân ve avantajları kaybetmek istemiyorlardı. Dolayısıyla Trabzon ve Canik arasında mülhak/müstakil olma çekişmesinin peydahlandığını söyleyebiliriz. Nitekim 1878'de Trabzon Valisi Sırrı Paşa ile Canik Müstakil Mutasarrıfı Hakkı Paşa arasında *bir havale akçesi yüzünden meydana gelen ihtilâfa* işaret edilmektedir. Konu hakkında yapılan tahkikat ve değerlendirmelerin sonucunda Canik sancağının tekrar Trabzon vilâyetine bağlanması uygun görülmüştür³³.

²⁹ Baykara, s. 131.

³⁰ Rıza Karagöz, "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdarî Yapılanma", *Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap 2006*, Yayına Hazırlayan: Doç. Dr. Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 69.

³¹ 1871'de Canik Sancağı, Trabzon vilâyetine bağlı görünürken (bk. *Trabzon Vilâyeti Salnamesi 1289*, s.53 vd.), 1872 kayıtlarında Trabzon mülhakatından görülmemektedir. (bk. *Trabzon Vilâyeti Salnamesi 1290-1291*).

³² *Trabzon Vilâyeti Salnamesi 1296*, s.74 vd.

³³ *Aks-ı Sadâ*, 3 Şubat 1324, s.4; *BOA DH. MUI*, D (Dosya): 30-2, G (Gömlek): 26, Belge no: 7, Samsun Belediye Reisi Necip Bey'in Sadaret'e yazısı, 18 Şubat 1325.

1880'li yıllarda ulaşım imkânlarının gelişmesine paralel olarak ticaret de gelişmiş, bu maksatla Samsun'a gelip gidenlerin sayısı hayli artmıştı. Bu durum Canik'te tabiatıyla bazı problemleri de beraberinde getirdi. Halkın emniyet ve asayişe yönelik şikâyetleri, gelişen ekonomik ve ticarî hayatın gereklerini yerine getirme ve artan ulaşım imkânlarının askerî ve ticarî açıdan daha verimli kullanımını sağlama gibi gerekçelerle mahallî ve mülkî erkân tarafından bazı değişiklik önerileri yapıldı. 1885 yılında yukarıda belirtilen durum ve gelişmelere binaen Canik livasının vilâyete dönüştürülmesi ve bu arada bazı kazalardan müteşekkil yeni bir sancak teşkili gündeme geldi. Hatta bu konuda merkezî hükümetle Trabzon valiliği ve Canik yöneticileri arasında yazışmalar, saha araştırmaları ve çeşitli raporlar kaleme alınmıştır. Ancak yapılan müzakereler neticesinde söz konusu idarî değişikliğe lüzum görülmemiş³⁴ ve II. Meşrutiyet'e kadar birinci sınıf sancak statüsünde idare edilmiştir.

4.2. İkinci Meşrutiyetten Cumhuriyete Canik'in İdarî Yapısı

II. Meşrutiyet'in ilânını müteakip Canik livasının mevkiî ve ticarî önemine binaen Trabzon vilâyetinden ayrılarak müstakil mutasarrıflık hâlinde idare edilmesi hususunda Samsun halkının ve Samsun mebuslarının Meclis başkanlığına hitaben mektupları ve takrirleri dikkat çekmektedir. Bu konudaki başvurularda Samsun'un son zamanlarda hızla gelişme gösterdiği ve büyüdüğüne vurgu yapılmakta ve müstakillik talepleri dile getirilmektedir. Örneğin Samsun Belediye Reisi Necip Bey'e göre "*Trabzon'a bağlı kalması, Canik sancağının ziraî, iktisadî ve sınaî inkişafına ve Samsun şehrinin gelişmesine engel teşkil ediyordu.*"³⁵ Samsun halkının ve Samsun mebusu Mehmed Ali Bey'in ısrarlı takipleri neticesinde 1910 yılı ortalarında Meclis Riyaseti konuyu Dâhiliye Nezareti'ne havale ederek resmî işlemi başlattı.

³⁴ Rıza Karagöz, "Trabzon Valisi Ahmet Aziz Bey'in Canik Sancağını Vilâyete Dönüştürme Projesi (1885)", *Uluslararası Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2008, S. 4, s. 29 – 43.

³⁵ *BOA, DH MUI*, D: 30-2, G: 26, Belge no: 7, Samsun Belediye Reisi Necip Bey'in Sadaret'e yazısı, 18 Şubat 1325.

Canik'in müstakil idare edilmesinin askerî açıdan mahzurlu olup olmadığı hususunda görüşüne başvurulmuş Harbiye Nezareti olumlu rapor verdi. Dâhiliye Nezareti de "mevkiinin derkâr olan ehemmiyetine" binaen Canik livasının müstakil idaresinin münasip olacağı görüşündeydi. Şûrâ-yı Devlet-i Mülkiye Dairesi de aynı kanaati paylaşıyordu³⁶.

Malî açıdan bütçeye ek yük getirmemesi ve 1870'lerdeki müstakil liva uygulamasında resmî yazışmaların daha düzenli yapıldığının görülmesi, Canik'in ikinci defa müstakil hâle dönüştürülmesi hususunda olumlu bir kanaat oluşturdu. Ayrıca ekonomik ve ticarî gelişimini de dikkate alan Babiâli, buranın idarî statüsünü müstakil hâle dönüştürmeye karar verdi³⁷. Bu doğrultuda Mart 1910 tarihi itibarıyla padişah iradesi çıktı³⁸.

Müstakil Canik Sancağı 1910 yılında merkez (Samsun), Bafra, Çarşamba, Fatsa, Terme ve Ünye kazalarından müteşekkildi. Merkeze bağlı Kavak, Bafra'ya bağlı Alaçam ve Ünye'ye bağlı Karakuş nahiye statüsündeki idarî birimlerdi. Bu kaza ve nahiyelere bağlı toplam 1.096 köy vardı³⁹.

³⁶ BOA, DH MUI, D: 30-2, G: 26, Belge no: 2, Dâhiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne tezkere, 20 Temmuz 1325; BOA, DH MUI, D: 30-2, G: 26, Belge no: 4, Harbiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne, 26 Temmuz 1325; BOA, DH-MUI, D: 30-2, G: 26, Belge no: 5, Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e, 20 Teşrin-i evvel 1325.

³⁷ Bu arada o tarihlerde çıkarılması düşünülen yeni vilâyetler kanununun tatbiki esnasında Canik'in idaresinde değişikliğe lüzum görülebileceği meselesi ortaya çıktı. Ancak Dâhiliye Nezareti ortaya çıkacak yeni durumun bir sorun teşkil etmeyeceğini bildirdi. bk. BOA, DH MUI, D: 30-2, G: 26, Belge no: 6, Sadaret makamından Dahiliye Nezareti'ne tezkere, 16 Şubat 1325.) Dahiliye Nezareti derhal gereken muamele için Sadaret makamının müsaadelerini istemektedir. bk. BOA, DH MUI, D: 30-2, G: 26, Belge no: 8, Dahiliye nazırının Sadaret makamına yazısı, 22 Şubat 1325.

³⁸ BOA, DH MUI, D: 30-2, G: 26, Belge no: 10 Dâhiliye Nezareti'nden Trabzon vilâyetine, Canik mutasarrıflığına telgraf ve diğer ilgili kurum ve kuruluşlara tezkere, 6 Mart 1326.

³⁹ Nedim İpek, "Canik Umumi Meclisi", 19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu Bildiriler (20 - 22 Mayıs 1999), Samsun 2000, s. 185.

Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum ve Gümüşhane'nin ardından Trabzon da 18 Nisan 1916 tarihinde Ruslar tarafından işgal edildi. Yöre halkı, kimi deniz kimi de kara yoluyla, zor şartlar altında Giresun'dan İstanbul'a kadar geniş bir alana göç etti⁴⁰. Hükûmet gerek Trabzon'un işgali gerekse başka bazı idarî tedbirler dolayısıyla Trabzon'a bağlı bazı kazaların geçici olarak idarî maslahat açısından Müstakil Canik mutasarrıflığına bağlanmasını kararlaştırdı. Bu kararla sahildeki Tirebolu, Giresun ve Ordu kazalarının seferberlik sonuna kadar Canik mutasarrıflığına idare edilmesi muvafık görüldü. Böylece 26 Temmuz 1917 tarihinden itibaren söz konusu üç kaza Müstakil Canik Mutasarrıflığına idare edilmeye başlandı. Ancak bu kazaların özel idareleri daha önceden olduğu gibi Trabzon vilâyetine bağlı kalırken yalnız umumî idareleri Canik sancağına rabt olundu⁴¹.

11 Ekim 1920'de Meclise, müstakil livalara vilâyet unvanı verilmesi için kanun teklif edildi. Ancak Kanun-ı Esasî'ye muvafık olmadığı gerekçesiyle bu teklif kabul görmedi. 20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilen Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na göre Türkiye vilâyet, kaza ve nahiye şeklinde kısımlara ayrıldı. İdarî taksimattaki bu değişikliğe uygun olarak 1923 yılında yapılan düzenlemeyle müstakil ve mülhak livaların isimleri vilâyete dönüştürüldü⁴². Canik de Cumhuriyet'in ilânından birkaç gün evvel Ekim 1923'te **Canik** adı ile vilâyet hâline getirildi⁴³.

⁴⁰ Trabzon 18 Nisan 1916 tarihinde Rus işgaline maruz kalmış ve o tarihten birkaç gün önce vali Cemal Azmi Bey vilâyet merkezini Ordu'ya nakletmişti. Yine işgalden önce idarî ve resmî evrak da Samsun'a nakledilmişti. bk. Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, İstanbul 1949, s. 224 - 247; Süleyman Beyoğlu, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon (1914-1919)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildiriler*, (6-8 Kasım 1988), Trabzon 1999, s. 482.

⁴¹ Bk. Karagöz, "II. Meşrutiyet...", s. 77 - 78.

⁴² Nedim İpek, "Müstakil Sancaktan Vilâyete Kayseri'nin İdarî Taksimattı", *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildiriler (10-11 Nisan 2003)*, Kayseri 2003, s. 301 - 302.

⁴³ Dursun Ali Akbulut, "Samsun'un 'Gazi Günü' Ya da 19 Mayıs Bayramı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 12/1, Mayıs 1999, s. 1.

4.3. Canik Sancağı İdarecileri

4.3.1. XVIII. Yüzyıl'ın İkinci Yarısına Kadar

Osmanlı idaresine geçişinden 1889 yılına kadar, isimleri tespit edilebilen 65 kadar bey veya vezir rütbeli paşa Canik sancağı yönetiminde bulunmuşlardır⁴⁴. Ancak bazı tarihlerde sancak idaresinde bulunanların kimler olduğu bilinmiyor.

Canik sancakbeyleriyle ilgili ilk bilgiler 16. Yüzyıl'ın başlarına aittir. 1522 – 1523 yıllarında sancakbeyi olarak İbrahim Bey görünmektedir. Bundan birkaç yıl sonra, 1527 yılında bu görevi Sarrac Ali Bey yürütüyordu. Ali Bey'in ne kadar bu görevde bulunduğu ve 1546 yılına kadar başka kimlerin sancakbeyi olduğu bilinmemektedir. 1546 – 1550 yılları arasında Canik sancakbeyi, Malatya zaimlerinden Melek Halil Bey'dir. Yerine Temmuz 1550 tarihinde Batum Sancakbeyi Emir Bey tayin edilmiştir. 1559 – 60 yıllarında sancakbeyi olarak Ali Bey adı geçmektedir. Ondan sonra bu göreve Cabir Bey adlı birinin geçtiği tahmin edilmektedir. 1565 yılı kayıtlarında kendisinden *sabık Canik Beyi* diye bahsedilmektedir. Aynı yılın ortalarında ise Canik sancakbeyi, Mahmut Bey'di. 1568 yılında sancakbeyi olarak adı geçen Memiş Bey 1571 yılı ortalarında hâlâ bu görevdeydi. Onun bu görevi kaç yıl sürdürdüğü tespit edilememekle beraber Ocak 1576'da Semender Bey'in fiilen Canik sancakbeyi olduğu bilinmektedir. Aynı yıl Semender Bey'in yerine Yahya Bey getirilmiştir⁴⁵. Haziran 1582 tarihli bir sefer emrinde Ali Bey adı Canik sancakbeyi olarak anılmaktadır. 1583 tarihli benzer bir hükümde bu defa Ahmet Bey, sancakbeyi olarak zikredilmiştir.

Tersane Ocaklığı adıyla kayıtlara geçen ve Osmanlı donanmasının ihtiyaç duyduğu kereste, urgan, halat, kendir gibi maddelerin üretiminin yapıldığı yerler arasında Canik sancağı önemli bir yer işgal ediyordu. Bu amaçla kendir üretiminin yapıldığı yerler arasında bulunan Canik'de, Kendir mukataası, buraya gönderilen

⁴⁴ Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdarî...", s. 37 vd.

⁴⁵ Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdarî...", s. 37 - 38.

yöneticiler tarafından iltizama alınırdı. Canik'i tasarruf eden beyler söz konusu malzemeleri temin etmek ve Tersane'ye göndermek şartıyla sancakbeyliğine atanırlardı. Nitekim Temmuz 1593'de Canik sancakbeyliğine tayin edilen Zeynelabidin Bey, Ağustos 1594'de aynı göreve getirilen Dergâh-ı Muallâ Çavuşlarından Mehmet Bey, Kendir Nezareti'yle birlikte sancakbeyliğini tasarruflarına alabilmişlerdir. 1631 – 1632 yıllarında sancakbeyliğini elinde bulunduran Hacı Mehmet Bey de aynı şartlarla Canik'i tasarruf etmekteydi. Atama kayıtlarında Kendir Mukataası iltizamı her zaman zikredilmemekle beraber, Canik sancakbeylerinin daima bu şartla göreve getirildiklerini söyleyebiliriz.

1632–1642 yılları arasında Canik Sancağı yöneticilerinin kim oldukları hakkında bilgiye ulaşılamazken bundan sonraki birkaç yıl görev yapan sancakbeyleri bilinmektedir. Arşiv kayıtlarına göre Şubat 1642 tarihinde Hüseyin Bey "ibkaen" Canik sancakbeyliğine getirilmiştir. Bu ifade onun en azından bir önceki atama döneminde de aynı görevi ifa ettiğini göstermektedir. Haziran 1643 tarihinde ise Mirimiran payeli Ali Paşa, sancakbeyliğine getirilmiştir. Mevcut bilgilere göre Ali Paşa, Canik sancağını "paşa" unvanıyla tasarruf eden ilk kişidir⁴⁶. Ali Paşa bu görevi 9 ay kadar yürüttükten sonra yerine Mart 1644 tarihinde, İspir sancakbeyi Ömer Paşazâde Abdülgani Bey tayin edilmiştir. Yaklaşık 10 ay kadar bu görevde kalan Abdülgani Bey'in yerine, Ocak 1645'de Mührizâde Mustafa Bey atanmıştır. Bundan sonra sırasıyla Temmuz 1645'de Hasan Bey, Şubat 1647'de Van Beylerbeyliğinden azledilmiş olan Hasan Paşa, Canik sancağını tasarruf etmişlerdir. Haziran 1647'de Canik sancağı, Azak Muhafızı Mustafa Bey'e tevcih edilmiştir. 1653 tarihinde Mora Müfettişi olarak görev yapan Uzun İbrahim Bey'in bundan önceki görevi Canik

⁴⁶ 17. Yüzyıl'ın ortalarından sonra mirimirân (beylerbeyi) ve vezir rütbeli kişilerin sayısı fazlaştığından sancaklar da bu rütbeleri haiz olanlara tevcih edilmeye başlanmıştır. Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdarî...", s. 39.

sancakbeyliği idi. Onun bu göreve ne zaman tayin edildiği tespit edilememiştir⁴⁷.

17. Yüzyıl'ın son çeyreğinden itibaren bazı sancak idarecileri *mutasarrıf* diye anılmaktadırlar. Bu şekilde görevlendirilen paşalar, klasik sancakbeyinden farklı olarak, sancaktaki mukataaları tasarruf etmelerinden dolayı "mutasarrıf" diye anılmışlardır. Ancak bu *mutasarrıfların* Tanzimat'tan sonraki mutasarrıf ve mutasarrıflıklarla aralarında farklılıklar vardır.

1686 yılında Sivas valisi olan Vezir Büyük Cafer Paşa aynı zamanda Canik sancağı mutasarrıflığını da uhdesine almıştı. 1688 yılında Diyarbekir eyaletine atanan Cafer Paşa'dan sonra Canik sancağı Bektaşzâde Mehmet Ağa'ya verilmiştir. Onun 1690'da ölümünden sonra Musli Paşa Canik mutasarrıfı olmuştur. O da 1695-96'da ölünce Tatar Salih Paşa ve Moroloğlu Mehmet Paşa kısa aralıklarla art arda Canik sancağı mutasarrıfı olmuşlardır. Temmuz 1696 tarihinde Canik muhassılı olarak hitap edilen Peçelizade Hasan Paşa ölüm tarihi olan 1697'ye kadar bu görevde kaldı⁴⁸. Onun hemen ardından Amasyalı Ömer Paşa Canik sancağına atanmış ve 1700'e kadar Canik'te kaldıktan sonra Musul valiliğine tayin edilmiştir⁴⁹. Ekim 1702 tarihli bir kayda göre Canik Mutasarrıfı olan Ali Paşa, en az bir yıl bu görevde bulunmuştur. 5 Aralık 1704 tarihinde ise Canik mutasarrıflığı, arpalık suretiyle eski Saruhan Mutasarrıfı Ahmet Paşa'ya tevcih olunmuştur.

Sultan III. Ahmet (1703–1730) ve I. Mahmut'un saltanatının ilk yıllarında Canik'in yöneticileri ve yönetim şekli hakkında kesin veriler yoktur. Söz konusu yıllarda Canik sancağının tevcihata tabi olmaması, bu konudaki bilgi eksikliğinin en önemli sebebi olsa

⁴⁷ Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdarî...", s. 39.

⁴⁸ BOA, İE. BH., D: 9, G: 793, 1 Zilhicce 1107; BOA, AE. SMST. II., D: 38, G: 3743, 29 Z 1107/30 Temmuz 1696.

⁴⁹ BOA, İE. ML., D: 61, G: 5761, 27 Za 1109/6 Haziran 1698, Maliye İcmal Defteri; Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdarî...", s. 40.

gerektir⁵⁰. Bu dönemde Canik muhassıllık sistemine dâhil edilmiştir. 2 Ekim 1712 tarihli Mevkufat Kalemi çıkışlı kaimeye göre sancak yönetimi *Canik Muhassıllığına* ilhak olunmuştur. Ancak sancak yönetiminin muhassıllığa ilhakı, bu tarihten daha önce gerçekleşmiştir. Nitekim 28 Mayıs 1703 tarihinde Ali Paşa *Canik mutasarrıfı ve muhassılı* olarak anılmaktaydı⁵¹. Hem bu tarihlerde hem de 1717–1730 arasındaki Lâle Devri diye adlandırılan dönemde Canik sadece alaybeyi atamalarının yapıldığı bir sancak olarak, tevcihat dışı bırakılmıştır. Öte yandan aynı yıllarda bir kısım sancakların *mâlikâne* statüyle belli kişilerin uhdesine bırakıldığı malumdur. Canik sancağı da muhtemelen ya muhassıllarca tasarruf edildiğinden veya mâlikâne olarak birinin uhdesinde bulunduğundan, tevcihata tabi tutulmamıştır⁵².

Canik sancağı 1736 yılından itibaren tevcihat defterlerinde yeniden yer almıştır. Mart 1736 tarihinde burası Hamit sancağı mutasarrıfı olan Süleyman Paşa'ya *sancaklık ve muhassıllık suretiyle* verilmiştir. Süleyman Paşa Eylül 1737'ye kadar bu görevde kalmıştır. Bu tarihte sancak, bölgenin ileri gelir kişilerinden olan Üçüncüoğlu Ömer Bey, Fatsalı Hacı Mehmet ve eski Tersane Emni Mehmet Bey arasında *müştereken ve mâlikâne* olarak verilmiştir. Aralık 1738 tarihinde diğerleri ayrılarak sadece Ömer Bey'e yine mâlikâne olarak tevcih edilmiş ve Nisan 1739 tarihine kadar onun uhdesinde kalmıştır. Bu tarihte Ömer Bey vezirlik rütbesiyle önce Karahisar-ı Şarkî mutasarrıflığına ve Eylül 1739 tarihinde de Trabzon valiliğine getirilmiştir⁵³.

Gerek Üçüncüoğulları gerekse diğer kişiler bölgenin önde gelen ailelerine mensup olup âyan kökenlidirler. Bu gibi yerel nüfuz sahibi kişilerin sancak ve eyalet yönetimlerine getirilmeye

⁵⁰ Bk. Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdarî...", s. 40 – 41.

⁵¹ BOA, İE. BH., D: 7, G: 622, 12 Muharrem 1115/28 Mayıs 1703.

⁵² Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdarî...", s. 41.

⁵³ Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdarî...", s. 41.

başlanması⁵⁴ daha sonraki tarihlerde etkisini kuvvetle hissettirecek güçlü hanedanların ortaya çıkmasına sebep olacaktır. 17. Yüzyıl'ın sonlarından itibaren daha yaygın şekilde uygulanan mâlikâne sisteminden istifade ile nüfuz ve kudretlerini artıran bu varlıklı taşra aileleri, söz konusu dönemde maruz kalınan askerî başarısızlıklar ve malî çöküntü dolayısıyla vergi tahsili ve devlet hazinesine faizle borç para verme gibi yollarla merkez ve taşra idaresinde söz sahibi oldular. Bilhassa savaş zamanlarında ya bizzat sefere iştirak, ya da asker temin etmek suretiyle hizmet gören mâlikâne sahibi âyana eyalet ve sancak idaresinin de verilmeye başlanması, Osmanlı idaresi ve toplum hayatında önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Bazı farklılıkları olmakla birlikte 18. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren Canik sancağı, yukarıda belirtilen niteliklere sahip bölgesel güçlerden biri ve belki de en önemlisi olan Caniklizâdelerin kontrolüne geçmiştir.

4.3.2. Caniklizâdelerin Canik Muhassıllığı

Osmanlı Devleti'nde büyük taşra ailelerinin ortaya çıkışı ve merkezî yönetim karşısında etkinliğini iyice hissettirmesi 18. Yüzyıl'ın ikinci yarısında belirgin bir şekilde artmıştır. Anadolu ve Rumeli'nin her tarafında görülen böyle güçlü ailelerin, Karadeniz bölgesi özelinde ön plana çıkan isimleri arasında Caniklizâdeler ilk sırada yer almaktadır. Bilhassa 1768 – 1774 Osmanlı – Rus savaşındaki hizmetlerini müteakip Canikli Ali Paşa ve oğullarının oluşturduğu yönetim ağı, sadece Karadeniz bölgesiyle sınırlı kalmayıp Sivas ve Erzurum eyaletlerini de içine alacak kadar geniş bir alana yayılmıştır⁵⁵.

⁵⁴ 1726 yılından itibaren yerli âyanlardan vezirlik rütbesiyle valiliklere atamaların görülmeye başlanmasıyla birlikte, Akdağ'ın *Ayanlık Yüzyılı* diye adlandırdığı dönem başlamış ve 18. Yüzyıl'ın ikinci yarısında bu şekilde yüksek dereceli devlet memuriyetlerinden aldıkları güçle bölgelerinde hanedanlık kurmayı başaran aileler ortaya çıkmıştır. Bk. Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730 - 1839", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VIII – XII, S. 14 – 23 (1970 – 1974), s. 51 – 61.

⁵⁵ Geniş bilgi için bk. Özcan Mert, "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", *TDVİA*, VII, s. 151 - 154; Karagöz, *Canikli Ali Paşa*, Ankara 2003.

Caniklizâdeler ilk defa 1737 yılında Canik muhassılı olarak görülmektedir. Bu tarihte Fatsalı Ahmet Ağa muhassıllık görevine tayin edilmiştir. Bundan sonra yaklaşık 60 yıl boyunca, arada bazı boşluklar olmakla birlikte, bu aile mensupları Canik muhassıllığını ellerinde bulundurmuşlardır. Ahmet Ağa 1741 tarihinde Ankara'ya sürgün edilmiş ve bir müddet Canik'ten uzaklaştırılmıştır. Fakat bu durum çok uzun sürmemiştir. Nitekim birkaç yıl sonra, 1745'de Canik muhassıllığı "ber vech-i mâlikâne" kaydıyla Ahmet Ağa'ya verilmiştir⁵⁶.

Canik muhassıllığının bu yıllarda bölgedeki diğer bazı yerel güçler tarafından da istendiği anlaşılmaktadır. Bu durum muhassıl olma konusunda rekabete ve mücadeleye yol açtı. Hatta Ahmet Ağa böyle bir rekabetin kurbanı olarak suikast sonucu öldürüldü. Asıl memleketi olan Fatsa'dan ailesini ziyaretten dönen Ahmet Ağa, 1748 yılında Terme civarında Kınacıoğlu Mehmet adlı eşkiya başı tarafından tuzağa düşürüldü ve yanındaki 50 kadar adamıyla birlikte katledilmiştir. Fakat olayın gerçek failleri umduklarını bulamamış olmalı ki Canik muhassıllığı bu olaydan birkaç yıl sonra Ahmet Ağa'nın oğulları Süleyman Bey ve Ali Bey'e *müştereken* tevcih edildi. İki kardeş 1753 yılında *ber vech-i iştirâken* Canik muhassılı idiler⁵⁷.

1762 tarihinde Ali Bey'e Canik muhassılı olarak hitap edilmekle birlikte, o bu görevi hâlâ ağabeyi ile müştereken ifa etmekteydi. Bu dönemde muhassıllığın kendi üzerinde kalmasını isteyen Süleyman Bey ile Ali Bey arasında Canik mukataası yüzünden bir çekişme vardı. Kardeşinin devlet hizmetlerinde başarısız olması için elinden geleni yapan Süleyman Bey bunda muvaffak olamadı. Nitekim Ali Bey Canik bölgesinde serkeşlik ve eşkıyalıkta bulunanları bertaraf etmede gösterdiği başarıyla bir kat daha devletin teveccühüne mazhar oldu. Nitekim bu hizmetlerinden dolayı Ali Bey

⁵⁶ Abdullah Bay, "Canik Muhassıllığı İçin Yapılan Siyasi Mücadeleler", *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa Ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, Güz 2008, S. 19, s. 70 ve 74.

⁵⁷ Bay, "Canik Muhassıllığı...", s. 70.

1765 tarihinden itibaren müstakilen ve mâlikâne kaydıyla Canik muhassıllığını uhdesine aldı⁵⁸.

Canikli Ali Paşa, 1765 yılından 1779 yılının sonlarına kadar aralıksız Canik muhassıllığı yaptı. Bu arada Aralık 1773 tarihinde vezir rütbesiyle Trabzon valiliğini de üzerine alan Ali Paşa, muhassıllık işlerini oğulları Battal Hüseyin Bey ve Mikdat Ahmet Bey vasıtasıyla yürütmüştür. 1779'da Kırım seraskerliği görevi esnasında⁵⁹ gereken ihtimamı göstermeyip devletin itibarını düşürdüğü gerekçesiyle hem görevlerinden alındı hem de emirlere karşı gelmesi dolayısıyla asi ilân edildi. Önce hükümete karşı mücadele etmeyi deneyen Ali Paşa, bilahare Kırım tarafına kaçtı. Yaklaşık iki yıl Kırım'da firarî olarak kaldıktan sonra affedilmiş ve eski rütbe ve görevlerine döndü. Böylece 1781 yılı başından geçerli olmak üzere ikinci kez Canik muhassıllığını alan Ali Paşa, 14'ü firarından önce 4'ü firarından sonra olmak üzere toplam 18 yıl bu görevi elinde tuttu. 1785 ortalarında ölümünden sonra Canik sancağı muhassıllığı, uzunca bir süre daha Ali Paşa'nın oğulları ve torunlarının elinde kaldı.

Ali Paşa'nın firarda olduğu iki yıllık zaman zarfında Canik muhassıllığı Kaptanı- Derya Gazi Hasan Paşa'nın üzerindeydi. Abdullah Bay'ın tespitlerine göre 1782'den önceki bir tarihte –ki bu tarih 1781 yılı içinde bir dönem olabilir- Caniklizâdelerin damadı olduğu ifade edilen Mehmet Emin Bey'in muhassıllığı söz konusudur⁶⁰. Adı geçen kişi muhtemelen, Caniklizâdelerle hısımlıkları bilinen Haznedarzade hanedanından Süleyman Behram Bey'in oğlu Mehmet Emin Bey'dir.

Caniklizâdelerin Canik'teki muhassıllık silsilesi, aile fertlerinin zaman zaman Babiâli ve sarayla ters düşmeleri sebebiyle görevden uzaklaşmaları hariç, II. Mahmut'un saltanatının başlangıcına kadar devam etmiştir. Ali Paşa'dan sonra oğlu Battal Hüseyin Paşa⁶¹,

⁵⁸ Karagöz, *Canikli Ali Paşa*, s. 13 – 14.

⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Karagöz, *Canikli Ali Paşa*, s. 51 vd.

⁶⁰ Bay, "Canik Muhassıllığı...", s. 75.

⁶¹ Bk. Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih*, V, Dersaadet 1309, s. 143 - 145.

torunları Hayreddin Paşa ve Mahmut Tayyar Paşa aralıklarla burayı yönettiler. Hükümet merkezi ile ters düşüp görevlerinden uzaklaştırıldıkları zamanlarda⁶² Canik muhassıllığı genellikle Trabzon eyaletine atanan valilerin uhdelere bırakıldı.

Caniklizâdelerin büyük bir hanedan olarak Karadeniz Bölgesi'nde etkin oldukları tarihlerde, onların maiyetinde olmak üzere, daha küçük çaptaki bazı önemli aileler de sancak idaresinde söz sahibi olmuşlardır. Aile mensuplarının sürgün veya firarda oldukları zamanlarda ise bunlar birbirleriyle rekabet ve mücadeleden çekinmemişlerdir⁶³. Örneğin Caniklizâde Battal Hüseyin Paşa'nın ve oğlu Tayyar Paşa'nın mazul oldukları 1790'lı yılların başlarında, Ünyeli Genç (Mustafa) Ağa, Bafra Ayanı Engizli Ali Ağa rekabet içindeydiler. Aynı şekilde bir müddet Bafra âyanlığı yapan Ökseli Kara Mustafa Ağa, Tayyar Paşa'nın yakın adamlarından Lütfullah Ağa gibi nüfuzlu kişiler, Canik muhassıllığı için hem birbirleriyle hem de daha güçlü olan diğer bölgesel güçlerle açık – gizli mücadele etmişlerdir. Bunlar arasında, Caniklizâdelerle hısımlığı bulunan ve Canik'teki diğer rakiplerine göre daha güçlü ve nüfuzlu durumda bulunan Hazinedarzâdeler, bilhassa Sultan II. Mahmud'un saltanatının ilk yıllarından itibaren bölge yönetiminde adeta tek söz sahibi hanedandı.

Merkezî idarenin taşrada hükmünü geçirmede zorlandığı Sultan III. Selim'in iktidar yıllarında (1789 – 1807) hükümet, Canik'teki muhassıllık çekişmelerinde bir ailenin ön plana çıkmasını engellemek için bazı yöntemlere başvurdu. Örneğin Canik'in yanı başındaki Amasya ve Tokat sancaklarının idaresini Orta Anadolu'nun en güçlü ve itibarlı âyan ailelerinden Çapanoğulları'na verdi⁶⁴. Hükümet bu şekilde Canik'teki rekabeti kontrol altında tutmayı amaçlıyordu.

⁶² Tayyar Paşa hakkında geniş bilgi için bk. İbrahim Serbestoğlu, "Trabzon Valisi Canikli Tayyar Mahmud Paşa İsyanı ve Caniklizâdelerin Sonu (1805 – 1808)", *Uluslar arası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Güz 2006, S. 1, s. 89 – 106.

⁶³ Bay, "Canik Muhassıllığı...", s. 67 - 85.

⁶⁴ Bay, "Canik Muhassıllığı...", s. 77.

4.3.3. Hazinedarzâdelerin Canik Sancağı Yöneticiliği

Karadeniz bölgesinde Caniklizâdelerin etkinliğinin sona ermesinden sonra Hazinedarzâdeler hanedanı onların yerini aldı. Bölge tarihinde önemli yer tutan çok sayıda başka aile vardır. Fakat bunların gerek kendi çevreleriyle gerekse merkezdeki idarecilerle ilişkileri, sözü edilen iki büyük hanedan nispetinde olamadı.

Hazinedarzâdeler ailesinin bölgedeki ve Osmanlı iç siyasetindeki etkinliği, 18. Yüzyıl'ın sonlarında başlamakla birlikte, ağırlıklı olarak Süleyman Paşa'nın Trabzon valiliğinden itibaren (1812) başlar. Ailenin kökeni ve nereden geldikleri hakkında kesin bilgiler yoktur. Hanedanın bilinen ilk ferdi Süleyman Behram Bey'dir. Behram Bey, Canikli Süleyman Paşa'nın damadı olmuş ve bilahare hazinedarlığını yapmıştır. *Hazinedarzâde* unvanını buradan alan ailenin Gürcistan bölgesinde yaşamakta olan Türk boylarına mensup oldukları iddiasından farklı olarak, aileye ait Osmanlı Türkçesi ile yazılmış bir şecerede Gürcü asıllı oldukları kayıtlıdır. Fakat her iki iddia da kaynaklarca doğrulanmış değildir. Süleyman Behram Bey'in ailesiyle birlikte en erken 17. Yüzyıl'ın sonlarında, en geç Canikli Süleyman Paşa'nın Trabzon valisi olduğu 18. Yüzyıl'ın ikinci yarısında Ordu – Samsun yöresine geldiği söylenebilir⁶⁵.

Süleyman Behram Bey'in hazinedarlığı, sonraki yıllarda oğullarının bu unvanla anılmasına sebep olmuştur. Canik bölgesinin hatırı sayılır hanedanından olan Hazinedarzâdeler, Behram Bey'in kendi adını verdiği oğlu Süleyman Bey (belgelerde bazen ağa, vezaretinden sonra Paşa unvanıyla anılmaktadır) ile birlikte, Karadeniz bölgesinde muhassıllık ve valilik makamına yükselen tarihî şahsiyetler çıkarmışlardır. Hazinedarzâde Süleyman Ağa'nın Canik muhassıllığına getirilişi ile başlayan ailenin yükseliş hikâyesi, yukarıda temas edildi gibi, muhassıllık rekabeti sürecindeki gelişmelerle doğrudan ilgilidir.

⁶⁵ Ayrıntılar için bk. Rıza Karagöz, *Karadeniz'de Bir Hanedan Kurucusu Haznedarzade Süleyman Paşa*, Samsun 2010, s. 17 – 23.

Battal Hüseyin Paşa'nın Rusya'ya firarından sonra, Canik muhassıllığı için bölgenin önemli âyan ve hanedan mensupları mücadeleye girişmişlerdir. Hazinedarzâde ailesinin bu dönemde Canik ve çevresinde oldukça hatırı sayılır nüfuza ulaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1792 yılında Canik sancağını tasarrufu altına almayı başaran Ünyeli Genç Mustafa Ağa'nın, halk üzerinde tahammül gücünü aşan baskıları ve mütegalibâne hareketleri, hükümetin emirlerini hiçe sayan davranışlarıyla ve diğer bazı ailelerin tepkisiyle birleşince, bölgede ciddî bir asayiş ve emniyet bozukluğu oluşmuştur. Bölgedeki durumu yerinde araştırmak için gönderilen mübaşir Mehmet Ağa'nın raporuna göre⁶⁶, yetki ve ruhsat verilmesi hâlinde Canik'teki meseleyi Hazinedarzâdeler çözebilirdi.

Hazinedarzâde ailesinin Canik çevresindeki nüfuzuna dair başka veriler de mevcuttur. Battal Paşa'nın firarından sonra Canik sancağı ve Trabzon eyaletinin bazı kazalarında meydana gelen olayların bastırılmasına memur edilenler arasında Hazinedarzâde Mustafa Ağa ve Mehmet Emin Ağa da vardı. Mustafa Ağa, Trabzon taraflarında çıkan isyanı bastırmak için hareket eden üç bin askere *sergerdelik* yapmış, Ünyeli Genç Mustafa Ağa'nın halka yaptığı zulüm ve işkencelerin önlenmesinde de Canik Muhassılı Osman Ağa'nın en önemli yardımcısı olmuştur. Mehmet Emin Ağa ise Tayyar Paşa'nın firarından sonra meydana gelen Trabzon âyanı ve Perşembeli Ömer Ağa'nın isyanlarının bastırılmasında görev almıştır. Bu olaylar sırasında Hazinedarzâde Süleyman Ağa Canik çevresinin emniyetini sağlamakla meşguldü⁶⁷.

Hazinedarzâdelerin sözü edilen görevlerdeki başarı ve gayretleri sayesinde Orta Karadeniz kesiminde bozulan asayiş yeniden düzene sokulmuştur. Gerek Süleyman Ağa'nın gerekse kardeşlerinin yaptıkları hizmet, Canik muhassıllığı üzerindeki rekabette onlara avantaj sağlamıştır.

⁶⁶ BOA, CM, 17101, Mübaşir Mehmet Ağa'nın takriri, Gurre-i Z 1207/10 Temmuz 1793.

⁶⁷ Bay, "Canik Muhassıllığı...", s. 84.

Süleyman Ağa'nın ilk büyük devlet hizmeti Canik sancağı muhassıllığıdır. Onun bu göreve atanmasında, daha önceki muhassılın başarısız yönetimi ve son yıllarda meydana gelen isyan ve eşkıyalık olaylarının önlenememesi etkili olmuştur. Caniklizâdelerin isyanı ve firarı dolayısıyla sancak genelinde emniyet kalmamış, bunun sonucu olarak bölge reayası Tersâne-i Âmire için gerekli olan kendiri üretememiş, diğer hizmetler de aksamıştır. Bu hizmetlerin düzenli olarak yerine getirilmesi için, dirayetli birisinin muhassıllığa atanması gerekiyordu. Bu nitelikler, o zamana kadarki başarılarıyla devlet nezdinde güven kazanmış olan Süleyman Ağa'da vardı. Nitekim Süleyman Ağa ilk kez Mart 1794 tarihinde, *kapıcıbaşı* unvanıyla Canik muhassıllığına tayin edilmiştir⁶⁸. Temmuz – Ağustos 1795 tarihi itibarıyla muhassıllık Maliye emri doğrultusunda yine Süleyman Ağa'nın uhdesine bırakılmıştır⁶⁹.

Süleyman Ağa muhassıllık görevini, sonraki yıllarda bazen asaleten bazen de vekâleten sürdürdü. Ağustos 1796 ve Mayıs 1797 tarihli iki farklı kayda göre Süleyman Ağa *hâlâ* Canik muhassılı görünürken, 1798 yılı başlarındaki bir kayda göre ise *sabık (eski) muhassıldır*. Aynı yılın ortalarına tarihlenmiş bir yazıda Canik muhassılı olarak Ünyeli Genç Mustafa Ağa'nın adı zikredilmektedir. Bundan iki yıl sonraki başka bir kayıta ise, muhassıl vekili olarak Ali Ağa adı geçmektedir. Dolayısıyla bu dönemde Hazinedarzâde ailesi ve Süleyman Ağa'nın geri planda kaldığı söylenebilir. Bu yıllarda bölgede, Trabzon Valisi Canikli Tayyar Mahmut Paşa'nın iktidarı söz konusudur. Tayyar Paşa'nın valilik vazifesi veya Rumeli'deki dağlı eşkıyasıyla mücadelede görevli olması hasebiyle muhassıllık vazifesi, ona yakın adamlar tarafından vekâleten yürütülüyordu. Bununla birlikte Hazinedarzâdeler ailesi ve Süleyman Ağa nüfuzunu kaybetmiş değildir. Nitekim Tayyar Paşa'nın isyanı üzerine, onu yakalamak şartıyla Trabzon valiliğine ikinci kez atanmış olan Yusuf Ziya Paşa, Canik

⁶⁸ BOA, CM, 13161; Bay, "Canik Muhassıllığı...", s. 84.

⁶⁹ BOA, MD, 202, s. 96, H. 321, Maliye tarafından Canik muhassılı nasp ve tayin olunan Süleyman dâme mecdühûya hüküm, Evâil-i Ra 1210/Eylül ortaları 1795.

muhassılığına vekâleten Süleyman Ağa'yı getirmiştir. Belgelere göre isyanın ve takibatın vuku bulduğu 1805 yılında Süleyman Ağa muhassıl vekili olarak görülmektedir⁷⁰.

Tayyar Mahmut Paşa'nın Sultan III. Selim'in uygulamaya koyduğu Nizam-ı Cedit'e muhalefeti ve Çapanoğullarıyla nüfuz mücadelesine girişmesi, sonunda devlete karşı isyan hareketine dönüştü⁷¹. İsyanı bastırmak için eski Trabzon valisi Yusuf Ziya Paşa görevlendirildi. Yusuf Ziya Paşa'ya destek verenler arasında Hazinedarzâdeler de vardı. Başlangıçta Tayyar Paşa'nın yanında görünen Hazinedarzâde ailesi mensupları, Canik muhassılığının kendilerine vaad edilmesi üzerine saf değiştirerek hükümet kuvvetleri yanında yer aldılar. Tayyar Paşa isyanının bastırılmasında yaptıkları hizmetin yanı sıra, bölgedeki pek çok âyan ve hanedan mensubunun da isyancı oldukları gerekçesiyle ortadan kaldırılmaları, Hazinedarzâdelerin Canik'teki nüfuzunu arttırdı. Nitekim Tayyar Paşa'nın firarda olduğu 1806 yılında Canik muhassılığı Süleyman Ağa'ya verildi⁷².

Süleyman Ağa'nın Canik bölgesinde bu defaki muhassılığı, 1807 sonlarında başlayan ve III. Selim'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan Kabakçı Mustafa isyanına kadar sürdü. Merkezdeki bu isyan, Rusya'da firarda bulunan Tayyar Paşa'nın affedilmesinin yolunu açtı. Ekim 1807'de İstanbul'a gelen Tayyar Paşa, yeni padişah IV. Mustafa'yı cülusundan dolayı tebrik ederken, kaybettiği Trabzon valiliği ile Canik ve Karahisar-ı şarkî sancaklarını uhdesine almayı da başardı. Tayyar Paşa'nın eski itibarını yeniden elde etmesi, Hazinedarzâdelerin, kısa bir zaman için de olsa, ikinci plana itilmesine sebep oldu. Bununla beraber Tayyar Paşa Hazinedarzâdelerle iyi geçinmenin kendisi için daha faydalı olacağı düşüncesiyle olsa gerek, Süleyman Ağa'yı muhassıl vekili olarak tayin etmiştir. Trabzon divanından gönderilen buyurulduda Tayyar Paşa, kendisi Canik'e

⁷⁰ Karagöz, *Karadeniz'de Bir Hanedan...*, s. 29 – 30.

⁷¹ Geniş bilgi için bk. Serbestoğlu, s. 90 v.d.

⁷² Karagöz, *Karadeniz'de Bir Hanedan...*, s. 30.

gelinceye kadar muhassıllık işlerine vekâlet etmesini; Ünye, Çarşamba ve Bafra'daki konakların bakımını yapmasını Süleyman Ağa'ya emretmektedir⁷³.

1808 yılında Sened-i İttifak'ın imzalanmasını müteakip, hükümet merkezindeki siyasî gelişmeler, Tayyar Paşa'ya Sadaret Kaymakamlığı gibi önemli bir mansıbın kapısını açınca, kendisi Karadeniz'e gelememiştir. Çok uzun sürmeyecek bu iktidar döneminde Canik sancağı yönetimi de tabiatıyla Caniklizâdelere ihale edilirken, muhassıl vekili olarak da Hazinedarzade Süleyman Ağa iş başındaydı⁷⁴. Ancak Tayyar Paşa'nın gözden düşmesine ve idamına (Ağustos 1808) yol açan siyasî gelişmelerden sonra, Sultan II. Mahmut tarafından Canik sancağı muhassıllığı için düşünülen tek isim Haznedarzâdeler olacaktır. Nitekim Samsun derbendinin tamiriyle ilgili Aralık 1808 tarihli bir fermanla Süleyman Ağa'ya "Canik muhassılı" olarak hitap edilmektedir⁷⁵.

Süleyman Ağa'nın 1808'den sonraki muhassıllığı, vefat ettiği 1818 yılına kadar aralıksız devam etti. 1812'den itibaren vezaret (paşalık) rütbesiyle aynı zamanda Trabzon valisi olan Süleyman Paşa bundan sonra muhassıllığı, oğlu Osman Bey'in vekâletiyle yürüttü.

Tersâne-i Âmire hazinesine bağlı olan Canik ve tevabii mukataası, daha önceki gibi, vezirlik rütbesiyle Trabzon valiliğine tayin olunduğu 1812 senesinden sonra da her yıl *ber vech-i muhassıllık* iltizam ve ihale yoluyla Haznedarzâde Süleyman Ağa'nın uhdesine verilmiştir. Söz konusu mukataa bu yolla en son 1817-1818 senesinde de *ibkaen* Süleyman Paşa'ya ihale olunmuştur. Fakat bu tarihte Trabzon valiliğinden alınarak Alaiye sancağı mutasarrıflığına atanması, Canik muhassıllığından da azlolanmasını gündeme

⁷³ ŞŞS, 1755, V. 64 – A, H. 1, Trabzon Eyaleti Divanı'ndan buyuruldu, 25 L 1222/26 Aralık 1807.

⁷⁴ ŞŞS, 1755, V. 67 – B, H. 1, *Seyyid Süleyman ser bevvâbîn-i vekil-i muhassıl ve me'mûr-ı nezaret-i havaliden* adalet buyuruldusu, 29 M 1223/27 Mart 1808.

⁷⁵ ŞŞS, 1755, V. 65 – A, H. 1, Ser Bevvâbîn-i Dergâh-ı âli Canik Muhassılı Hazinedarzâde Süleyman Ağa'ya hüküm, 1 Za 1223/29 Aralık 1808.

getirmiştir. Çünkü Alaiye, çok uzak mesafedeydi ve paşanın yeni görev yerine gitmesi gerekiyordu. Üstelik Süleyman Paşa hakkında Canik halkının bazı şikâyeti de söz konusuydu. Her iki gerekçe dikkate alınarak Canik sancağının ondan alınıp bir başkasına verilmesi hususu, İstanbul'da bir toplantıda müzakere edildi. Burada bazı devlet adamları, Canik'in Trabzon'a bağlı olmamasını gerekçe göstererek, başka birine iltizam olunabileceği fikrini açıklarken, bazıları da son dönemlerde Canik mukataasının Trabzon valilerine ihale oluna geldiğini, aynı şekilde yeni Trabzon Valisi Hüsrev Mehmet Paşa'nın uhdesine verilebileceğini savundular. Neticede ikinci düşünce etrafında görüş birliğine varıldı. Nitekim ferman bu doğrultuda çıkmıştır. Çünkü padişah da merkezden atanacak başka bir mültezimin bölgede otorite tesis etmesinin çok zaman alacağı ve fazladan külfete yol açacağı düşüncesindeydi. Bu doğrultuda Canik muhassıllığı, mutemet bir sarraf taahhüdüyle⁷⁶, Trabzon Valisi Hüsrev Mehmet Paşa'ya ihale olundu⁷⁷.

Hazinedazâde Süleyman Paşa yeni görev yeri olan Alaiye'ye gitmek için Trabzon'dan yola çıktığında çok hastaydı. Ünye ve Çarşamba'ya gelip buralardaki ailesiyle de bir müddet hasret giderdi. Fakat bu arada hastalığı ilerlediği için yola çıkamadı. 28 Nisan 1818'de Çarşamba'daki evinde vefat etti. Süleyman Paşa'nın ölümüyle birlikte Hazinedarzâdeler geçici bir süre Canik sancağı yönetiminden uzaklaştı. Paşa'nın Osman, Memiş ve Abdullah adlı üç oğlu vardı. Daha sonraki yıllarda Osman ve Abdullah Beyler, paşa unvanıyla bölge yönetimini tekrar ellerine geçireceklerdir.

Süleyman Paşa'nın Alaiye'ye tayini üzerine Trabzon valiliği ve Canik muhassıllığına Hüsrev Mehmet Paşa getirildi. En az beş yıl bu görevlerde kalan Hüsrev Mehmet Paşa, Canik'in idaresinde Hazinedarzâdelerden yararlandı. Ondan sonra Trabzon valiliğine

⁷⁶ Sancak mukataalarını *ber vech-i muhassıllık* iltizamlarına alan idarecilerin, İstanbul'da güvenilir sarraflarca kefalet altına alınmaları mutad bir uygulamaydı. Bu konuyla ilgili ibareler, taşraya yazılan emirlerde sıkça geçmektedir.

⁷⁷ BOA, Hat, 26566, Sadrazam'ın arzı, 1233.

Süleyman Paşa'nın kayınpederi Çeçenzâde Hasan Paşa tayin edildi. 1824 – 1825 yıllarında Trabzon valiliği ile birlikte Canik muhassıllığını da uhdesine alan Hasan Paşa, muhassıllık işlerini Hazinedarzâde Osman Bey ve Abdullah Beyle birlikte yürütmüştür.

1826 yılından itibaren Hazinedarzâdelerin Karadeniz bölgesindeki yöneticilikleri yeniden ele aldıkları görülmektedir. Kapıcıbaşılık rütbesi alan Hazinedarzâde Osman Bey'e, Canik muhassıllığı tevcih edildi. 1828 yılında vezirlik rütbesi ile Trabzon valiliğine tayin edilen Osman Paşa, aynı zamanda muhassıllık görevini de yerine getirdi. O tarihlerde Mısır meselesi sebebiyle o tarafa gönderilen Osman Paşa, valilik ve muhassıllık işleri için Erzurumlu Mehmet Efendi'yi mütesellim olarak görevlendirdi. Osman Paşa, 1841 yılında ölünceye kadar valilik ve muhassıllık vazifesini sürdürdü. Bu süre içinde vali olarak Trabzon'da bulunması gereken Osman Paşa, Canik muhassıllığı işlerini ise kardeşi Abdullah Bey'e havale etti. Nitekim Mayıs 1838'de Abdullah Bey'e *Canik muhassılı vekili* olarak hitap edilmektedir⁷⁸. Aynı yılın yaz aylarında Karadeniz bölgesinden geçen İngiliz jeolog John Hamilton'ın notlarına göre Temmuz 1838 tarihinde Canik voyvodası ve mütesellimi Hazinedarzâde Abdullah Bey'di⁷⁹.

Osman Paşa'nın ölümünden sonra kardeşi Abdullah Bey vezaret rütbesiyle Trabzon valiliğine getirildi. Daha önce abisine vekâleten yürütmekte olduğu Canik muhassıllığı görevini de bizzat uhdesine aldı. Tanzimat'ın ilk yıllarında idarî teşkilâttaki yeniden yapılanma çalışmaları kapsamında Şubat 1846'da valilik ve muhassıllık görevlerinden alınan Abdullah Paşa, ailesi mensuplarıyla birlikte İstanbul'a gidinceye kadar birkaç sene Karadeniz bölgesinde tek söz sahibiydi⁸⁰. Böylece 18. Yüzyıl'ın sonlarında Caniklizâdelerin gözden

⁷⁸ BOA, Hat, D: 1613, G: 51, 28 Safer 1254/23 Mayıs 1838.

⁷⁹ O tarihte tesadüfen Çarşamba'da bulunan Osman Paşa Hamilton'u aileye ait konakta kabul etmiş ve ikramlarda bulunmuştur. Rıza Karagöz, "Hamilton'a Göre Çarşamba ve Çevresi (1838)", *II. Ali Fuat Bşgil ve Çarşamba Sempoziumu*, Yayınlanmamış Bildiri, 2010.

⁸⁰ Abdullah Paşa Haziran 1846 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Mezarı

düşmesi üzerine Canik sancağı yönetimini ele alan Hazine-darzâde ailesi, Tanzimat'ın ilk yıllarına kadar gerek Canik muhassıllığı gerekse Trabzon eyaleti yönetimini adeta tekellerinde bulundurdular.

Tanzimatla birlikte Osmanlı sancak idaresinde yeni bir dönem başlatılmıştır. Bu çerçevede pek çok yerde olduğu gibi Canik'te de mahallî nüfuz sahibi bey ve paşaların yerine merkezden gönderilen ve bölgedeki âyan ve hanedanlarla bağları bulunmayan *mutasarrıf* paşalar göreve getirilmişlerdir.

Hazine-darzâde Abdullah Paşa'dan sonra Canik sancağı mutasarrıflığına ilk atanan kişi Hacı Ahmet Paşa'ydı. O bu görevi Diyarbakır kaymakamlığına tayin edildiği 1848 yılı sonlarına kadar sürdürdü. Yerine atanan Vasıf Paşa, 27 Aralık 1848 tarihinde fiilen görevinin başındaydı⁸¹. 1851 yılına kadar Canik'de kalan Vasıf Paşa, hakkında yapılan şikâyetler üzerine teftiş geçirdikten sonra Tırhala mutasarrıflığına tayin edilince, Mehmet Salih Paşa Canik mutasarrıflığına getirildi⁸². Salih Paşa'yı müteakiben Eski Basra Mutasarrıfı Tufan Paşa (1852 – 1853)⁸³ ve Eski Batum Mutasarrıfı Ramiz Hasan Paşa (1853 – 1856) Canik mutasarrıflığı yaptılar⁸⁴.

Meclis-i Vâlâ âzâlarından Rumeli Beylerbeyliği payeli Osman Paşa, Eylül 1856 tarihinden itibaren Canik mutasarrıfı olmuş ve 1860 yılı ortalarına kadar bu görevi yürütmüştür. Osman Paşa'dan sonra, Amasya Mutasarrıfı İsmail Kâmil Paşa, Haziran 1860 tarihi itibarıyla Canik mutasarrıfı olmuştur. 1862 sonbaharında azledilen İsmail

Cihangir'dedir. Bk. Mehmet Emin Yolalcı, *Samsun Eşrafından Hazine-darzâde Es-Seyyid Abdullah Paşa'nın Terekesi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları No: 24, Samsun 1987.

⁸¹ BOA, A. DVN, D: 43, G: 73, 1 Safer 1265/27 Aralık 1848.

⁸² BOA, A. MKT. NZD., D: 59, G: 61, 26 Zilhicce 1268/11 Ekim 1852, Tırhala Mutasarrıfı Kani Paşa'nın yerine Vasıf Paşa'nın tayin edildiğine dair yazı.

⁸³ BOA, A. AMD., D: 42, G: 100, 11 C 1269/22 Mart 1853. Canik Mutasarrıfı Salih Paşa'nın Amasya Mutasarrıflığı'na, Sinop Kaymakamı Tufan Paşa'nın Canik Mutasarrıflığı'na, Hüseyin Paşa'nın da Sinop Kaymakamlığı'na tayinleri.

⁸⁴ Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdari...", s. 47.

Paşa'nın yerine ise kısa bir zaman için Hasan Hüsnü Paşa getirilmiştir. Onun da azledilmesi üzerine Sadrazam Darendeli İzzet Paşa'nın büyük oğlu olup Musul mutasarrıflığı vazifesini yürütmekte olan Ataullah Bey Canik'e tayin edilmiştir (Nisan 1863). Aralık 1865'e kadar Canik mutasarrıflığında bulunan Ataullah Bey, bu tarihte Amasya'ya atanmış ve yerine Ziyaeddin Abdülhamid Paşa (Ziya Paşa) getirilmiştir. Onun bu görevinin ne kadar sürdüğü tespit edilememekle birlikte 28 Ağustos 1866 tarihinden önce sona erdiği anlaşılmaktadır. Çünkü bu tarihte kendisinden *sabık mutasarrıf* olarak bahsedilmektedir⁸⁵. Ancak 29 Ağustos 1866 tarihli başka bir kayda göre, Ziya Paşa'dan sonra Canik mutasarrıflığına getirilen Cavid Bey'den de *ma'zûl* olarak anılmaktadır. Bu tarihte Canik mutasarrıflığına Sivas Valisi Mehmed Paşa tayin edilmiştir⁸⁶. 30 Ağustos 1867 tarihinde Mehmet Paşa *ibkaen* bu görevde kaldı⁸⁷. 4 Kasım 1868 tarihinde Canik mutasarrıflığına Rodos Mutasarrıfı Hasan Tahsin Paşa'nın atandığı görülmektedir⁸⁸. Ancak o da çok uzun kalmadan Canik'ten ayrılmıştır.

Ocak 1869 tarihinde Canik mutasarrıflığına Bursa valiliğinden mazul Boşnakzâde Mehmet Paşa getirildi. Mayıs 1872'de, Üçüncü Ordu Müşirliğinden mazul Ra'fet Mehmet Paşa bu göreve atanmıştır. Buradan Ekim 1872'de Dâr-ı Şûrâ reisliğine gönderilen Mehmet Paşa'nın yerine ise Ahmet Aziz Paşa tayin edilmiştir. 11 Haziran 1873 tarihinde Canik mutasarrıfı olarak görünen Mehmet Emin Paşa, kısa bir müddet görev yaptıktan sonra azledildi.

⁸⁵ BOA, İ. MMS., D: 32, G: 1316, 16 R 1283/28 Ağustos 1866; Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdari...", s. 48.

⁸⁶ BOA, İ.DH., D: 558, G: 38857, 17 R 1283/29 Ağustos 1866, Canik Mutasarrıfı Cavid Paşa'nın azliyle yerine Sivas Mutasarrıfı Mehmed Paşa'nın tayini.

⁸⁷ BOA, A. MKT. MHM., D: 390, G: 10, 29 R 1284/30 Ağustos 1867, Canik Mutasarrıfı Mehmed'in görevinde ibkası üzerine, teşekkürünü havi tahriratının mütalaa olunduğuna dair.

⁸⁸ BOA, İ. ŞD., D: 11, G: 529, 18 B 1285/4 Kasım 1868, Canik mutasarrıflığına Rodos mutasarrıfı olup Dersaadet'te bulunan Hasan Tahsin Paşa'nın, İzmir mutasarrıf-ı sabıkı Maşuk Paşa'nın da Rodos mutasarrıflığına tayinine dair.

1872'de Trabzon vilâyetinden ayrılarak müstakil liva hâline dönüştürülen Canik sancağı⁸⁹, 1877 yılında yeniden Trabzon vilâyetine bağlandı. Bu tarihlerde müstakil Canik livasının başında kimlerin bulunduğu dair elde kesin bilgiler mevcut değildir. Bununla birlikte 16 Şubat 1909 tarihli *Aks-ı Sadâ* gazetesinde çıkan bir yazıya göre, 1877 - 1878 tarihlerinde Hakkı Paşa Canik mutasarrıfıydı⁹⁰. 1881 yılı başlarında ise Karesi mutasarrıflığından mazul Hasan Paşa'nın Canik'e tayin edildiği görülmektedir. Sadrazam Abdullah Paşa'nın oğlu olan Hasan Paşa bu görevde iken aynı yıl ortalarında vefat etti. 27 Mart 1882 tarihli bir yazıda Muhyiddin Bey'in adı mutasarrıf olarak zikredilmektedir. 10 Ağustos 1883'de Necip Paşa mutasarrıf olarak görülürken, ondan sonra bu göreve getirilen Reşat Paşa 31 Ocak 1884 tarihinde hâlâ bu görevi ifa etmekteydi⁹¹. 28 Şubat 1885'de Yozgat Mutasarrıfı Hacı Hasan Paşa becayiş suretiyle Canik'e atandı. Yaklaşık iki yıl Canik mutasarrıflığında kalan Hasan Paşa, 18 Şubat 1887 tarihinde Kütahya Mutasarrıfı Tevfik Paşa'nın becayiş teklifini kabul ederek yerini ona bıraktı⁹².

Canik mutasarrıflığı esnasındaki bazı uygunsuz hareketleri dolayısıyla Tevfik Paşa 2 Ekim 1887 tarihinde görevden alınınca yerine Ergiri Sancağı Mutasarrıfı Behçet Paşa atandı⁹³. Ancak bu tayinden vazgeçilerek Yenipazar sancağı mutasarrıfı Rumeli Beylerbeyliği

⁸⁹ 1871'de Canik Sancağı, Trabzon vilâyetine bağlı görünürken (bk. *Trabzon Vilâyeti Salnamesi 1289*, s. 53 vd.), 1872 kayıtlarında Trabzon mülhakatından görülmemektedir. (bk. *Trabzon Vilâyeti Salnamesi 1290 - 1291*).

⁹⁰ Bk. Karagöz, "II. Meşrutiyet...", s. 69.

⁹¹ Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdarî ...", s. 49.

⁹² *BOA, DH. MKT.*, D: 1414, G: 22, 25 B 1304/19 Nisan 1887, Canik Mutasarrıfı Hasan Beycendi ile Kütahya Mutasarrıfı Tevfik Paşa'nın becayiş-i memuriyetlerine dair.

⁹³ *BOA, DH. MKT.*, D: 1452, G: 49, 14 M 1305/2 Ekim 1887, Canik Mutasarrıfı Tevfik Paşa'nın sù-i hâl ve idaresinden dolayı azledilerek yerine Ergiri Sancağı Mutasarrıfı Behçet Paşa'nın tayinine dair.

payelilerinden Trabzonlu Osman Nuri Paşa Canik mutasarrıflığına getirilmiştir (20 Ekim 1887)⁹⁴.

Haziran 1889 tarihine kadar Canik mutasarrıflığı yapan Osman Nuri Paşa tedavi maksadıyla gittiği İstanbul'da çok geçmeden vefat edince⁹⁵ bu göreve Nasuhi Bey tayin olundu⁹⁶. Onun bu görevde ne kadar kaldığı tam bilinmemekle beraber, 31 Ocak 1891 tarihinde Muhyiddin Paşa'nın Canik mutasarrıfı olduğu bilinmektedir⁹⁷. Ancak onun da kısa bir süre bu görevi ifadan sonra yerini Necmeddin Paşa'ya bıraktığı anlaşılmaktadır. Çünkü 25 Mayıs 1891 tarihinde Necmeddin Paşa Canik mutasarrıfıydı⁹⁸.

Necmeddin Paşa'yı müteakip Mehmet Cavit Paşa mutasarrıflığa atandı⁹⁹. Onun zamanında Samsun'a demir iskele yapıldı. Bu iskelenin inşası ve tamamlanmasında gösterdiği gayret dolayısıyla Cavit Paşa'ya ve diğer emeği geçenlere Osmanlı nişanı verildi¹⁰⁰. 1893 yılı başında Manisa Mutasarrıfı Muhyiddin Paşa ile Cavit Paşa becayiş suretiyle yer değiştirdiler¹⁰¹. Muhyiddin Paşa Canik'de çok uzun kalmadı. Temmuz 1893 sonlarında bu defa Sakız

⁹⁴ *BOA, DH. MKT.*, D: 1456, G: 54, 2 S 1305/20 Ekim 1887, Yenipazar ve Canik sancakları mutasarrıflıklarına atanan Podgoriçeli Salih Paşa ve Yenipazar Mutasarrıfı Osman Paşa'nın maaş harcırahı ve sair hususlara ilişkin olarak mahallince lazım gelen muamelatın icrası hakkında; *BOA, DH. MKT.*, D: 1487, G: 108, 9 C 1305/22 Şubat 1888, Canik mutasarrıflığına tayin edilen Yenipazar Mutasarrıfı Osman Nuri Paşa'nın harcırah işlemlerinin halline dair.

⁹⁵ Osman Nuri Paşa'nın daha Aralık 1888 tarihinde, hakkında açılan bir tahkikat dolayısıyla görevinden alındığı da iddia edilmektedir. Bk. Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdarî ...", s. 49.

⁹⁶ *BOA, İ. DH.*, D: 1164, G: 90973, 28 R 1307/22 Aralık 1889, Canik Mutasarrıfı Nasuh Bey'e nişan itasına dair.

⁹⁷ *BOA, DH. MKT.*, D: 1804, G: 47, 20 C 1308/31 Ocak 1891, Canik Mutasarrıfı Muhyiddine Paşa'ya dair.

⁹⁸ *BOA, Y. PRK. BŞK.*, D: 21, G: 59, 16 L 1308/25 Mayıs 1891, Canik Mutasarrıfı Necmeddin Paşa'nın taltif edildiğine dair.

⁹⁹ *H. 1309 Trabzon Vilâyeti Salnamesi*.

¹⁰⁰ *BOA, Y.MTV.*, D: 61, G: 60, 19 N 1309/17 Nisan 1892.

¹⁰¹ *BOA, İ.DH.*, D: 1301, G: 1310/B-07, 6 B 1310/24 Ocak 1893; *BOA, BEO*, D: 146, G: 19884, 10 B 1310/28 Ocak 1893.

Mutasarrıfı Mustafa Nuri Paşa ile becayiş yapıldı¹⁰². Gümüş imtiyaz madalyası sahibi Nuri Paşa Samsun çevresindeki bazı yöneticilerle anlaşmazlığa düşünce hakkında bir takım şikâyetler vuku buldu. Dolayısıyla Canik sancağı mutasarrıflığından azlini buna dayandırmak mümkündür¹⁰³. Onun Siroz Mutasarrıfı Halil Hamdi Beyle becayiş yaparak Canik'ten ayrıldığına dair belgeler de vardır¹⁰⁴. Sebep her ne olursa olsun en azından Mayıs 1895 tarihinden sonra Canik mutasarrıflığında Halil Hamdi Bey bulunmaktaydı.

Hamdi Bey'in Canik mutasarrıflığı 1905 yılı başlarına kadar uzun sayılabilecek bir süre devam etti¹⁰⁵. Canik'e atandığı ilk yıl Musul ve Diyarbakır valiliklerine tayini söz konusu olmuşsa da bu gerçekleşmedi. Samsun ve Bafra kız mektepleri onun zamanında eğitime başladı¹⁰⁶. Bu hizmetinden dolayı kendisine Osmanlı nişanı takdim edildi¹⁰⁷. Yönetimi esnasında bazı kötü uygulamaları ve bir kısım memurların yolsuzluklarını görmezden geldiğine dair şikâyetler üzerine soruşturma geçirmiş olmakla beraber görevinde kaldı.

16 Ocak 1905 tarihli bir kayda göre Hamdi Bey'den sonra Canik'e, becayiş suretiyle Sakız Mutasarrıfı Cemal Paşa tayin edildi¹⁰⁸. Onun görev süresi de birkaç yıl sürdü. Hacizli malları zay ettiği ve zimmetine para geçirdiği hususundaki şikâyetlere ve soruşturmaya maruz kalan Cemal Paşa başarılı hizmetleriyle tanınan birisi olmakla beraber muhtemelen bu soruşturma sonucunda aklanamadığı için

¹⁰² BOA, BEO, D: 244, G: 18271, 11 M 1311/25 Temmuz 1893.

¹⁰³ BOA, BEO, D: 450, G: 33726, 3 S 1312/6 Ağustos 1894.

¹⁰⁴ BOA, İ. DH., D: 1323, D: 1312/Z-36, 5 Z 1312/30 Mayıs 1895.

¹⁰⁵ 1313, 1316 ve 1318 Hicrî tarihli Trabzon Vilâyeti Salnâmelerinde Halil Hamdi Bey Canik sancağı mutasarrıfı olarak kayıtlıdır.

¹⁰⁶ BOA, MF. MKT., D: 422, G: 51, 28 C 1316/18 Haziran 1898.

¹⁰⁷ BOA, İ. TAL., D: 241, G: 1318/L-098, 19 L 1318/9 Şubat 1901, Canik Sancağı Mutasarrıfı Hamdi Bey'e tebdilen birinci rütbeden nişan-ı Osmanî itası hakkında.

¹⁰⁸ BOA, BEO, D: 2485, G: 186304, 10 Za 1322/16 Ocak 1905, Canik Mutasarrıfı Hamdi Bey ile Sakız Mutasarrıfı Cemal Paşa'nın becayişlerine dair.

görevden alınmıştır¹⁰⁹. Ne zaman azledildiği kesin bilinmemekle beraber, 10 Kasım 1908 tarihli bir yazıda kendisinden *eski mutasarrıf* diye bahsedilmektedir¹¹⁰. Yerine Hüseyin Kâzım Bey getirildi. Tahminen bir yıl sonra Hüseyin Kâzım Beyle Siroz Mutasarrıfı Mehdi Bey becayişle yer değiştirdiler¹¹¹. Canik'in ikinci defa müstakil liva hâline getirilişi Mehdi Bey'in mutasarrıflığı zamanındadır. 19 Haziran 1912 tarihinde Kudüs mutasarrıfı olarak tayin edilen Mehdi Bey'in yerine Bolu Mutasarrıfı Kani Bey getirildi¹¹². Onun çok geçmeden azledilmesi üzerine yerine Limni Mutasarrıfı Ohannes Ferid Efendi tayin olunmuştur¹¹³.

Mart 1913 tarihli kayda göre Ferid Efendi azledilerek yerine Yozgat eski mutasarrıfı Süleyman Necip Bey atandı¹¹⁴. İki buçuk yıl Canik mutasarrıflığı yapan Necip Bey, Kasım 1915'de Ankara vali vekili olarak tayin edildi. Yerine Sinop Mutasarrıfı Kemal Bey getirildi¹¹⁵. Haziran 1916 tarihinde Canik mutasarrıflığı görevi hâlâ onu üzerindeydi. Kemal Bey buradan Kırşehir mutasarrıflığına gidince yerini Mehmet Raşid Bey'e bıraktı¹¹⁶. Onun zamanında özellikle Samsun ve civarı, Rus işgalinden kaçan Trabzonluların doluştuğu bir

¹⁰⁹ Canik mutasarrıflığından alınmasından sonra Cemal Paşa emeklilik talep etmiş ve bu talebi uygun görülmüştür. Bk. *BOA, ŞD.*, D: 3, G: 85, 18 M 1327/9 Şubat 1909, Canik Mutasarrıfı Cemal Paşa'nın icra-yı tekaüdü hakkında.

¹¹⁰ *BOA, DH. MKT.*, D: 2653, G: 82, 15 L 1326/10 Kasım 1908.

¹¹¹ *BOA, DH. MUİ.*, D: 15-2, G: 47, 13 N 1327/30 Eylül 1909, Siroz Mutasarrıfı Mehdi Bey ile Canik Mutasarrıfı Hüseyin Kazım Bey'in becayişleri hakkında.

¹¹² *BOA, BEO*, D: 4053, G: 303912, 4 B 1330/19 Haziran 1912, Kudüs mutasarrıflığına Canik Mutasarrıfı Mehdi, Canik mutasarrıflığına Bolu Mutasarrıfı Kani Bey'in atandığına dair.

¹¹³ *BOA, İ. DH.*, D: 1495, G: 1330/N-50, Canik Sancağı Mutasarrıfı Kani Bey'in azliyle yerine Limni Mutasarrıfı Ohannes Ferid Efendi'nin tayinine dair.

¹¹⁴ *BOA, BEO*, D: 4151, G: 311324, 30 Ra 1331/9 Mart 1913, Canik Sancağı Mutasarrıflığı'na Yozgad sabık Mutasarrıfı Süleyman Necmi Bey'in tayinine dair.

¹¹⁵ *BOA, İ. DH.*, D: 1518, G: 1334/M-21, Canik Sancağı Mutasarrıflığı'na Sinop Sancağı Mutasarrıfı Kemal Bey'in tayinine dair.

¹¹⁶ *BOA, İ. DUİT.*, D: 42, G: 65, 5 N 1335/25 Haziran 1917.

yer oldu. Hatta işgal dolayısıyla Trabzon vilâyetine bağlı bazı kazalar da geçici olarak Canik sancağına bağlandı¹¹⁷.

Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihinde Mehmet Raşid Bey'in yerine Cemal Bey'in Canik mutasarrıflığına atandığı görülüyor¹¹⁸. Fakat o muhtemelen bu göreve fiilen başlayamadı. Zira bundan iki ay sonra, Aralık 1918'de Edirne valiliğine tayin edilmiştir¹¹⁹. Bu dönemde Canik mutasarrıflığının çok sık el değiştirdiği dikkat çekmektedir. Daha savaş yıllarında başlayan Rum ve Ermeni çetelerinin bölgedeki eşkıyalık faaliyetleri, mütarekeden sonraki işgal döneminde şiddetini daha da arttırdı¹²⁰. Buna mukabil Müslüman Türk halkının canını, malını ve toprağını korumak için mücadele etmesi, bölgede ciddî çatışmaları beraberinde getirdi. Mütarekenin 7. maddesi hükümlerini uygulamak için bahane arayan İngiliz ve Fransız işgal kuvvetleri, Canik'deki bu durum dolayısıyla Osmanlı hükümetini tazyik ediyordu. İşte bu durum karşısında çare arayan hükümet Canik'e tecrübeli, işbilir birini mutasarrıf olarak tayine çalışmaktaydı. Bu dönemde Cemal Bey'den hemen sonra Ethem Fehmi Bey Canik mutasarrıflığına atandı¹²¹. Fakat muhtemelen o da fiilen göreve başlayamadan yerini Kapancızâde Hamdi Bey'e bıraktı. Onun tayininde bu sıralarda müfettişlik görevi dolayısıyla Samsun'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın raporu ve talebi etkili oldu. Bölgede yaptığı tespitler doğrultusunda Paşa merkezî hükümetten, Canik'e tecrübeli birinin tayinini istemiştir. Nitekim bu talebi dikkate alan hükümet, 25 Mayıs 1919 tarihinde Hamid Bey'i Canik mutasarrıflığına tayini etmiştir¹²².

¹¹⁷ Karagöz, "II. Meşrutiyet...", s. 77 – 78.

¹¹⁸ BOA, İ. DUİT., D: 42, G: 98, 24 M 1337/30 Ekim 1918.

¹¹⁹ BOA, MV., D: 249, G: 226, 7 Ra 1337/11 Aralık 1918, Edirne Valisi Zekeriyya Bey'in azliyle yerine Canik Sancağı Mutasarrıfı Cemal Bey'in tayininin uygun görüldüğüne dair.

¹²⁰ Zekai Güner, "Millî Mücadele Başlarken Samsun ve Havalisinde Pontusçu Faaliyetler", *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu. 4-6 Mayıs 2006. 1. Kitap*, Samsun 2006, s. 135-148.

¹²¹ BOA, İ. DUİT., D: 42, G: 110, 17 R 1337/20 Ocak 1919.

¹²² BOA, İ. DUİT., D: 43, G: 9, 24 Ş 1337/25 Mayıs 1919.

1920 yılı başlarına kadar Canik mutasarrıflığı yapan Hamdi Bey, buradan Trabzon valisi olarak ayrıldı. Yerine Amasya Mutasarrıfı Cevdet Bey geldi¹²³. Samsun adıyla vilâyete dönüştürülmeden önce Canik mutasarrıflığına tayin edilen son kişi ise Osman Bey'dir¹²⁴.

4.4. Kaynaklar

4.4.1. Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi Belge Tasnifi¹²⁵

4.4.2. Süreli Yayın

Aks-ı Sadâ Gazetesi, 3 Şubat 1324.

4.4.3. Basılı Kaynaklar ve Tetkikler

AHMET CEVDET PAŞA, *Tarih*, V, Dersaadet 1309.

AKBAL, FAZILA, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Belleten* (1951), S. 60, s. 617 – 628.

AKBULUT, DURSUN ALİ, "Samsun'un 'Gazi Günü' Ya da 19 Mayıs Bayramı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 12/1, Samsun 1999, s. 1 - 8.

AKDAĞ, MUSTAFA, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VIII – XII, S. 14 – 23 (1970 – 1974), s. 51 – 61.

AŞIKPAŞAZADE, *Osmanoğullarının Tarihi*, Çeviri ve Günümüz Diline Aktarım: Kemal Yavuz – M.A. Yekta Saraç, Yayına Hazırlayan Hayati Develi – Samih Rifat, İstanbul 2003.

BAŞAR, FAHAMEDDİN, *Osmanlı Eyâlet Tercihâtı (1717–1730)*, Ankara 1997, s. 19.

¹²³ BOA, DH. ŞFR., D: 106, G: 151, 10 Ca 1338/31 Ocak 1920, Amasya Mutasarrıfı Cevdet Bey'in Canik Mutasarrıflığı'na nakline dair Kalem-i Mahsus'dan Canik Mutasarrıflığı'na çekilen telgraf.

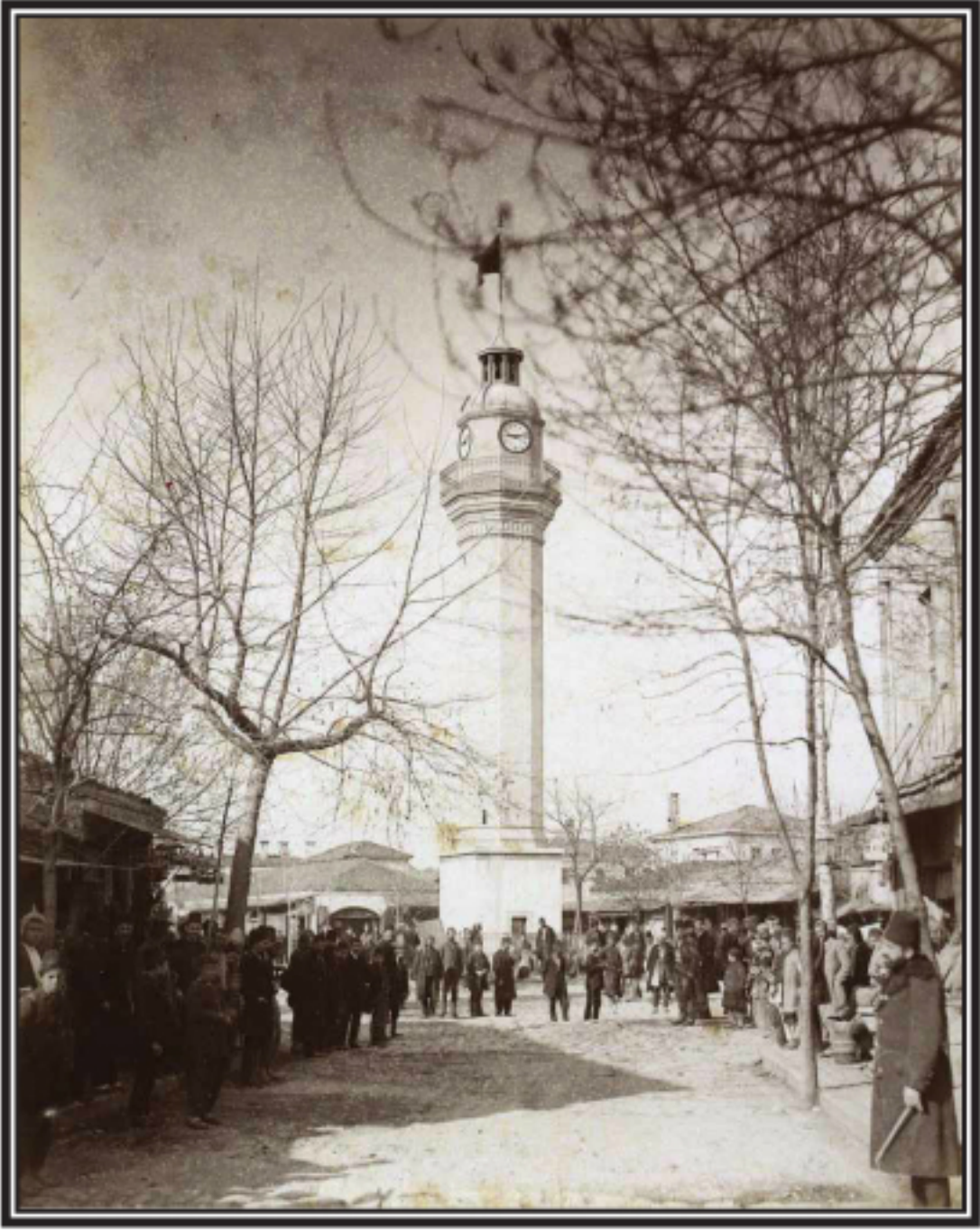
¹²⁴ BCA, Yer No: 7.15.14., Sayı: 2413, D: 71-121, Fon Kodu: 30.18.1.1, Canik Mutasarrıflığı'na Osman Bey'in tayinine dair.

¹²⁵ Katalog bilgisi ve belge numaraları dipnotlarda yazılan belgeler.

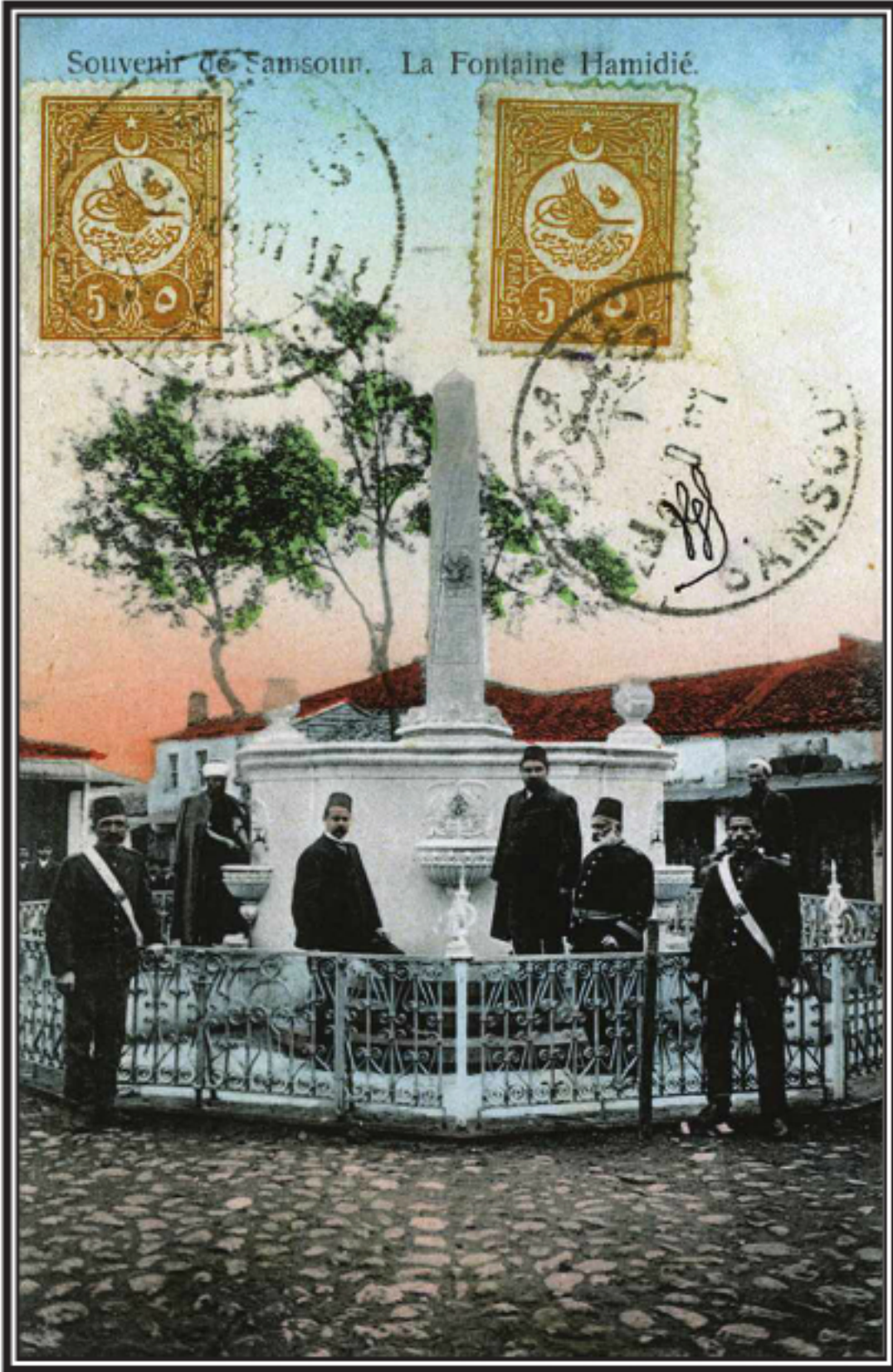
- BAY, ABDULLAH, "Canik Muhassıllığı İçin Yapılan Siyasi Mücadeleler", *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa Ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, Güz 2008, S. 19, s. 67 – 85.
- BAYKARA, TUNCER, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara 1988.
- BIJIŞKYAN, P. M., *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817 – 1819*, Haz. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1969.
- DARKOT, BESİM, "Samsun", *İslâm Ansiklopedisi*, (Millî Eğitim Bakanlığı Yay.), X, s. 172 - 178.
- DİLCİMEN, KÂZİM, *Canik Beyleri*, Samsun 1940.
- EMECEN, FERİDUN M., *Doğu Karadeniz'de İki Kıyı Kasabasının Tarihi, Bulancak – Piraziz*, İstanbul 2005.
- GÖKBİLGİN, M.TAYYİP "XV. ve XVI. Asırlarda Rum Eyaleti", *Vakıflar Dergisi*, S. 6, Yıl: 1965, s. 51 – 61.
- GÖYÜNÇ, NEJAT, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı, Tanzimata Kadar", *Osmanlı*, VI, Ankara 1999, s. 77 – 88.
- GÜNER, ZEKÂİ, "Millî Mücadele Başlarken Samsun ve Havalisinde Pontusçu Faaliyetler", *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu. 4-6 Mayıs 2006. 1. Kitap*, Samsun 2006, s. 135-148.
- İPEK, NEDİM, "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.12/1, Samsun1999, s.29-45.
- İPEK, NEDİM, "Canik Umumî Meclisi", *19 Mayıs ve Millî Mücadele'de Samsun Sempozyumu Bildiriler (20-22 Mayıs 1999)*, Samsun 2000, s.185-203.
- İPEK, NEDİM, "Müstakil Sancaktan Vilâyete Kayseri'nin İdarî Taksimatı", *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildiriler (10-11 Nisan 2003)*, Kayseri 2003, s.297-306.

- KARAGÖZ, RIZA, *Canikli Ali Paşa*, Ankara 2003.
- KARAGÖZ, RIZA, "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdarî Yapılanma", *Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap 2006*, Yayına Hazırlayan (Editör): Doç. Dr. Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 65 – 81.
- KARAGÖZ, RIZA, "Trabzon Valisi Ahmet Aziz Bey'in Canik Sancağını Vilâyete Dönüştürme Projesi (1885)", *Uluslararası Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2008, S. 4, s. 29 – 43.
- KARAGÖZ, RIZA, *Karadeniz'de Bir Hanedan Kurucusu Haznedarzade Süleyman Paşa*, Samsun 2010.
- KARAGÖZ, RIZA, "Hamilton'a Göre Çarşamba ve Çevresi (1838)", *II. Ali Fuat Bşgil ve Çarşamba Sempozyumu*, (Sempozyumda Sunulan Yayınlanmamış Bildiri), 2010.
- KILIÇ, ORHAN, "Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri", *Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap 2006*, Yayına Hazırlayan (Editör: Doç. Dr. Cevdet Yılmaz), Samsun 2006, s. 31 - 53.
- LERMİOĞLU, MUZAFFER, *Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, İstanbul 1949.
- MEHMED NEŞRİ, *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşrî Tarihi I-II*, Yayınlayanlar: F. Reşit Unat - M. Altay Köymen, Ankara 1987.
- MERT, ÖZCAN, "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", *TDVİA*, VII, s. 151 – 154.
- ORTAYLI, İLBER, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985.
- ÖZ, MEHMET, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999.
- ÖZ, MEHMET, "XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi", *Geçmişten Geleceğe Samsun, 1. Kitap*, Yayına Hazırlayan (Editör): Doç. Dr. Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 3 - 29.

- ÖZ, MEHMET, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII Canik Sancağı Avarız Defterleri (1642)*, Ankara 2008.
- SCHILTBERGER, J., *Türkler ve Tatarlar Arasında*, Çev. Turgut Akpınar, İstanbul 1995.
- SERBESTOĞLU, İBRAHİM, "Trabzon Valisi Canikli Tayyar Mahmud Paşa İsyanı ve Caniklizâdelerin Sonu (1805 – 1808)", *Uluslar arası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Güz 2006, S. 1, s. 89 – 106.
- TELLİOĞLU, İBRAHİM, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon 2004.
- TELLİOĞLU, İBRAHİM, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Hâline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme", *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2 Spring 2007, s. 654 – 664.
- Trabzon Vilâyeti Salnameleri: 1287, 1289, 1290-91, 1296, 1298, 1300, 1306, 1309, 1316, 1320 Hicrî Yıllarına Ait.*
- ÜNAL, M. ALİ, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 2007.
- YEDİYILDIZ, BAHAEDDİN, "1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988.
- YEDİYILDIZ, BAHAEDDİN, *Ordu Tarihinin Kaynakları I-1455 Tarihli Tahrir Defteri*, Ankara 1992.
- YOLALICI, MEHMET EMİN, *Samsun Eşrafından Hazinedarzâde Es-Seyyid Abdullah Paşa'nın Terekesi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları No: 24, Samsun 1987.

Saat Kulesi
(II.Abdülhamit Yıldız Sarayı Arşivi)

Hamidiye Çeşmesi (Anonim)

V. BÖLÜM

KURULUŞUNDAN CUMHURİYET'E CANİK SANCAK MERKEZİ SAMSUN ŞEHİRİ

Prof. Dr. Nedim İPEK

Şehir Türkçe sözlükte, nüfusunun çoğu, ticaret, sanayi veya yönetimle ilgili işlerle uğraşan tarımsal etkinliklerin olmadığı yerleşim alanı olarak tanımlanıyor. Kasaba ise şehirden küçük, köyden büyük, henüz kırsal özelliklerini yitirmemiş olan yerleşim merkezidir. Türk bürokratları bu iki kavramı eş anlamlı olarak kullanabilmişlerdir. Örneğin, aynı belgede Samsun hem şehir ve hem de kasaba olarak tanımlanabilmiştir. Şehir veya kentin tanımı ve tanımda kullanılan ölçüler şüphesiz değişmektedir. İslam fıkıhçılarına göre şehir müftü ve kadısı olan yerdir. İktisatçı açısından pazarı ve çarşısı olan yerdir. Eğitimci bir yeri şehir olarak tanımlayabilmek için muhtemelen klasik dönemde medrese, Tanzimat döneminde rüştiye, II. Abdülhamid döneminde idadisinin olup olmadığını sorgulamıştır. Nüfus bilimci için şehir olma ölçüsü hiç şüphesiz sayısal büyüklüktür¹.

Anadolu coğrafyasında yer alan şehirlerin bir kısmı Türk hâkimiyeti öncesi kurulmuştur. Anadolu Türk şehri, tarihi süreçleri, kendinden önceki kültür ve şehirlerle etkileşimi pek bilinmiyor. Anadolu iskân tarihi açısından dünyanın en eski bölgelerinden birisidir. Roma döneminde Anadolu her ne kadar şehirleştiyse de Bizans hâkimiyetinin son evrelerinde kentsel yoğunluk azaldı. Başka bir ifadeyle antik devirden itibaren Anadolu şehri gittikçe küçülmüş, nihayet Bizans'ın son dönemlerinde köyü andırır olmuştu. Bugün Anadolu şehirlerinde belki Hitit, Helen, Roma veya Bizans izine tesadüf edilebilmektedir. Bununla beraber Türk hâkimiyeti kendinden öncekilerin izlerini ortadan silecek kadar uzun sürmüştür.

Türk sultanları Anadolu'da fethettikleri şehre bir emir veya valinin yanı sıra kadı, kâtip, müezzin ve imam tayin ediyorlardı. Vali ve kapı halkı iç kalede tekfurun sarayına konuşlanıyordu. Şehre zamanla derviş, tüccar ve zanaatkârlar gelip yerleşiyorlardı. Selçuklu veya Osmanlı idaresi sürgün metoduyla da şehre Türk toplulukları sevk ve iskân edebilmekteydi. Şehre gelen veya getirilen Müslümanlar ya

¹ Doğan Kuban, "Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, 7, İstanbul 1968, s. 53-72.

metruk meskenlere veya yeniden inşa edilen kendilerine has mahallelere yerleşirlerdi. Fetih sonrası mevcut dini binalardan birisi camiye dönüştürülürdü. Bazı yerlerde bu tür camilere Fethiye Camii adı verilmiştir. Zamanla vakıflar vasıtasıyla şehir içerisinde uygun arsalarda veya şehre bitişik alanlarda cami, medrese ve imaretlerden oluşan külliye inşaa edilirdi. Netice itibarıyla şehir fiziki görünüm ve nüfus yapısı itibarıyla Türk- İslam kültürüne dönüştürdü.

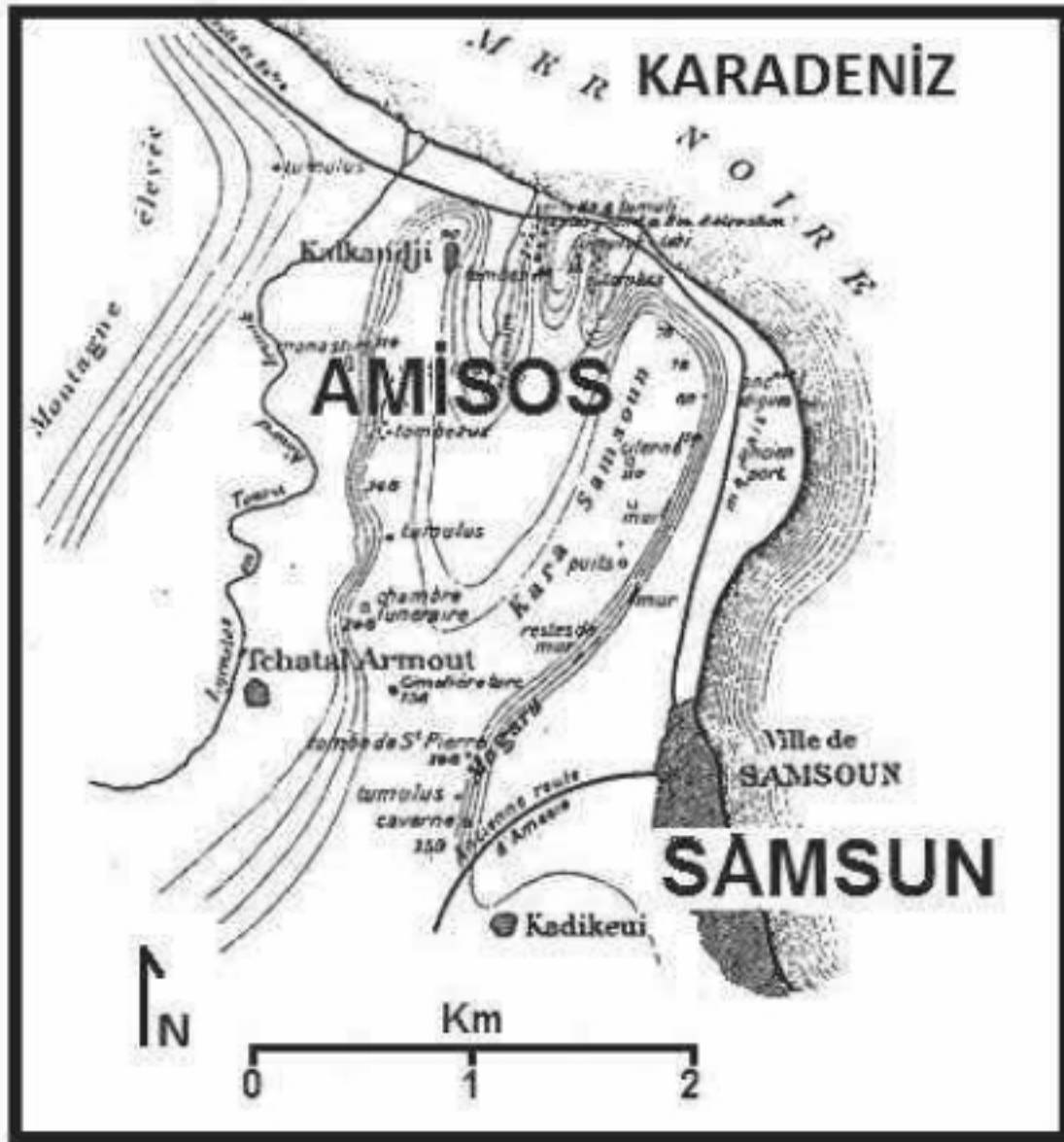
İdari ve askeri örgütün merkezi iç kale ile İslamiyet'in sembolü olan cami Selçuklu şehirlerinin görünümünde iki hâkim unsurdu. Selçuklu sonrası surlar gittikçe önemini kaybetti. Osmanlı toplumunun oldukça heterojen yapısının aksine şehir oturmuş ve homojen hale gelmiş bir yapıya sahipti. Şehrin dış görünüşünden din ve mezhep farklılıkları ile zenginlik ve fakirliği ayırmak mümkün değildi. Tanzimat'la beraber hükümet konakları ve saat kuleleri şehirlerin sembolü olmaya başlamıştı.

Prehistorik çağda Samsun'un mücavir sahasında kurulan yerleşim birimlerinden 11 tanesinin varlığı tespit edilmiştir. Bu yerleşmeler denizden gelebilecek tehlikelerden korunabilmek için kıyıdan uzak veya yüksek noktalarda oluşturulmuştur. Söz konusu yerleşmelerden birisi Mert Irmağı ağzında Dündartepe denilen yerde kurulmuştu. Diğerleri Kalyonburnu sırtlarında yükselen Amisos'tur. Burayı Atinalılar *Pire*, Mitradat ise Eupatoria olarak isimlendirmiştir. Romalılar ise mevcut yerleşmeyi yakıp, yerine yeni bir şehir inşa ettiler. Yeni baştan inşa edilen şehre yine Amisos ismi verildi. Romalılar döneminde Anadolu'dan gelen yün, şarap ve maden gibi ticari ürünler denizyoluyla Amisos'tan Avrupa'ya naklediliyordu. Amisos, Bizans döneminde de önemli bir ticaret kentiydi.

Türkler Amisos'un üç km doğusunda sahilde Samsun kalesini inşa ettiler². Bu suretle Karadeniz'in kenarında biri Türklere diğeri gayrimüslimlere ait olmak üzere iki şehir ortaya çıktı. Samsun'da ikamet edenler Amisos'u Cenevizlilerin şehri yakmasına kadar *Kâfir*

² "Samsun", *Yurt Ansiklopedisi*, 9, İstanbul, 1982- 1983, s. 6556- 6558.

Samsun, yangından sonra *Kara Samsun* olarak adlandırmışlardır (Şekil 5.1).

Şekil 5.1. Üstte Amisos (Gavur ya da Kara Samsun), altta Müslüman Samsun (F.Cumont'un³ haritasından faydalanarak).

Trabzon Vilayeti Salnamelerinde her ne kadar Samsun'un eski ismi *Amison* olarak ifade edilse de yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Samsun ve Amisos farklı mekânlarda kurulmuş iki ayrı şehirdir. Birincisi koloni topluluklarınca kurulmuş iken diğeri

³ F. et E. Cumont, *Voyage d'exploration arche ologique dans le Pont et la Petite Arménie (Studia Pontica 2)*, Bruxelles, 1906

Türklerin kurduğu bir yerleşmedir. Osmanlı belgelerinde ve salnamelerde kasaba, şehir veya iskele şeklinde farklı kelimelerle tanımlanabilmiştir.

Samsun Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan vefat ettiği zaman oğlu Rükneddin'e kalır. 1318-1398 yılları arasındaki Kubadoğulları hâkimiyeti sonrası Osmanlı dönemi başlar. 1398'de Samsun'u ele geçiren Osmanlılar bölgede bir sancak idaresi kurarak sorumluluğunu Bulgar Kralı Şişman'ın Müslüman olan oğlu Aleksandr'a verir. Ankara Savaşı sonrası fetret döneminde Kubadoğlu Cüneyd Bey Samsun'a tekrar egemen olur. Bir süre sonra Candaroğlu İsfendiyar Bey Müslüman Samsun ile Bafra'yı ele geçirir. Nihayet Çelebi Mehmed Amisos'u almak için harekete geçince direnemeyeceğini düşünen Cenevizliler şehri ateşe verip gemilerle kaçarlar. Geride kalan harabelere halk arasında Kara Samsun dendi. Söz konusu harabeler uzunca bir süre Samsunlulara taşocağı oldu. Candaroğlu Hızır Bey de Müslüman Samsun'u Çelebi Mehmet'e teslim etti⁴.

5.1. Nüfus

Şehrin nüfusu 1485 kayıtlarına göre kale mülazımları hariç 1.555'i Türk, 855'i Ermeni ve Rum olmak üzere toplam 2.410 kadardı. Buna göre şehir nüfusunun 1/3'ü gayrimüslimdir. Müslümanlar 9 mahallede ikamet etmekteydiler. Kaynaklarda gayrimüslimlerin ikamet ettiği yerler açık olarak belirtilmemiştir. Gayrimüslimler arasında *Cemaat-ı Frenkpazarı* isimli 6 kişilik bir grup da bulunmaktaydı. Mehmet Öz'e göre bunlar 1420'de Samsun'u terk eden Cenevizlilerin kalıntılarıdır. Ayrıca kasabada tamamı Müslüman 21 kişilik muaf ve askeri grup vardı⁵.

Samsun'da 16. Yüzyıl'ın başında Frenkpazarı Cemaati'nden hiç kimse kalmamıştı. 1520'li yıllarda Pazar kapısındaki Mescit Mahallesi kaybolurken Hoca Hayreddin, Girdecian Aslıhan ve Hacılar

⁴ "Samsun", *Yurt Ansiklopedisi*, c. 9, s. 6556- 6559.

⁵ Mehmet Öz, *15. 16. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999, s. 57.

isimli dört yeni Müslüman mahallesi kurulmuştu. 1485-1520 arası Türk nüfus bir az artarak 320 nefere ulaşırken, Ermeni nüfus 28'e, Rum nüfus 26'ya kadar gerilemiştir. Kalede muaf ve görevlilerin toplam sayısı 33'tür. Kudbeddin Zaviyesi'nde ise iki zaviyedar ve iki de vergiden muaf şahıs vardı. Netice itibarıyla Türk nüfus 1.785, gayrimüslim nüfus da 270-280 kadardı⁶.

Tablo 5.1. 15. ve 16. yüzyıllarda Samsun Şehri'nin Nüfusu⁷

Mahalle	1485	1520				1576			
	Nefer	Nefer	Hane	Bekâr	Diğer	Nefer	Evli	Bekâr	Diğer
Hızır Bey	27	40				50	27	23	
Pazar	10								
Mescid-i Köhne	19	22				39	11	22	6
Meğde	39	30				52	19	31	2
Sadi Beğ	49	24				27	11	16	
Şeyh Hamza	13	20				50	26	24	
Hasbeğ	63	43	42		1	80	40	40	
Yenice	43	29				36	18	18	
Debbağan	13	10				3	2	1	
Hoca Hayreddin		31				52	28	23	1
Girdeciyan		46	42	3	1	46	24	21	1
Aslıhan		8	7		1	2	2		
Hacılar		14				22	12	10	
Rumiyan	81	28				22	10	12	
Eramine	84	28				31	18		

⁶ Mehmet Öz, *15. 16. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999, s. 58.

⁷ Mehmet Öz, "Klasik Osmanlı Döneminde Samsun ve Çevresinde Nüfus", *Geçmişten Geleceğe Samsun 2007*, s. 246.

<i>Frenkazarı Cemaati</i>	6							13	
<i>Muafklar</i>	6	2				4			
<i>Kutbettin Zaviyesi Cemaati</i>	8					4			
<i>Diğer</i>	5								
<i>Kale görevlileri Pasban ve zenberekçiler</i>	16	13							
<i>Kale mustahfızları</i>	10	20				22			
TOPLAM	492	408	91	3	3	542	248	254	10

1575-1576'da mahalle sayısı 12'ye çıkarken, yetişkin erkek nüfus 229'u mücerred olmak üzere toplam 459'a yükselmiştir. Gayrimüslim nüfus 165'e kadar gerilemiştir. Netice itibarıyla şehrin nüfusu 1.400'ü Müslüman ve 165'i gayrimüslim olmak üzere toplam 1.565'dir. Askeriler de ilave edildiğinde şehrin nüfusu 1.500 ile 1.800 arasında değişmektedir⁸. Bu tespitlerden hareket edilecek olursa nüfusun 16. Yüzyıl'ın sonu itibarıyla azaldığı ve şehrin küçük bir kasabaya dönüştüğü söylenebilir. Kasabanın nüfusu Kazak saldırıları sonucu 1642'de 76 askeri, 58 reaya hanesi olmak üzere toplam 670'e kadar gerileyecektir⁹. Özellikle gayrimüslimler kasabayı tamamen terk etmişlerdir. Bunların Kadıköy'e çekildiği tahmin edilmektedir.

1680'li yıllarda bölgeden geçen Kudüs Patriği Dositheos da Samsun'un tamamen Müslümanlardan, Kadıköy'ün ise Hıristiyanlardan oluştuğunu teyit etmektedir¹⁰. 1701'de bölgeden

⁸ Mehmet Öz, *15. 16. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999, s. 58.

⁹ Mehmet Öz, *15., 16. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999, s. 58- 59.

¹⁰ Georgios Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, Çev. İbrahim Onsunoglu, İstanbul 2005, s. 200- 206.

geçen Tournefort Samsun'u deniz kıyısında bir köy olarak tanımlamaktadır¹¹.

Tablo 5.2. 17. Yüzyıl'da Samsun Şehrinin Nüfusu¹²

Mahalle	Nefer	Askeri Hane	Reaya Hane	Mücerred
<i>Nefs-i Kasaba-i Samsun tabi-i m.</i>	25	16	9	
<i>Meğde</i>	16	11	9	
<i>Hatun Camii</i>	9	9		
<i>Şeyh Hamza</i>	13	7	6	
<i>Sadi Paşa</i>	11	6	5	
<i>Has Beğ</i>	21	12	9	
<i>Girdeciyan</i>	16	5	11	
<i>Yenice</i>	6	3	3	
<i>Karaca Ali</i>	16	6	10	
<i>Defter Toplamı</i>	134	76	56	2

Şehrin 18. Yüzyıl'a ait nüfusu ile ilgili elimizde herhangi bir veri bulunmamaktadır. İngiliz seyyah J. Macdonald Kinneir 19. Yüzyıl'ın başında şehrin nüfusunu iki bin olarak tahmin etmektedir. Bu nüfusun tamamı Müslüman'dır¹³. Buna göre 1650 - 1800 sürecinde Samsun'un nüfus açısından toparlandığını ve en azından 16. Yüzyıl'daki seviyesini yakaladığını söyleyebiliriz. Bundan sonra şehrin nüfusu, hızı değişmekle birlikte sürekli bir artış eğilimine girmiştir. 1830'lı yıllarda şehir nüfusu için verilen rakamlar üç ile dört bin arasında değişmektedir¹⁴. 1835 - 1837 yıllarında Anadolu'yu dolaşan

¹¹ Joseph Piton de Tournefort, *Relation d'un Voyage du Levant*, II, Amsterdam 1717, s. 95.

¹² Mehmet Öz, "Klasik Osmanlı Döneminde Samsun ve Çevresinde Nüfus", *Geçmişten Geleceğe Samsun* 2007, s. 247.

¹³ Nacracas, s. 200- 206.

¹⁴ Donald Quataert, "19. Yüzyıl'a Genel Bakış Islahatlar Devri 1812- 1914", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, Türkçesi Süphan

Ainsworth Kadıköy ve Samsun'un toplam nüfusunu 7.500 - 8.000 olarak vermektedir¹⁵. 1817 - 1819 yıllarında Karadeniz'i dolaşan P. Minas Bijikyan şehirde Rum ve Ermeni nüfusun varlığından bahsetmektedir¹⁶. Oysa 1830 - 1845 tarihli nüfus defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla şehirde Ermeni nüfus yoktur. Defterlerde kayıtlı olan Ermeni ve Rumlar ticaret amacıyla kente gelenlerdi. Bu tarihlerde Batılı seyyahların varoş olarak tanımladıkları, resmi kayıtlarda köy statüsünde bulunan Kadıköy Hıristiyan nüfusun yaşadığı bir mahaldir.

Osmanlı coğrafyasında asker ve vergi yükümlülerini belirlemek amacıyla 1831'den itibaren nüfus sayımları gerçekleştirilmiştir. 1834 tarihli nüfus defterine göre şehir Hançerli, Pazar, Saidbey, Camiikebir, Hacıhatun, Meğde ve İçkale isimli farklı büyüklükteki yedi mahalleden meydana gelmekteydi¹⁷. Şehrin nüfusu 1845 yılında yaklaşık 2.600 kadardı. Buna muhassıl, ailesi ve kapı halkını da ilave etmek gerekmektedir. Muhassılın kapı halkı 30'u yaşlı ve 26'sı yetişkin olmak üzere toplam 56 kişidir.

Tablo 5.3. Samsun Şehri'nin 1845 Yılına Ait Nüfusu¹⁸

Mahalle	Hane	Yetişkin	Çocuk	Yaşlı	Topçu	Bahriye	Toplam
<i>İçkale</i>	9	13	16	1	-	-	30
<i>Camiikebir</i>	57	36	46	28	18	-	128
<i>Cedid</i>	20	19	12	9	-	-	40

Andıç, İstanbul 2004, s. 905; J. Brand 1837'de şehrin nüfusunu 10 bin olarak verir. Nedim İpek, "Canik Sancağının Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Samsun 1999, s. 29. 1838'de şehri ziyaret eden Henry Suter'e göre kasabada 450 Türk ve 150 Rum aile var. Mehmet Öz, "Samsun", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 36, İstanbul 2009, s. 82- 88.

¹⁵ Wiliam Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia* Londra 1842, s. 29- 32.

¹⁶ P. Minas Bijikyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817- 1819*, Tercüme ve Notlar Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1969, s. 32- 33.

¹⁷ *BOA, NFS.D.* No. 1034.

¹⁸ *BOA, NFS.D.* No. 1034.

<i>Hacı Hatun</i>	25	16	19	18	3		58
<i>Hançerli</i>	116	84	108	67	23	-	282
<i>Meğde</i>	58	40	45	32	14	-	131
<i>Pazar</i>	121	79	108	71	36	2	296
<i>Saidbey</i>	120	78	119	74	21	-	289
<i>Yekûn</i>	526	365	473	300	115	2	1.255

1890 yılında şehrin nüfusunu Donald Quataert 11 bin¹⁹, Vital Cuinet 16 bin olarak verir. Cuinet'e göre şehir nüfusunun 5 bini Müslüman, 6 bini Rum, 3 bini Ermeni, 2 bini muhtelif topluluklardan oluşmaktaydı. 1900'lerde 10 bini Türk, 8 bini Rum ve 2 bini Ermeni olmak üzere şehrin nüfusu 20 bine yükseldi²⁰. Buna karşılık şehrin nüfusunu Ali Rıza 1902'de 11 bin, Papamihalopulos 1903'de 8 bini Rum olmak üzere 20-22 bin²¹, M. Eşref 1909'de 11 bin, J. Dupont 1907'de 16 bin ve Abdurrahman Şeref 1907'de 35 bin olarak verir²². *Hicri 1322 tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesine* göre şehrin nüfusu 20 bin raddelerindedir²³. Kaynaklarda şehrin nüfusu ile ilgili rakamlar arasında farklılıklar vardır. Şüphesiz bunun birinci sebebi şehrin sınırlarının farklı olarak alınmasıdır. Örneğin bazıları Kadıköy'ü şehrin nüfusuna dahil ederken bazıları dahil etmemiştir. 1845 tarihli nüfus defterinin Samsun kasabasına merbut Kadıköy iktisadi ve sosyal açıdan şehrin bir mahallesi olarak algılanmakta, ancak hukuki olarak henüz köy statüsündedir. Bazı seyyahlar da Kadıköy'ü şehrin varoşu olarak tanımlamışlardır. Aşağı yukarı Moltke ile aynı tarihlerde Samsun'u gören William Francis Ainsworth'un uslubuyla "*Samsun'un*

¹⁹ Quataert, s. 905.

²⁰ Nedim İpek, "Canik Sancağının Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Samsun 1999, s. 29.

²¹ Nakracas, s. 200- 206.

²² Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir 1992, s. 194.

²³ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1322*, s. 88.

yakınında Kadıköy isimli büyük bir köy ya da Rum varoşu vardı"²⁴. Bir diğer sebep ise verilen rakamların bir kısmının tamamen tahmine dayanmasıdır.

19. Yüzyıl'da şehir nüfusunda gayrimüslimlerin bir patlama yaptığını söyleyebiliriz. 15 ve 16. yüzyıllarda gayrimüslimlerin payı % 29'dan % 13'e düşerken, 19. Yüzyıl'da % 69.75'e yükseldi. 20. Yüzyıl'ın başlarında ise % 50'ye geriledi. Şehirdeki gayrimüslimler muhtemelen 1840 sonrası Orta Anadolu'dan gelen Hıristiyanlardı. İoannidis Samsunla ilgili olarak 1870'de kentte Kapadokya'dan gelen 150 hane Hıristiyan nüfustan bahseder. Kapadokyalı Papamihalopulos'a göre de Samsun'daki Hıristiyanların % 80'i Kayseri, Niğde ve Gümüşhane taraflarından gelmişti. Çoğu Türkçe terennüm etmekteydi²⁵.

Şehirdeki nüfusun bir kısmı kamu görevlisidir. Kasabadaki kamu görevlilerini Tanzimat öncesi ve sonrası şeklinde kaba bir tasnifle iki ayrı dönemde izlemek mümkündür. 1485'de şehirde tamamı Müslüman olan 23 kişilik muaf ve asker grup vardı²⁶. 1520'de asker, muaf ve kamu görevlilerinin sayısı yaklaşık 40 kişiydi. 17. Yüzyıl'ın ikinci yarısında Evliya Çelebi'nin tespitlerine göre kasaba halkı hemen tamamen *keştiban* ve *kendirciyandan* oluşmaktaydı. Öte yandan çok sayıda ayan, eşraf ve ulema vardı. Askeri statüde yeniçeri serdari, kethüdayeri, kale dizdari ve kale neferleri bulunmaktaydı. Muhasıllık döneminde Samsun muhasıl dairesinde muhasıl ve kapu halkı toplam 56 kişiyi bulmaktaydı. Muhasılın beraberinde hazinedar, kâtip, başçavuş, iki çavuş, mirahur, kethüda, kavasbaşı, 11 kavas, imam, harem kethüdası ve sairleri vardır. Bunların 30'u yaşlı, 26'sı yetişkin statüsündedir. Ayrıca ayan ve ailesi mevcuttu²⁷. Samsun Tanzimat döneminde müstakil ve bağlı sancak statüsünde idare edilmiştir. Bağlı olduğu dönemde sancak idaresi, mutasarrıf, idare

²⁴ William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia* Londra 1842, s. 29- 32.

²⁵ Nakracas, s. 200- 206.

²⁶ Mehmet Öz, *15. 16. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999, s. 57.

²⁷ BOA, NFS.D . No. 1034.

meclisi, muhasebe, tahrirat, evrak, defter-i hakani, tahrir-i vergi ve idare meclisi kalemlerinden müteşekkildi. Buralarda toplam 26 kişi görev yapmaktaydı. Ayrıca rüsumat idaresi, düyun-ı umumiye idaresi, şer'i ve bidayet mahkemeleri, karantina dairesi, fen memurları, telgraf ve posta idaresi, belediye meclisi, polis dairesi, rüştiye ve idadi mektepleri mevcuttu. 1893- 1894 itibarıyla buralarda toplam 98 kişi istihdam edilmekteydi. Çalışanların ikisi hariç diğerleri tümüyle Türk'tü. Belirtmek gerekirse belediye meclisinin 5 üyesinden 4'ü, idare meclisinin 4 üyesinden ikisi ve bidayet ve ticaret mahkeme azalarının ikisi gayrimüslimdir. Buna karşılık Samsun Reji Nezaretî'nin çalışanlarından dava vekili hariç diğer 10 kişisi gayrimüslimdir. Sancak merkezi Samsun'da 14. Fırka Mirlivası, Samsun Redif 55. Alayı, 55. Alay I. Samsun Taburu ve Samsun Kalesi'nde toplam 9 rütbeli görev yapmaktadır. Elimizdeki kaynaklarda şehirdeki asker sayısı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Bir fikir vermek adına ifade etmek gerekirse sancak sınırları içerisinde 59 rütbeli ve 135 asker istihdam edilmekteydi²⁸. Sonuç itibarıyla Samsun'da *Hicri 1311 Trabzon Vilayeti Salnamesi*'ne göre kamu personeli sayısı toplam 143'dür. 1919 - 1921 yılları arasında Canik Sancağı'nda konuşlanan 15. Fırka'nın Samsun şehrindeki insan gücü 121 subay ve 2.531 neferden ibaretti²⁹.

Kasabadaki sivil halk ziraat, ticaret, balıkçılık, kayıkçılık, sarraflık, komisyonculuk, tütüncülük, hamallık, demircilik, taşçılık, dülgerlik, bakırcılık, marangozluk, kuyumculuk, bahçıvanlık, yevmiyeci gibi zanaat ve işlerle geçimlerini temin etmekteydiler³⁰. Şehirde işçi statüsünde çalışan kişiler de vardı. Şehirde en fazla işçi istihdam eden kurum Reji İdaresi'ne ait olan tütün fabrikasıdır. 265'i kadın, 106'sı erkek olmak üzere toplam 371 kişi istihdam etmekteydi. İşçilerin çoğunluğu Rum kadın ve çocuklardan oluşmaktaydı. Çocukların yaş

²⁸ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1287*.

²⁹ Bünyamin Kocaoğlu, *Milli Mücadele Yıllarında Samsun 15. Fırkanın Samsun'daki Faaliyetleri (1919- 1921)*, Samsun 2008, s. 18.

³⁰ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1322*, s. 152.

ortalaması ondu³¹. Şehirdeki tütün piyasası ağalar, Reji ve tütün şirketlerinin elindedir. Ağalar şehrin zengin tüccar, kunduracı ve kabzımalcıya kadar her sınıf halktan mühim bir efrada sahiptir. Şehirde işçi istihdam eden tütün şirketlerinin bir kısmı yerli, diğer kısmı ise yabancı sermayedarlardan oluşmuştu. En ünlüsü iki Amerikan şirkettir. Bunların istihdam ettiği memur ve işçilerin hemen tamamı Rum'du.

İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Palgrave Karadeniz sahil kentlerinde yaşayan ve geçimini esnafılık, ticaret ve amelelikle temin edenleri üç guruba ayırmaktadır: Birinci gurubu herhangi bir mesleği olmayıp hamaliye gibi günübürlüğüne ağır ve kaba işlerde çalışanlar oluşturmaktadır. Bunlar genellikle bekâr olup pek azının evi vardı. Evi olmayanlar gündüzleri sokaklarda ve kahvehanelerde, geceleri ise bir dükkân veya fırın kapısında vakit geçirirlerdi. Bazen gece bekçisi gibi dolaşırlar, bazen de 10, 20 kişi bir araya gelip metruk bir binaya sığınırldı. Hamalların çoğu Kırım ve Kafkas göçmeniydi. İkinci grubu taşçı, nalbant, fırıncı, boyacı, debbağ ve kayıkçı gibi yerleşik meslek erbabı oluşturmaktaydı. Bunlar şehrin orta tabakasıydı. Sahil kentlerinde modern limanların bulunmaması kayıkçı esnafının kalabalık olmasına sebebiyet vermekteydi. Açıkta demirleyen gemilerin yolcu ve yükleri mavnalarla taşınıyordu. Samsun limanında yükleme ve boşaltma işlerinde kullanılan mavna sayısı tahminen 92 adetti. Bunların en azından 65 tanesi sürekli kullanılabilir durumdaydı. 1904'de Samsun limanına 180 çapar ve 91 küçük sefine kayıtlıydı³². Terzi, ayakkabıcı, çubukçu, dokumacı, şekerci, mobilyacı, kuyumcu ise şehrin en üst tabakasını oluşturmaktaydı³³. Kasaba sakinlerinin bir kısmının bağcılık, çiftçilik ve zeytincilik ile meşgul olduğunu söyleyebiliriz. Şehrin etrafındaki küçük tepeler ve arazilerde

³¹ Mihail Vasilyeviç Frunze, *Frunze'nin Türkiye Anıları*, Çev. Ahmet Ekeş, İstanbul 1996, s. 30.

³² İlhan Ekinci, "19. Yüzyıl'ın İkinci Yarısında Samsun'da Deniz Ulaşımı", *Geçmişten Geleceğe Samsun* 2007. 120, 125, 128.

³³ *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Hazırlayan Veysel Usta, Trabzon 1999, s. 155.

göze çarpan ilk şey zeytin ve incir ağaçlarıydı. Bilhassa zeytin ağaçlarından koca bir orman meydana gelmişti. Zeytinden elde edilen yağın fazlası tüccara satılırdı. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nda bunlar resmi makamların ilgisizliği ve lakayt tavrı sonucu kurumuş veya kesilmişti.

Lütfi Tekin'in ifadesine göre yerlilerden esaslı bir iş tutan hemen az denilecek kadardı. Yerli halk daha çok memuriyete heves ederdi. Memur olmayı başaranlar şehri terk edip görev mahalline giderdi. Bu şekilde Samsun'u terk edenlerin bir kısmı çalıştıkları yere daimi olarak yerleşir, bir kısmı da tekaüt olduktan sonra geri dönerdi. Netice itibarıyla memuriyete intisap etmek yerli halkın azalmasına sebebiyet veriyordu. Bunlardan boşalan yerleri Rumlar ve Ermeniler dolduruyordu. Ermeniler Hançerli mahallesinin üst tarafına doğru yerleşirken Rumlar ilk etapta Müslüman mahallelerinde mekân tuttular. Zamanla yeni inşa edilen Kırbaç, Reşadiye ve Kışla mahallelerine taşındılar³⁴.

Nüfusun bir kısmı da eğitim çağındaki çocuklardan oluşmaktaydı. İlköğretimin temel amacı toplumu yeniden üretmekti. Osmanlı cemaat yapılanması içerisinde olduğu için ilköğretim kuruluşları cemaatlerin kontrolündeydi. Gayrimüslimler kilise okullarına giderken, Müslümanlar sıbyan mekteplerine devam etmekteydiler. Bu mekteplerde Kur'an-ı Kerim okuması belletiliyordu. Yazı öğrenmek ayrı bir tahsil mahiyetindeydi. Bu şekilde temel eğitimini alanlardan arzu edenler şehirdeki medreselerden birisine devam ederdi. 17. Yüzyıl öncesi şehirde bir tane medrese bulunmaktaydı. Muhtemelen bu da 17. Yüzyıl'da kapanmıştır. Dolayısıyla okumayı tercih eden Canikli gençler Amasya'ya gitmek durumundaydı³⁵. Tanzimat döneminde Samsun'daki medrese sayısı artmıştır. *Hicri 1321 Tarihli Maarif Salnamesine* göre Hançerli, Sadibey ve Pazar medreselerinde yaklaşık yüz talebe öğrenim

³⁴ Lütfi Tekin, "60 Sene Evvelki Samsun", *19 Mayıs*, 11 Eylül 1936, s. 11-16.

³⁵ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1319*.

görmekteydi. Samsun medreselerinden icazet alanlardan İstanbul'a gidip oradaki medreselerde veya yüksek mekteplerinde tahsilini sürdürenler de vardı.

Tanzimat'la birlikte söz konusu eğitim kuruluşlarına alternatif olarak Samsun'da iptidai, rüştiye, idadi ve darülmualim gibi okullar açılarak eğitim – öğretime başladı. Tanzimat döneminde açılan mekteplerin temel amacı topluma Osmanlı kimliği kazandırmaktı. Söz konusu mekteplerden rüştiyenin öğrenci sayısı hızla artınca modern bir binaya ihtiyaç duyulur. Bunun üzerine 1890'da kasabanın havadar bir mahalline yardımseverlerin katkısıyla bir rüştiye binasının inşasına başlanır³⁶ ve kısa sürede bitirilerek hizmete alınır. 1898 itibarıyla Samsun Kız Rüştiyesi 79 öğrenciyle eğitim öğretim hizmeti vermektedir. Aynı yıllarda Canik İdadisi açılır. Söz konusu okulun öğrenci sayısı yaklaşık 150'dir³⁷. Abdülhamid döneminin sonları itibarıyla *Hicri 1322 Tarihli Vilayet Salnamesi'*ndeki bilgileri temel alacak olursak şehirde üç medrese, bir rüştiye, bir idadi ve yardımsever vatandaşlar tarafından inşa edilen üç iptidaiye ve birer tane de kız ve erkek hafız mektebi vardı. Ayrıca Ermeni ve Rum çocuklarının eğitim gördüğü birer mektep mevcuttu. Bu eğitim kuruluşlarının faaliyetlerinin sonucunda *Hicri 1319 tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi'*ne göre sancak nüfusunun erkeklerde %14'ü, kadınlarda %6'sı eğitimlidir.

Meşrutiyet döneminde temel eğitim amaçlı okul sayısı ve dolayısıyla öğrenci sayısı artmıştır³⁸. Bu okulların muallim ihtiyacını karşılamak amacıyla Fransızlara ait iken el konulan binada 1914 - 1915 eğitim - öğretim yılında 40 - 45 öğrenciyle darülmualim eğitim - öğretime başladı. Okul 1916'da hususi idare tarafından tamir edilen

³⁶ BOA, Y.PRK. UM, No. 19/96.

³⁷ Samsun", *Yurt Ansiklopedisi*, c.9, s. 6572.

³⁸ Bu dönemde kasabadaki okullar şunlardır: Merkez Kız İptidaisi, Necm-i Terakki Kız İptidaisi, Dedehavli Erkek İptidaisi, Subaşı Erkek İptidaisi, Kılıçdede Erkek İptidaisi, Hançerli Ana Mektebi ve Hacı Ebe Ana Mektebi. Bk. Nedim İpek, "Canik Umumi Meclisi,", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun*, Samsun 2000, s. 197.

sultani binasına taşındı. Ancak aynı yıl yeterli öğrencisi olmaması sebebiyle kapatıldı³⁹.

1900 yılı itibarıyla kentte halka açık bir park bulunmamaktadır. Aslında şehirdeki evler bahçeli nizamda olması dolayısıyla halk pek de parka ihtiyaç duymamış olmalıdır. 1900'lere kadar şehir halkı genellikle Mert Irmağı kenarındaki ağaçlı alanı mesire yeri olarak kullanmaktaydı. Ancak burası muhacir iskânına açılınca Kara Samsun'un yamaçları gezinti alanları halini aldı⁴⁰. Bir diğer gezi alanı Mert Irmağı ile Derbent arası düzlüktür. Burada 1901 yılında Mutasarrıf Hamdi Simavi Bey ilk kez at yarışları düzenledi. Ertesi yıldan itibaren mayıs ayının ortalarında at yarışları tertip etmek geleneksel bir hale gelmiştir. Zamanla yarışları izlemek adına seyirciler için tribün de inşa edilmiştir (Foto 5.1). Buralarda güreş turnuvaları da düzenlenirdi. Deniz hamamları da Samsunluların vakit geçirdikleri alanlardan birisiydi (Foto 5.2).

³⁹ Nedim İpek, "Canik Umumi Meclisi", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun*, Samsun 2000, s. 197.

⁴⁰ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1322*, s. 152- 153.

Foto 5.1. Samsun'da at yarışları.

Foto 5.2. Deniz hamamı.

Çocuklar için bir diğer eğlence mekânı bayram yerleridir. Ramazan ve kurban bayramlarında çocukların eğlenmesine yönelik bayram yeri adı verilen özel yerler oluşturulurdu. Buralarda salıncak, dönme dolap, atlıkarınca, hokkabaz vd. bulunurdu (Foto 5.3). Ayrıca yiyecek ve içecek satış yerleri olurdu. Çocuklar para mukabili buralarda gününbirlik eğlenirlerdi. Öte yandan belirtmek gerekirse gayrimüslimler de özel ve dini günlerinde inançları doğrultusunda evinde, kilisesinde veya sokakta geleneksel törenlerini icra ediyorlardı.

Foto 5.3. Samsun'da çocuklar için bayram yeri.

Şehirde diğer yerleşmelerden gelmiş olan tüccar ve yolcular da bulunmaktaydı. 1830'lı yıllarda Samsun Kayseri, Tokat, Amasya, Ahıska, Eğin, Trabzon, Karaman, Ordu ve İstanbul'dan gelmiş olan yaklaşık 200 kadar gayrimüslim tüccar bulunmaktaydı⁴¹. Bu da Samsun ve hinterlandında ticaretin gayrimüslim nüfusun eline geçtiğinin göstergesidir. Öte yandan bir sonraki bölümde anlatılacağı üzere şehir muhacirlerin yığıldığı bir yerdir. Netice itibarıyla kasaba bu

⁴¹ BOA, NFS. D. No. 979: H. 1251 – 1259 tarihli defter; Tekin, s. 11- 16.

kadar kişiyi istihdam edecek iş yerine sahip değildir. Dolayısıyla şehirde biriken asker, amele ve muhacirler şehrin asayişini tehdit eder bir hale gelmiştir. Öte yandan şehirde bini aşkın İranlı mevcuttu. Yerel idare bu ortamda asayişini sağlamak adına bir taraftan muhacirleri hızla taşraya göndermeye çalışırken diğer taraftan zaptiye sayısını arttırmak için merkeze başvurdu⁴².

5.2. Göç

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı dinamik ve hareketli bir toplum yapısına sahiptir. Her şeyden önce Osmanlı coğrafyasının büyüdüğü dönemlerde Samsun nüfusunun bir kısmı yeni fethedilen yerlere sevk ve iskân edilebilmiştir. Keza fethedilen yerlerden de Canik Sancağı'na nüfus getirilip yerleştirilmiştir. İktisadi ve sair sebeplerden dolayı özellikle Tanzimat sonrası Samsun'a yönelik göçler olmuştur. Devlet bu tür göçleri en azından kontrol altına almaya çalışmaktaydı.

1828 yılında Samsun Kadılığı'na gönderilen bir hükümde meskûn ahalinin tezkiresiz olarak yerini yurdunu terk edemeyeceği, şehirlerde işi olanlara mürur tezkiresi verileceği ve ev göçünün öteden beri yasak olduğu ifade edilmekteydi⁴³. Bununla beraber 1850 öncesi Kavak, Lâdik ve Ünye'den gelip evlenerek şehirde kalanlar olmuştur. Öte yandan mahallesini değiştirip farklı bir mahalleye yerleşenler bulunmaktaydı. Samsun ve hinterlandı Doğu Karadeniz ve Orta Anadolu'dan ev göçü almaktaydı. Gelenlerin bir kısmı belgelerin usta olarak tanımladığı vasıflı elemanlardı. Söz konusu göçler neticesi Samsun halkının büyük bir kısmı Trabzon, Kayseri, Sivas ve Ankara ahalisinden meydana gelir olmuştu⁴⁴. Sicillere yansıdığı kadarıyla Samsun Kırım, Kafkaslar, Rumeli ve Anadolu'daki vilayetlerden göç

⁴² BOA, ŞD, Nr. 1828/3: Esseyid Ahmed Ağadan Sadaretc (1 Şubat 1288.).

⁴³ Mehmed Beşirli, *19. Yüzyıl'ın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şeriye Siciline Göre) (Hicri 1250- 1255; 1785-1839)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1993, s. 186-188; 192-194.

⁴⁴ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1322*, s. 152.

almıştır⁴⁵. Gelenler Samsun kasabasında ve mücavir sahasında yer alan köylerde mekân tuttular. Çoğunluğu çiftliklerde ve kamu hizmetinde istihdam edilmişti. Ticaret ve esnaflık icra edenler de vardı. Bir kısmı da hemşerilerinin iş yerlerinde amele olarak istihdam edilmekteydi. Hizmetçi olarak konaklara girenler de olmuştu⁴⁶. Aynı dönemde Samsun'dan diğer yerlere hatta Kafkaslara gidenler bile mevcuttu. Örneğin, 1830'da Samsun'dan İstanbul'a göçerek Zincirlikapı'ya, Meğde mahallesinden Ordu Ulubey'e göç edenlerle ilgili şer'i sicillerde kayıtlar vardır⁴⁷. 1900'lerde Samsun'un merkez köylerinden Rusya'ya giderek ziraatla meşgul olanlara da tesadüf edilmekteydi⁴⁸.

1860'lı yıllarda kırsaldan gelen Ermeni ve Rumlar Rusya'nın hâkimiyetindeki Kafkasya'ya göç etmek üzere Samsun'da biriktiriler ve kiraladıkları deniz vasıtaları ile gittiler. Bunların bir kısmı daha sonra aynı yoldan nedamet duygusuyla geri geldi. Tespit edebildiğimiz kadarıyla 1907'de Samsun limanından Rusya'ya en az 1.500 Ermeni deniz yoluyla firar etti⁴⁹. Dışarıya yönelik söz konusu göçlere karşın özellikle 1774'ten itibaren Türk askerinin terk ettiği coğrafyadan Osmanlı topraklarına yönelik kitlesel göçler yaşanmıştır.

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla 1828-1829 Savaşları sonucu Kafkaslardan Samsun'a göç edenler olmuştur. 1837 yılı

⁴⁵ Samsun'a göç veren yerler: Ahıska, Amasya, Ankara, Arapgir, Artvin, Aybastı, Bafra, Bayburt, Bodrum, Buhara, Diyarbakir, Elbistan, Erzurum, Giresun, Gümüşhane, Gürün, Hemşin, İstanbul, İskilip, İspir, Karahisar-ışarki, Kastamonu, Kayseri, Konya, Kefe, Merzifon, Nevşehir, Of, Perşembe, Polathane, Rize, Rumeli, Sivas, Tirebolu, Tokat, Tosya, Trabzon, Ürgüp, Yozgat; Mehmed Beşirli, *19. Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iye Siciline Göre) (Hicri 1250- 1255; 1785-1839)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1993; Osman Keskiner, *1763 nolu Samsun Şer'iye Sicil Defteri (H. 1274-1277)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1990; Mehmet Coşkun, *1770 nolu Şer'iyye Sicilleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Samsun 1992.

⁴⁶ Keskiner, s. 216.

⁴⁷ Keskiner, s. 1000, 1043.

⁴⁸ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1320*, s. 101, 223- 224.

⁴⁹ *BOA, A.MKT. MHM*, Nr. 664/28: Sadarete (8 Ağustos 323.).

itibarıyla Samsun'da 9'u yaşlı, 11'i yetişkin ve 5'i çocuk olmak üzere toplam 25 Ahıskalı erkek göçmen mevcuttu. Samsun'da aynı tarihlerde 90 kadar da Anapa ve Kabarta muhaciri bulunmaktaydı⁵⁰. Nüfus defterlerine kadın nüfus kaydedilmediğinden 1837'de kasabadaki gerçek göçmen sayısını vermek şu an için mümkün gözükmemektedir.

Samsun'a yönelik kitlesel göçler özellikle Kırım Savaşı sonrası gerçekleşti. Bu göçler sonucu 10 bin nüfuslu Samsun kasabası bir anda 45 bine çıktı. Samsun'da biriken göçmenlerin ¼'ü salgın veya bulaşıcı hastalıklar neticesi telef oldu. Geçici olarak Kurupelit, Derbent ve Samsun sahillerinde barındırılmaya çalışılan göçmenler ileriki tarihlerde Orta Anadolu'ya ve Samsun'un kazalarına dağıtıldı. Söz konusu göçmenlerden şehre yerleştirilenlerin olup olmadığına dair elimizde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Samsun sahillerindeki Kılıçdede, Kurupelit, Dereköy, Derbend ve Kumcağız muhacir kamplarında 1864'de 80 bin muhacir birikmişti. Aynı yıl içerisinde bunlardan kayda girenlere göre yaklaşık 12 bin kişi salgın hastalıktan öldü. Söz konusu muhacirler Samsun'un sokaklarında başıboş dolaşarak şehrin güvenliğini tehdit eder oldular. Bu gibilerin süratle çevredeki yerleşim yerlerine dağıtılmaları kararlaştırıldı⁵¹. 4 Kasım 1870 tarihi itibarıyla şehirde iki bin muhacir kaldı⁵². Vital Cuinet'ye göre 1890 itibarıyla şehirde Çerkes bulunmamaktaydı. Bundan da anlaşılacağı üzere şehirdeki Kafkas muhacirlerinin tamamı kırsala sevk edilip yerleştirilmişti⁵³.

Şehre yönelik ikinci kitlesel göç dalgası 93 savaşı ile gerçekleşti. Bu sefer hem Balkanlardan ve hem de Kafkaslardan kaçan Müslümanlar Samsun'a sığınmıştı. Samsun bu dönemde de hem geçiş üssü ve hem de daimi iskân bölgesidir. Sohum ve havalisinden gelenler 60 bini aşarken, Balkanlardan da 50 bin göçmen Samsun

⁵⁰ BOA, NFS. D. No. 979: H. 1251 – 1259 tarihli defter.

⁵¹ İbrahim Serbestoğlu, "Kırım Savaşı ve Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", *Geçmişten Geleceğe Samsun* 2006, s. 87-90.

⁵² BOA. MKT. MHM, No. 322/41 (9 Ş. 1281).

⁵³ Samsun", *Yurt Ansiklopedisi*, c. 9, s. 6556- 6653.

iskelesine çıkarıldı. Bunlar bir süre Samsun'da barındırıldıktan sonra sancak dâhilindeki kazalara veya Anadolu'nun içerilerindeki vilayet ve sancaklara sevk edildi. Balkan Savaşları esnasında da Canik sancağına yaklaşık 4 bin göçmen yerleştirildi.

Birinci Dünya Savaşı esnasında Rusların işgaline maruz kalan Trabzon Vilayeti topraklarından kopan Müslüman mülteciler deniz veya karayolu ile Samsun'a sığındılar. Aralık 1916 tarihi itibarıyla şehirde bulunan mülteci sayısı 18 bini aşmıştı⁵⁴. Mütareke döneminde Kafkaslardan getirilen 30 bini aşkın Rum sancak sınırları içerisinde yerleştirildi. Bunlardan Samsun'a yerleşenlerin olup olmadığına dair elimizde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır⁵⁵.

Samsun kasabasında Ermenilerin silahlanma ve asayiş bozucu olaylara 1890'lı yıllarda başladığını ifade edebiliriz. Sivas'ta planlanan isyanın başarılı ve etkili olmasını sağlamak adına oluşturulan silahlı çetelere Samsun'dan da silahlı Ermeniler toplanmaya çalışılmıştı. Bu çetelere Samsunlu bazı Ermeni iş adamları da maddi destekte bulunabilmiştir. Devlet bu tür olayları önlemek adına Anadolu'ya teftiş heyeti göndermişti. İstanbul'dan Samsun'a gelen heyetin bastırıp halka dağıttığı beyanname metninde her iki toplumun yüzyıllardan beri iyi geçindikleri, son yıllarda bazı kışkırtıcı olaylar sonucu toplumsal ilişkilerin bozulduğu hatırlatılarak mevcut düşmanlığın sona erdirilip eskiden olduğu gibi herkesin işiyle meşgul olması tavsiye olunmaktaydı. Ayrıca asayiş bozanların ve isyana sebep olanların cezalandırılacakları ikaz edilmekteydi⁵⁶.

Birinci Dünya Savaşı esnasında cephe ve sahillerin güvenliğini sağlamak ve tedhiş harekâtını önleyebilmek adına Ermeni nüfusun ülkenin güneyine nakledilmesi kararlaştırılmıştı. İlgili talimata göre, ilk

⁵⁴ Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu-Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Samsun 1999, s. 170.

⁵⁵ Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Samsun 2006.

⁵⁶ Rıza Karagöz, "Canik Sancağında Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri (1894 - 1896)", s. 97- 104, , *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Samsun 1999, s. 97- 104.

aşamada suçlu olanlar ve eylemlere katılanlar gidecekler. Hasta ve sakat olanlar ile asker aileleri, memur, tüccar, amele ve ustalar, Katolik ve Protestan Ermeniler bu uygulamaya tabi tutulmayacaktı. Yetim çocuk ve dul kadınlar da sevk edilmeyerek yetimhaneler ve buldukları yerlerdeki köylere yerleştirileceklerdi. 20 yaşından küçük kızlar ile 10 yaş altı erkek çocuklar göç uygulaması dışında tutularak koruyucu aile statüsünde Türk ailelerin sorumluluğuna verilecekler. Dost devletlerin tebaası Ermeniler de Canik sınırları içerisinde serbestçe dolaşabilecekler, başka bir vilayete gitmek isterlerse resmi makamları bilgilendireceklerdi. Yerel idarecilerin kefil olduğu ticaret erbabı Ermenilerin yer değişikliği sancak dâhili ile sınırlandırılmıştı. Ermeni mebus ve aileleri de yerlerinde kalacaklardı. Sevk ve iskân uygulamasına amele taburlarına kaydedilen ancak zapt edilemeyen 200 Ermeni'nin Sivas'a gönderilmesiyle başladı (1915). Canikli Ermenilerin bir kısmı sevk uygulamasına dâhil olmamak için çözümlerini buldu. Talat Bey bu gibilerin bir araya gelemeyecek bir şekilde dağıtılarak yerleştirilmesi talimatını verdi (Haziran 1915). Ancak bu gibilerden terör hadisesine iştirak edenler tespit edilince muhtediler de *tehcir*⁵⁷ kapsamına dâhil ediliverdiler.

Birinci Dünya Savaşı esnasında şehirdeki Rumlar da göçürülme politikasına dâhil edildiler. Samsun uzun bir süre sadece Türklerin yaşadığı bir şehirdi. Tanzimat ile beraber şehre yönelik gayrimüslim göçü ve Kadıköy'ün belediye sınırlarına dâhil edilmesiyle şehirde bir Rum varlığı söz konusu olacaktır. Rumlar zamanla Kadıköy'ün yanı sıra yeni mahalleler de oluşturacaklardır. Rumların Türk mahallelerinde ikamet etmesi, kendilerine mahalle kurmaları Türk toplumunun olumsuz bir tepkisine sebebiyet vermez. Buna karşılık gayrimüslim köylerinden bir ikisine Balkan göçmeni yerleştirme teşebbüsü Rum köylüsünün tepkisini çeker. Söz konusu tepki güvenlik güçleri ile köylüleri karşı karşıya getirir. Öte yandan,

⁵⁷ Hasan Babacan, "Birinci Dünya Harbinde Samsun ve Çevresinde Ermeni Tehciri Uygulamaları Üzerine Birkaç Belge", *Geçmişten Geleceğe Samsun 2006*, s. 115- 133.

Rusların Karadeniz'e inmesi, Samsun'un saldırıya açık bir şehir haline gelmesi halkta bir tedirginliğe sebebiyet verir. Aslında daha yıllar öncesinde Samsun kamuoyu dışarıdan limana yönelik bir saldırıda Rumların da karadan kendilerine saldıracaklarından şüphelenmeye başlamışlardı. Esseyid Ziyaeddin Nakibüleşraf imzalı arizada mealen şunlar ifade edilmekteydi: "Samsun Kalesi İstanbul, Trabzon ve Batum'daki askeri birliklerin iaşe sevk ve ambarı durumundadır. Din düşmanları tarafından ileride denizden bir saldırı halinde nüfus itibarıyla kalabalık olan Rumların da Müslüman ahali üzerine hücumla cüret etmesi ihtimal dâhilindeydi. Mutasarrıf heyecanı teskin edici nasihatlerde bulundu. Ama halkı teselli edemedi. Ancak herhangi bir çatışma olmadı. Samsun ve çevresindeki Rumlar Balkan Savaşı ile birlikte silâh altına alınmaya başlanmıştı. Osmanlı ordusundaki Rum kökenli askerler Balkanlarda Yunan ordusuna karşı savaşmamak için çareyi firar etmekte buldular. Firari Rumlar askeri ve adli takibattan korktukları için köylerine dönemeyen firari Rumlar Samsun ve çevresinde Pontus çetelerini oluşturmaya başladılar. Bu arada Balkan göçmenlerinin Çırakman, Ökse, Devgeriş, Çinik, Anderya ve Çınarlı köylerine yerleştirilmelerine karşı çıkılır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde başlatılan genel seferberlik ve Hıristiyan yükümlülerin amele taburlarına yazılmaları da doğal olarak firari sayısını arttırır. Babiâli Rum çete faaliyetlerine karşı 1917'de Samsun'daki Rum nüfusu da sevk ve iskân uygulamasına dâhil ediverdi. Samsunlu Rumlar Kavak, Havza üzerinden Çorum'a sevk edildiler⁵⁸.

Ermeni sevkıyatı 15 Mart 1916'da durdurulurken Rumların sevkıyatı 1917 yılında da yer yer sürmüştür. Ahmet İzzet Paşa sevk ve iskân uygulamasını hükümet programına koydu. Hükümet beyannamesinde sevk ve iskan uygulamasına dâhil edilen Osmanlı vatandaşlarının ocaklarına dönmesine karar verildiği, hatta icraata başlandığı ve mal varlıklarının kendilerine iade edileceği bildirilmişti. Aralık 1918'e kadar Samsun'a 456 Rum ve 271 Ermeni dönmüştü.

⁵⁸ Stefanos Yerasimos, "Pontus Meselesi (1912- 1923), *Toplum ve Bilim*, Sayı. 43- 44, 1989, s. 33- 75.

Geri dönüş özellikle mal varlıklarının iadesinde yeni sorunların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir⁵⁹. Kasaba sakinlerinden sevk ve iskâna tabi tutulan Ermeni ve Rum nüfusun miktarı ve geri dönenlerin sayısı ile ilgili elimizde herhangi bir veri bulunmamaktadır. Ancak 1918 istatistiklerine göre Rum nüfus hemen hemen 1914 rakamlarını korurken Ermeni nüfusu sancak bazında yaklaşık 1.500 kişilik bir artış göstermiştir⁶⁰. Şehirdeki Rum varlığı 1920 itibarıyla Kadıköy’de 1.540, Samsun Rum mahallesinde ise 3.592 kadardı⁶¹.

Samsun ve hinterlandı 1919-1920 yıllarında geniş ölçekte Rum tedhiş olaylarına sahne oldu. 9 Haziran 1921’de Yunan kruvazörü İnebolu’yu bombalar. Yunanistan’ın muhtemel çıkartma harekâtında bulunmasından kaygılanan Ankara 16 Haziran’da sahildeki Rumların İç Anadolu’ya sevkine karar verir. Kararın uygulamasına 17 Haziran’da 15-50 yaş arası Rum erkek nüfusun Samsun’dan yola çıkarılmasıyla başlanır. Sonbaharda istisnasız bütün Rum halkı uygulamaya dâhil edilir⁶². Eylül 1922’de Samsun’daki Rumların bir kısmı firar etti. Firar etmeyenler de 1923 mübadele sözleşmesi ile Samsun’u terk etmek zorunda kaldı. Bunların boşalttığı yerlere Selanik ve havalisinden gelen mübadiller yerleştirildi.

Yukarıda açıklanan nüfus hareketlerinin şehrin nüfusuna ve nüfus kompozisyonuna etkisini 1927 nüfus sayım sonuçlarında gözlemlemek mümkündür. 1927 sayımına göre şehrin nüfusu 28.754’dür. Ayrıca şehirde 1.619 asker mevcuttur. Şehir nüfusunun % 44.32’si kadın, % 55.68’i erkektir. Kadın nüfusun sadece % 13’ü çalışan statüdedir. Meslek sahibi kadınlar tarım, sanayi ve ticaret sektöründe veya kamuda istihdam edilmektedir. Erkek nüfusun 5.200’ü çocuk statüsündedir. Çalışan erkek nüfus da tarım, sanayi, ticaret ve kamu sektörüne dağılmış durumdadır. Şehirdeki memur

⁵⁹ İbrahim Ethem Atnur, “Tehcirden Samsun Bölgesine Dönen Rum ve Ermeni Muhacirler Meselesi”, *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu, 20- 22 Mayıs 1999*, Samsun 2000, s. 9- 16.

⁶⁰ Kocaoğlu, s. 18.

⁶¹ Kocaoğlu, s. 92- 93.

⁶² Yerasimos, s. 33- 75.

sayısı yaklaşık bin kişidir. Bunun sadece 17'si kadındır. Yukarıda açıklanan nüfus hareketleri ve göçlere rağmen şehirde Türk tabiiyetine mensup 243 Hıristiyan unsurun olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Osmanlı döneminde şehirde Musevi gruba tesadüf edilmezken Cumhuriyet döneminin başlarında 92 Musevi mevcuttur. İstatistiklerden bunların tabiiyeti anlaşılamamaktadır. Bununla beraber konuşulan dil hanesine İbranice yazdıranlar 53 kişidir. Buradan hareketle konuştuğu dil olarak Türkçe cevabını veren Musevilerin Türkiye vatandaşı olduğuna hükmedebiliriz. Doğum yerlerinden hareketle şehir nüfusunun en az 1.102'sinin yurt dışından göçmen statüsünde gelerek şehre yerleştiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen bunun büyük bir kısmı mübadele statüsündedir.⁶³

5.3. Şehirleşme

Yukarıda ifade edildiği üzere Selçuklular Amisos'u fethedemeyince, buraya alternatif olarak sahil kenarında inşa ettikleri kaleye yerleşmeyi tercih etmişlerdi. Şehrin kuruluşu hakkında elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber Haziran 1864 tarihli bir belgeden iç kale hakkında bazı bilgiler elde edebilmekteyiz. Bu belgeye nazaran kale üç köşe olup denize ve şehre bakan duvarları 6-8 m. yüksekliğinde ve 2 m. kalınlığındadır. Kasaba iç kale olarak adlandırılan bir mahalleden ibaretti. Bu mahallede Hacı Halil, Kale ve Hacı Hatun mescitleri ile Hıdır Bey tarafından inşa ettirilmiş büyükçe ahşap bir cami mevcuttu⁶⁴. Kâtip Çelebi'nin tanımlamasıyla *Samsun Karadeniz kıyısında meşhur bir kasabadır. Amasya Suyu kasabanın doğusundan geçerek denize dökülür. Samsun'un güneyindeki dağ bir yay çizerek batıdan ve doğudan denizle birleşir. Samsun şehri bu dağ silsilelerinin oluşturduğu yarım çember ile Karadeniz arasında alçak bir düzlüktedir. Harap bir kalesi vardır. Ebniye-i kadimdir. Camii, hamamı ve muhtasar bir çarşısı*

⁶³ 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül 2, Ankara 1929, s. 154, 166, 178, 189, 198.

⁶⁴ R. Vadala, *Samsoun*, Paris 1934.

vardır.⁶⁵ 19. Yüzyıl itibarıyla iç kalenin etrafı dükkân, mağaza, han ve meskenlerle çevriliydi. Sur içerisinde toplam 173 bina mevcuttu. Binalar yazın kale duvarlarının ışığı yansıtması sonucu şiddetli sıcak ve hava akımı olmadığından rutubetliydi⁶⁶. Surların sağ tarafında sağlı, sollu 44 dükkân bulunmaktaydı. Çarşı esnafı 1870'li yıllarda çoğunlukla sarraf ve antikacıydı⁶⁷. Belirtmek gerekirse şehrin imarında Cenevizlilerin yakıp terk ettiği Amisos harabelerindeki işlenmiş taşlar kullanılmıştı⁶⁸. Aralık 1921'de Samsun'da Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin elçisi sıfatıyla bulunan Mihail Vasilyeviç Frunze kale için şu tespiti yapmaktadır: *"Bir zamanlar Samsun bir deniz kıyısı kalesiymiş. Oysa şimdi, sağlam bir kale görünümünde değil. Eski çağlardan kalma üç eski kale harabesi var. İki koyun kuzey kesiminde, biri güneyinde. Bugün tamamen yıkılan bu kalelerin sadece harabeleri kalmış"*⁶⁹.

Şehir 17. Yüzyıl'ın ilk yarısında neredeyse köy statüsüne dönüştü. Evliya Çelebi *Seyahatnamede* şehri şu şekilde tasvir eder: *"...Samsun kalası lebi deryada ... üzre şeddadi bina-yı sengin-abaddır. Fatih-i Eğre asrında Urus bu kalaya istila edüp kalanın ca-be-ca yerlerin münhedim edüp sonra yine tamir u termim edüp gayrı dizdar ve neferatlar tayin eyleyüp müstevfa cebehaneler kodular. Hala mükemmel u mamur kaladır. Dairen-madar cirmi ... adımdır ve yetmiş kulesi ve iki bin bedeni ve ... kapusu vardır. ... kapusu ... nazırdır. ... Amasiyye şehri önünden cereyan eden Çeharşenbe başarı suyu bu Samsun'un canib-i şarkisinde Bahr-i siyaha mahlut olur. Geçit vermez nehr-i azimdir. ... Samsun şehrinin suyuna kanava vü geriz derler. Ma-i zülaldir. Bu şehr cümle ... mahalle ve cümle ... kiremitli bağ u bağçeli ve besatinli hanelerdir ve cümle ... mihrabdır. Ve cümle handır. Ve medrese ve imaret ve darülhadis yokdur. Ve yedi mekteb-i sıbyanı var*

⁶⁵ Katip Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma*, İstanbul 1145, s. 623- 624.

⁶⁶ BOA, ŞD, Nr. 608/11: Trabzon Valisinin Tezkiresi: 2 Haziran 1288.

⁶⁷ Tekin, s. 11- 16.

⁶⁸ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1287*, s. 178.

⁶⁹ Mihail Vasilyeviç Frunze, *Frunze'nin Türkiye Anıları*, Çev. Ahmet Ekeş, İstanbul 1996, s. 29.

ve cümle hammamdır. ... ve cümle ... dükkandır. Lakin limanı yoktur. Açık yerdir. Amma lengerendaht edüp ala demir dutar yerleri vardır”⁷⁰.

Elimizde 18. Yüzyıl’da Samsun’u tasvir eden herhangi bir seyahatname veya başka bir eser mevcut değildir. Buna karşılık 19. Yüzyıl’ın ilk yarısında şehri tasvir eden bir hayli Batılı seyyah, asker veya diplomat bulunmaktadır. Batılı seyyah ve diplomatların Samsun’a ilgi duymaları ve buradan geçmeye başlamaları şehrin iktisadi öneminin artmasından kaynaklanmış olmalıdır. Özellikle Batılı diplomatlar Anadolu’yu pazar yapabilmek için Samsun’u bağlantı yeri olarak görmekteydiler. Şehri tasvir edenlerden birisi İngiliz Binbaşı John Macdonald Kinneir’dir. Eserinde 1813-1814’ün Samsun’u şu şekilde tasvir etmektedir: *Kavak’tan gelince Samsun koyunda demir atmış gemiler görülür. Aşağı yukarı dört mil genişliğinde bulunan bir koyun batı ucunda, zeytinlikler arasına yerleşmiş olan şehir elverişli bir vaziyet arz etmektedir. Evler ahşaptır. Şehrin manzarası, uzaktan bakıldığı zaman ağaçlıklarla deniz arasında oldukça latiftir. Şehir küçük olup iki binden fazla nüfus ihtiva etmemektedir. Şehri bir sur çevirmektedir. Kapı kemerlerinin şekli ve kabartmalar surun Türkler tarafından yapıldığını göstermektedir. Deniz tarafında temeli kısmen sular altında bulunan diğer bir sur daha görülmektedir. Şehrin beş camii ve İstanbul ile Karadeniz limanları arasında ticaret yapan kimseler için bir hanı vardır. Şehir halkı Türk’tür civar köyler Hıristiyan’dır.* Hamilton seyahatnamesinde özellikle Amisos ile Samsun’un farklı yerlerde kurulduğunu ifade etmektedir⁷¹. Osmanlı ordusuna danışmanlık hizmeti sunan Moltke ise Samsun şehrini şu şekilde tasvir etmektedir: *“Samsun’un görünüşü pek hoş; eski bir Ceneviz kalesi, birçok güzel yapıları Türk konağı, birkaç taş cami ve han ta uzaktan göze çarpıyor. Bütün kasaba bir zeytin ormanıya çevrilidir.*

⁷⁰ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Yayına Hazırlayanlar: Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul 1998, s. 45; Krş. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*,2, İstanbul 1314, s. 77.

⁷¹ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor, Pontus and Armenia with Some Account of Their Antiquities and Geology*, Volume I, London 1842.

*Bu zeytinlikler dağı kaplıyor ve aralarından sevimli köşkler ve bahçeli evler bakıyor. Tepenin doruğunda bir Rum köyü var. Onun arkasında da üzeri orman kaplı dağlar dikiliyor*⁷².

1 Eylül 1863 tarihli Canik Liva Meclisi mazbatasından anlaşıldığına göre Samsun'da büyük bir bayındırlık faaliyetine girişilir. Şehirde inşa olunacak binaların bir plan dâhilinde nizamına uygun yaptırılması için Ustabaşı Yorgi ticaret meclisinde görevlendirildi⁷³. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*'ndeki plan⁷⁴ muhtemelen bu dönemde çizilmiştir. Muhacirlere ve kamu kuruluşlarına tahsis edilen arsalar dikkate alındığında yerel idarenin şehri doğu istikametinde büyütmeyi planladığı anlaşılmaktadır. Plana göre meskûn alan bağ ve bahçelere kadar uzanmaktaydı. Bağ ve bahçeleri ise eğimli alanlar sınırlamaktaydı. Eğimli arazi aynı zamanda şehrin muhtemel gelişme alanını da belirliyordu. Kuzeyde deniz, sazlık ve bataklık alan vardı. Batıya doğru genişlemesini ise eğimli arazi sınırlamaktaydı. Yerleşmenin gelişmesi için en uygun alan güney istikameti idi. İdareciler de kamuya ait hizmet binalarını doğu istikametine doğru kaydırışlardı⁷⁵. Şehirde meskûn alanın güney sınırını karantina binası ile mezarlık oluşturmaktaydı. Kara Samsun sırtlarından denize doğru uzanan sazlık ve bataklık alanın yazın sıcak günlerinde sıtmaya sebep olduğu ve belediye tarafından doldurulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Samsun'u doğusuna bağlayan yol Mert Irmağı'nın üzerinden geçmekteydi. Kıyıda yaklaşık olarak 500 m. içeride ırmak üzerinde ahşap bir köprü bulunmaktaydı. Irmak özellikle bahar aylarında yağışların artması ve dağlardaki karların erimesi sonucu taşmakta ve mevcut köprü yıkılmakta veya tamir edilemeyecek bir surette tahrip olmaktaydı. Bu ise trafiğı aksatmaktaydı⁷⁶. Bu gibi

⁷² Helmut von Moltke, *Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, İstanbul 1969.

⁷³ BOA, A.MKT. MHM, No. 279/80: Nafia Nezaretine (1280 R 1223).

⁷⁴ Söz konusu plan için bk. Hamza Uzuneminoğlu, "Şehirlerin Alan Bakımından Gelişmesi ve Samsun Örneği", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8, Samsun 1993, s. 272- 289.

⁷⁵ BOA, MV, Nr. 22470.

⁷⁶ Hamza Uzuneminoğlu, "Şehirlerin Alan Bakımından Gelişmesi ve Samsun

aksaklıkları gidermek adına ve Çarşamba - Samsun karayolunu sürekli bir şekilde trafiğe açık tutabilmek için sağlam bir köprünün inşası düşünülmekteydi. 1863 yılında resmi daireler kamu tarafından kiralanan Abdullah Paşa Konağı'nda hizmet vermekteydi. Söz konusu konak kullanılmayacak kadar harap olduğu için karantina civarında sahile bir hapisane ve bir de hükümet konağı inşa edilmesi talep edildi⁷⁷.

Plan doğrultusunda bir dönüşümü gerçekleştirmek adına yetkililer şehrin alt yapısını yenilemeye çalışırken, tüccar ve esnaf da çarşıda sahip oldukları eski ve harap dükkân ve binaları yıkıp yeniden yaptırmaktaydılar. Bir taraftan da cami ve mescit gibi vakıf binaları restore edilmekteydi. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla 1860'larda şehrin imarı ve tarihi binaları yenileme çalışmaları oldukça yoğunlaşmıştı. Bu çerçevede Seyyid Kudbeddin, Şeyh Hamza ve Hacı Hatun camileri restore edildi⁷⁸. Keza Hazinedarzade Süleyman Paşa hayratından olan medrese, cami ve bedestenin 86.895 kuruşluk bir bedel karşılığı ilgili vakıf tarafından tamiri planlanmıştır⁷⁹.

Bu hummalı faaliyetler sonucu 1864 yılına kadar 100 mesken ve 200 dükkân, han ve mağaza inşa edilmiştir. Bağdat Kapısı adı verilen mahalde yeni bir çarşı yapılması planlanmıştır. Çarşının hemen yanında bulunan su kaynağı için bir çeşmenin inşasına başlanmıştır. Söz konusu çarşı ve çeşmeye Aziziye adı verildi⁸⁰.

Aynı tarihlerde Rüsumat Nezaretine ait daire ve mağaza bulunmamaktaydı. Rüsumat dairesine mensup memurlar kiralık binalarda hizmet veriyorlardı. Bu durum mali açıdan bütçeye yük getirdiği gibi tütünün pazarlanması konusunda da tüccar ve çiftçi çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalıyordu. Sorunun karantina idaresine

Örneği", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8, Samsun 1993, s. 272- 289.

⁷⁷ *BOA, İ.MVL*, Nr. 497/22472. : 14 C 1280.

⁷⁸ *BOA, A.MKT. MHM.* No. 267/13: Evkaf-ı Hümayun Nezaretine (7 M 1280).

⁷⁹ *BOA, A.MKT.MHM.*, No. 273/78; 278/99 (19 R 1280 tarihli tezkire.)

⁸⁰ *BOA, A.MKT. MHM*, No. 288/56: 1280 B 17.

ait arsaya rüsumat idaresi için bir bina ve tütün çarşısı inşa edilmek suretiyle çözülmesi planlanır⁸¹ ve 1866'da inşaata başlanır. Söz konusu binaların masrafları liman için ayrılan ödenek ve Kalecik civarındaki bataklık ve kumsalın satılması ile temin edilir⁸².

2 Mayıs 1864 tarihinde ise sadaret makamına sunulan bir tezkireyle mevcut iskelenin tamir edilip boyunun denize doğru uzatılması talep edilir. Yazıya göre rıhtım ve iskele yeterli gelmediğinden kayıkçılar yolculara veya tüccarlara ait malları su içerisinde taşıyarak sahile çıkarıyorlardı⁸³.

Ateşli silahlar yaygınlık kazanmadan önce kentler saldırılara karşı kaleler ve surlar vasıtasıyla korunuyordu. Topların devreye girmesi üzerine kaleler çağdaş savunma aracı olmaktan çıktı. Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası Anadolu sahil kentleri için güvenlik sorunu gündeme geldi. Zira Sinop 1853'te Rus baskınına maruz kalmıştı. Benzer saldırıların olma ihtimaline karşı sahil kentlerine inşa edilen tabyalar toplarla teçhiz edilmişti. 1864'de şehrin savunması amaçlı Macar tabyası inşa edilmiştir⁸⁴. Şehir aynı yıl bir taraftan da telgraf hattı ile diğer şehirlere bağlanmıştır. Örneğin, Nisan 1864'de Amasya ve Yozgat, Temmuz 1868'de ise Trabzon, Gümüşhane, Rize, Batum ve Bafra ile Samsun'un telgraf hattı bağlantısı gerçekleştirildi⁸⁵.

Göçmen iskânı şehrin doğu istikametinde büyümesine vesile olmuştur. 1864 yılında Samsun'a gelen göçmenlerin Mert Irmağı'nın Çarşamba tarafında yerleştirilmesi kararlaştırılmıştı. Burada kamu tarafından inşa edilen 54 meskene 119 göçmen yerleştirilmiştir. İskâna açılan bu sahaya 1864 - 1894 arası Müslim ve Hıristiyan yerli ahaliden bazı kimseler ruhsatsız mesken inşa edebilmişlerdir. İleride gelmesi muhtemel göçmenler için gerekli arsayı üretme sıkıntısıyla

⁸¹ BOA, ŞD, No. 1825/41: Mazbata: 16 TE 1285, Muhlis Esad imzalı.

⁸² BOA, AMKT, MHM, No. 364/18; 417/39; 436/24: 23 CA 1283.

⁸³ BOA, MV, No. 22993, Lef. 3: Sadaret Makamına (20 Nisan 1280).

⁸⁴ BOA, A.MKT, No. 331/28: 7 Z 1281 tarihli karar.

⁸⁵ BOA, ŞD, No. 1825/18.

karşı karşıya kalacağı düşüncesinde olan yerel idare 1908'de bölgeye kaçak yerleşmeyi önlemeye çalışmıştır⁸⁶.

Geçici ve daimi göçmen iskân faaliyetleri mevcut sorunların büyümesine ve yeni sorunların ortaya çıkmasına vesile olmaktadır. Örneğin geçici olarak şehirde barındırılmaya çalışılan Çerkeslerden bazıları adam öldürme ve gasp suretiyle yerli halka zarar vermektedir. Bu gibi olayları önlemek adına Samsun'da bir süvari bölüğü istihdam edilmesi düşünüldü. Bu nedenle inşaatı yarım kalan kışla binasının hızla tamamlanarak süvari birliğine tahsisi kararlaştırıldı⁸⁷.

Tablo 5.4. Samsun Kasabasındaki Binalar⁸⁸

<i>Bina Adı</i>	<i>Aded</i>	<i>Bina Adı</i>	<i>Aded</i>	<i>Bina Adı</i>	<i>Aded</i>
<i>Ahır</i>	30	<i>Gazino</i>	2	<i>Mumhane</i>	1
<i>Arsa</i>	137	<i>Gümrük</i>	1	<i>Muvakkithane</i>	1
<i>Bağçe</i>	195	<i>Hamam</i>	10	<i>Menzilhane</i>	1
<i>Bedesten</i>	1	<i>Han</i>	20	<i>Oda</i>	55
<i>Behre</i>	16	<i>Hükümet Konağı</i>	1	<i>Postahane</i>	1
<i>Boyahane</i>	2	<i>Kahvehane</i>	77	<i>Rum Kilisesi</i>	1
<i>Cami</i>	14	<i>Karantina</i>	2	<i>Rüşdiye</i>	1
<i>Cephane</i>	1	<i>Katolik Kilisesi</i>	1	<i>Salaş</i>	9
<i>Çalılık</i>	1	<i>Kayikhane</i>	1	<i>Salhane</i>	4
<i>Çeşme</i>	57	<i>Kıraathane</i>	1	<i>Samanlık</i>	10
<i>Çömlekhane</i>	1	<i>Kışla</i>	1	<i>Şadırvan</i>	2

⁸⁶ BOA, I.DH.2: 21 Nisan 1310; BOA, DH. İD, No. 124-1/30; BOA, DH. MKT. No. 1160/69.

⁸⁷ BOA, A.MKT. MHM, No. 434/3; Canik İdare Meclisi Mazbatası. (27 TS 1284).

⁸⁸ Trabzon Vilayeti Salnamesi 1287, s. 104- 108.

<i>Debbağhane</i>	1	<i>Köprü</i>	1	<i>Tabya</i>	3
<i>Değirmen</i>	1	<i>Kuyu</i>	7	<i>Tarla</i>	229
<i>Dükkan</i>	594	<i>Mağaza</i>	202	<i>Tekke</i>	5
<i>Ermeni Kilisesi</i>	1	<i>Medrese</i>	4	<i>Telgrafhane</i>	1
<i>Fener</i>	1	<i>Mekâtib-i İslâm</i>	10		
<i>Fırın</i>	37	<i>Mesken</i>	1103		

Bu çalışmaların sonucunu *Hicri 1287 tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi'*ndeki istatistik kayıtlarından tespit etmek mümkündür. Söz konusu bayındırlık faaliyetleri sonucunda Samsun eski halinden bir hayli değişmiştir. Bu ortamda şehrin temsilcileri Samsun ismini de değiştirmek ister⁸⁹. Ancak merkezi idare haritalara ve vekayinamelere Samsun diye kaydedilen ismin kaldırılarak şehre yeni bir isim verilmesinin büyük masraflara ve karışıklıklara sebebiyet vereceği düşüncesiyle isim değişikliği talebine sıcak bakmadı.

1860'lı yıllarda hummalı bayındırlık faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan şehri 1869 yangını silip götürdü. 3 Ağustos 1869 tarihinde Süleyman Paşa Medresesi'nde başlayan yangın kısa sürede kasabayı hemen tamamen yok eder. Yangından iç kale kurtarıldı. Resmi tespite göre ise 125 bin m²lik bir alanda bulunan 8 cami, 8 hamam, 3 büyük han, 1 bedesten, 700 dükkân ve mesken yandı. Süvari kışlası tamir olamayacak bir şekilde tahrip oldu. Yangın zedelere ilk etapta oluşturulan yardım komisyonu vasıtasıyla ekmek ve çadır dağıtılmış ve baraka inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Fakir olup kendi imkânları ile bir yere sığınamayanlar geçici olarak kışla ve mektep binalarına yerleştirilmişlerdir. Muhtemelen eğitim öğretimi aksatmamak amacıyla ileriki tarihlerde buralardan çıkarılarak iskâna elverişli mağaza ve meskenlere yerleştirilmişlerdir. Açıkta kalanlar mücavir alandaki köylerin yanı sıra Bafra ve Çarşamba'daki

⁸⁹ BOA, A.MKT. MHM, No. 275/9: Canik Liva Meclisi Mazbatası (17 RA 1280).

akrabalarının yanlarına gönderilmişlerdir. Bu durumda baraka inşasına lüzum kalmamıştır. Bunun üzerine baraka inşasından vazgeçilerek söz konusu 90 bin kuruşluk tahsisat yangın zedeler için yapılması planlanan meskenlerin inşasına aktarılır⁹⁰.

Yangın sonrası şehrin yeniden imarı için Trabzon Vilayeti Baş Mühendisi Samsun'a gönderilmiştir. Fen heyeti şehrin haritasını çıkarmış ve kurulan komisyon marifetiyle hak sahiplerine arsaları dağıtılmıştır. Dağıtımda haksızlık olması dolayısıyla yangından üç sene geçmesine rağmen yangınzedelerin 4/5'i evlerini inşa edememiştir. Bu da kasabanın harabe şeklinde kalmasına vesile olmuştur⁹¹.

Şehrin merkezindeki kalenin surları yangında bir hayli zarar görmüştür. Yerel idare tahrip olan surların yıkılarak elde edilecek arsaların ve işlenmiş taşın satılmasını planlar. Yerel idarecilere göre elde edilecek gelire şehrin güvenliğini arttırmak adına Mert Irmağı ağzında yeni bir tabya inşa edilebilirdi. Ancak askeri makamlar İçkale'de cephane olarak kullanılan yapının yıkılmasına onay vermez. (29 Haziran 1871)⁹². Bununla birlikte yerel idare düşüncesinden vazgeçmez. 1899'da atik kale arsasındaki mevcut taşları rıhtım inşasında kullanmak ister. 4. Ordu Müşiriyeti sağlam olan surlara dokunulmaması, yalnızca yıkılıp yerde kalan taşların rıhtım inşaatında kullanılması, öte yandan surların halk tarafından tahrip edilip taşların yağmalanması ihtimaline karşı gerekli tedbirlerin alınmasını ister⁹³. Büyük yangında yok olan Süleyman Paşa Medresesi ise 1902'de şadırvan ve suyolları da ilave edildiği halde yeni baştan inşa edildi⁹⁴.

1869 yangınında tahrip olan yapılardan birisi de kale içindeki büyük cami idi. Bu tür yapılar dini vecibelerin yerine getirilmesini sağlamanın yanı sıra şehir ve kasabaların sembolü olma özelliği de

⁹⁰ BOA, İD, No. 43410: 9 Eylül 1286; BOA, ŞD, No. 609/3; BOA, İD, No. 43410: Arz Tezkiresi (11 N 1287).

⁹¹ BOA, ŞD., No. 499/29: 28 TS 1288 tarihli

⁹² BOA, ŞD, No. 608/11: 3 Ağustos 1287.

⁹³ BOA, Y.MTV, No. 189/115: İstihkâm ve İnşaat Dairesi Komisyonu, 25 Mart 1315.

⁹⁴ Trabzon Vilayeti Salnamesi 1322, s. 152-153.

taşımaktaydılar. Büyük caminin yanması üzerine kasabayı sembolize edecek bir yapı kalmamıştı. Dolayısıyla hem dini ihtiyacı karşılamak ve hem de şehri sembolize etmek adına kâgir büyük bir caminin inşası planlandı. 1874 itibarıyla caminin maliyeti 9 yük 84.200 kuruşu bulmuştu. Hizmete alınan camiye Hamidiye adı verildi⁹⁵. Hamidiye ile cami sayısı 10'a çıkarken şehirde ayrıca 3 mescit, 4 tekke ve 4 kilise mevcuttu⁹⁶.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla belediye sahildeki kumluk alanı da iskâna açarak kasabayı sahile doğru büyütmektedir. Nitekim Sadibey Mahallesi'nin Kadıköy Caddesi cihetinde göçmen yerleştirilen mahalleye padişahın ismine nispetle Mecidiye ismi verilmiştir⁹⁷. Keza kasabada sıtma gibi bulaşıcı hastalıklara kaynaklık ve yataklık yapan sahildeki sazlık ve bataklık alanın kurutulması planlanmıştır. Şehrin sahil şeridinde boydan boya uzanan sazlık ve kumluk alan mevcuttur. Buranın arkasında ise sebze bahçeleri, bina ve mağazalar bulunmaktaydı. Kamu sağlığı açısından sazlık ve kumluğun ıslah edilerek şehre kazandırılması düşünülmüştür. Elde edilecek arsanın parsellenerek satılması ve şehrin imarında kullanılması sancak idaresince talep edilmiştir⁹⁸. Nitekim ileri tarihlerde ıslah edilen sazlık alanda han ve gaz deposu inşa edilmiştir⁹⁹.

Yangın sonrası yerel idare ve halkın çabalarıyla şehrin modernizasyonu gerçekleştirilmeye çalışılırken göçler neticesi nüfusu artan şehir boş vadilere, şehrin güneyindeki sırtlara doğru büyümeye başladı. Selahiye bölgesi 1870'li yıllarda zeytinlik, incirlik, boş tarla ve arsalardan ibaretti. Bazı yerleri kuru manzarası arz ediyordu. Burada av partileri bile düzenlenebiliyordu. Bu semt civar şehir ve

⁹⁵ BOA, ŞD, No. 1829/2: Maliye Nezaretine Kamil imzalı tezkire (8 Nisan 1291); BOA, A. MKT. MHM, No. 274/45 (20 Temmuz 1299); BOA, A. MKT. MHM, No. 274/45 (20 Temmuz 1299); BOA, A. MKT. MHM, No. 455/60: Canik Mutasarrıflığına Tezkire 29 RA 1290.

⁹⁶ Trabzon Vilayeti Salnamesi 1322, s. 152.

⁹⁷ BOA, DH. MKT, No. 525/47; BOA, ŞD, No. 1846/3 . 31 Mart 1310.

⁹⁸ BOA, ŞD, No. 18232/21.: 22 TE 1296.

⁹⁹ BOA, A. MKT. MHM, No. 280/2-2: Sadarete (22 Eylül 1279); BOA, DH. MKT, No. 661/60: 1320.Z.4.

kasabalardan bilhassa Kayseri, Çorum, Merzifon, Tokat gibi yerlerden ticaret için gelip yerleşen Ermeni ve Müslüman ailelerle gittikçe büyümeye başladı. Hançerli, Pazar, Kaleiçi, Çayırıçi (Cedit) ve Meğde şehrin kadim mahalleleridir. Ermeni, Kırbaç, Yenikırbaç, Reşadiye, Kılınçdede ve Rum mahalleleri şehrin büyümesi sonucu oluştu. Şehirdeki işyeri sahipleri arasında yerli olanlar oldukça azdı. Çoğu memuriyetle başka yerlere gidiyordu. Ancak, tekaüt olunca geri dönüyordu. Rumlar bu suretle memlekete yerleşmiş bulunuyorlardı. Yerli Rumlar pek az ve dağınık bir surette Müslüman mahallelerinde bile bulunuyorlardı. 1895'te Kışla ve Kırbaç mevkileri parsellenip iskâna açıldı. Buralarda Kırbaç, Reşadiye ve Kışla mahalleleri kuruldu. Rumlar bu yeni mahallelere taşındılar¹⁰⁰.

Yeni inşa edilen mahallelerde binalar büyüklü küçüklü bahçeler içerisinde veya doğrudan cadde ve sokağa nazır arsalar üzerine inşa edilmişti. Binalar genellikle bodrum üzerine iki veya üç kattan oluşmaktaydı. Binalar, dolma, kâgir, ahşap veya alt katı kâgir diğer katları ahşap veya dolma tarzında inşa edilmişti. Kâgir binalar taş veya tuğladandı. Bu tür binaların bir kısmı sıvalı, bir kısmı da sıvasızdı (Foto 5.4).

¹⁰⁰ 1895'de Osmanlı vatandaşı Lefkilyadis Hristaki zevcesi Eleni Saidbey Mahallesi ittisalinde Kırbaç mevkiinde yer alan tarlasını parselleyip satmak istiyor. Sancak idaresi burada oluşacak mahalleye Bahariye isminin verilmesini kararlaştırıyor. *BOA, İrade Defteri Hakani*, Nr. 4: Sadarete arz tezkiresi 9 C 1313.

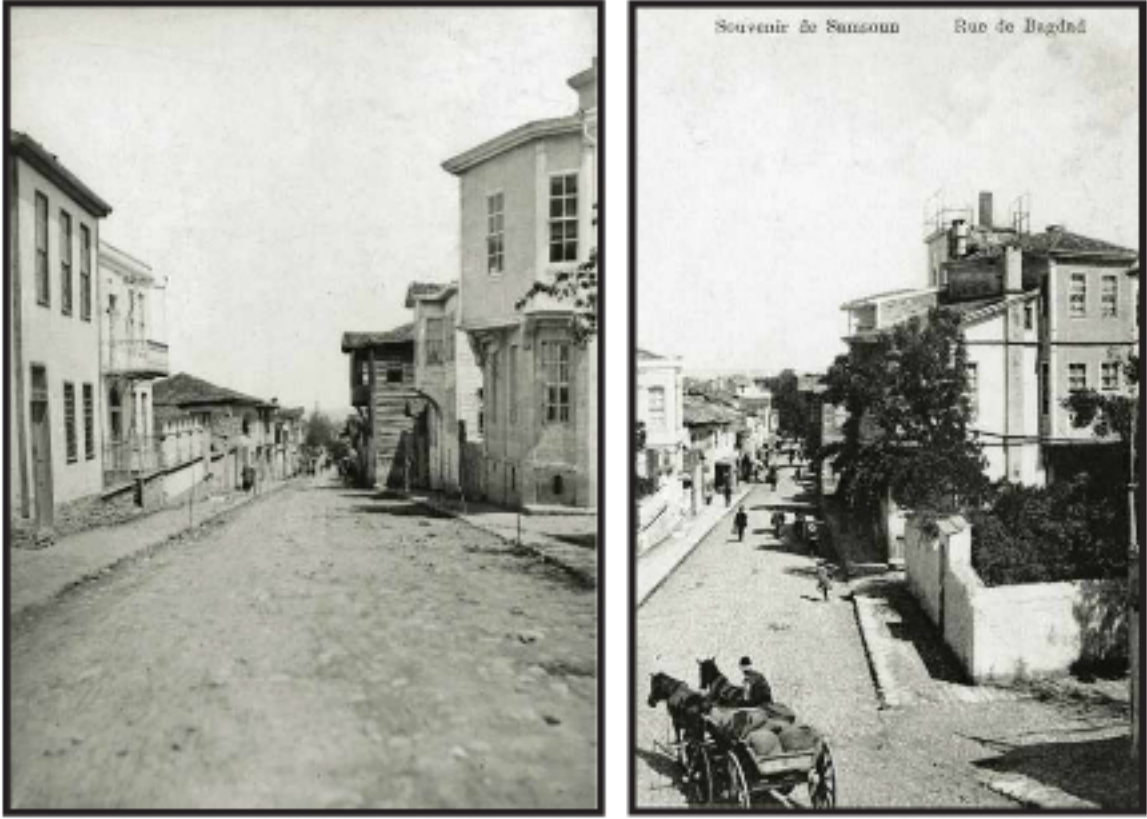

Foto 5.4. 19. *Yüzyıl'ın sonlarında Samsun'da binalar ve sokaklar (Anonim).*

Ahşap binalar ise ya dış cephesi ahşap kaplama ve iç duvarlar sıvalı veyahut ağaç direkler üzerine çakılı çitalara sıva vurularak yapılan bağdadi tarzındaydı. Binaların ön ve arka cephelerinde bulunan veya binanın dört cephesini de kaplayan bahçe çiçeklik olarak kullanılmaktaydı. Ayrıca bahçelerde kiraya verilen bir veya iki odalı meskenler ile fırın, ahır ve çamaşırılık bulunmaktaydı. Binaların bodrumları genellikle çamaşırılık, odunluk ve kömürlük olarak kullanılmaktaydı. Zemin kat ise dükkân, mağaza veya mesken tarzında inşa edilmişti. İkinci ve üçüncü katlar mesken olarak kullanılmaktaydı. Her katta bir veya iki müstakil daire bulunmaktaydı. Binaların bir kısmı ise pansiyon tarzında inşa edilmişti. Pansiyon tarzında inşa edilenlerin her odasının dışarıya açılan bir kapısı, bir tuvaleti ve bir de mutfağı vardı. Müslüman halkın ekserisi Rum ve Ermenilerin kiracısı durumundaydı¹⁰¹.

¹⁰¹ Nedim İpek, *Selanikten Samsun'a Mübadiller*, Samsun 2010, s. 108.

Denizden gelecek saldırılara karşı savunma tedbirleri alma ihtiyacı kasabanın kuzey istikametinde büyümesini en azından frenlemiştir. 1787-1792 Osmanlı - Rus Savaşı esnasında Canik Muhassılı Hayreddin Bey, Samsun Kalyonburnu'na taştan büyük bir palanga, Samsun sahilinde ağaçtan yedi adet kule inşası önermişti. O dönemde bunlar gerçekleştirilemedi¹⁰². Bunun üzerine sahil güvenliğini sağlamak adına donanmaya ait bir filo Karadeniz'e gönderildi. Diğer taraftan Kaptan Paşa, Trabzon Valisi ve Canik Muhassılı sahil güvenliğini arttırıcı tedbirler almakla sorumlu tutuldular¹⁰³. İleriki tarihlerde Samsun sahilinde Derbent, Orta tabya Macar, Kalyonburnu ve Mert Irmağı mevkilerinde tabyalar inşa edildi. 1890'da söz konusu tabyalar Krupp marka toplarla teçhiz edildi¹⁰⁴ (Foto 5.5).

Tanzimat'ın Osmanlı toplumuna getirdiği yeni kültür resmi daire kavramıdır. Taşrada resmi daireler genellikle hükümet konağı adı altında yapılan binalarda bir çatı altında toplanmaktaydılar. Bu binalar devletin ekonomik ve askeri azametini sembolize edecek şekilde planlı veya plansız inşa edilmekteydi. Böylece taşradaki kentler hükümet konağı adı verilen yeni binalarla tanışmaya başladılar. Özellikle hükümet konaklarını Abdülhamid ve Meşrutiyet dönemlerinde inşa edilen hastane, belediye, kışla, rüştiye, idadi binaları ve saat kuleleri takip etti.

¹⁰² Osman Köse, "19. Asra Girenken Osmanlı'da Kentlerin Savaşlara Katkıları ve Savaşların Kentlerdeki Yansımaları: Samsun Örneği", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Samsun 2007, s. 93.

¹⁰³ BOA, HH. , No. 8556: Kaymakam Paşanın Arz Tezkiresi. 1289 tarihli.

¹⁰⁴ BOA, Y.MTV., No. 67/11: Ağustos/Eylül 1308 tarihli yazılar.

Foto 5.5. 1890'da Samsun Tabyaları (II. Abdülhamit Yıldız Sarayı Arşivi'nden).

17 Mart 1871 yılında mevcut konak çarşı ve mahallelere uzak bir noktada olması sebebiyle iş ve evrak takibinde bulunanlar özellikle karlı, fırtınalı ve yağmurlu havalarda bir hayli zorluk çekmekteydiler. Bu nedenle özellikle kasaba esnafı ve tüccar hükümet konağının kasaba merkezine taşınmasını istiyorlardı. Babıâli'ye yapılan teklife göre İçkale mevkiindeki cephane Kalyonburnu'nda ıslah edilecek araziye taşınacak ve yıkılacak cephane mevkiine kâgir bir hükümet konağı inşa edilecekti. Mevcut hükümet konağının satışından elde edilecek gelire de inşaatın maliyeti karşılanacaktı¹⁰⁵. Söz konusu talep merkez tarafından kabul edilmediği anlaşılmaktadır. Bununla beraber 1883 yılında şehrin doğusunda deniz kenarında yeni bir hükümet konağı inşa edilir (Foto 5.6).

¹⁰⁵ BOA, ŞD. No. 1826/18: Vilayet Meclis-i Umumi Mazbatası (11 Nisan 1287).

Foto 5.6. Samsun Hükümet Konağı (Anonim).

Yeni hükümet konağı iki katlı 28 odadan müteşekkildir. Bitişğinde bir ahır ve bir de hapishane mevcuttu. Vilayet salnamesinde bu yeni bina okuyuculara *bu tesis-i nefis Samsun'un ebniye-i aliyesine bir lahika-i faika olmuştur* ifadeleriyle tanıtılmaktaydı¹⁰⁶. Hükümet konağının yakınlarında zabitan daireleri inşa edildi. Keza şehrin mürtefi bir yerinde de kışla binası ile redif deposu inşa edildi. Aynı bina 25 Mayıs 1922'de (?) Yunan zırhlısının bombardımanında isabet alır. Bombardımandan sivil halk da zarar gördü¹⁰⁷.

1880'li yıllarda deniz kara bağlantısını daha da kolaylaştırmak amacıyla belediye bir demir iskele inşa eder. Ancak söz konusu iskele ihtiyacı karşılamayınca 1892'de Reji idaresi bir demir iskele inşa ruhsatı talep etti. Varılan uzlaşmaya göre reji inşa edeceği iskeleyi kendi ihtiyaçları için kullanacaktı. Ancak reji iskelesine çıkarılacak yolcu ve rejiye ait olmayan eşyadan diğer iskele gibi belediye resm

¹⁰⁶ *Hicri 1311 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi.*

¹⁰⁷ Rahmi Doğanay, "İstiklal Harbinde Samsundaki Amerikan Filosu", *Geçmişten Geleceğe Samsun* 2006, s. 170-171.

alacaktı¹⁰⁸. İleriki tarihlerde Şimendifer, Yolcu, Tütün, Gümrük, Gaz, Dakik, Zahire ve Park isimli iskeleler de inşa edilip hizmete alındı (Foto 5.7).

Foto 5.7. Samsun iskeleleri (Anonim).

Öte yandan iskele ile Anadolu arasında karayolu bağlantısı sağlanmaya çalışılmıştır. Bu hususta özellikle Sivas valiliği gayretkeş davranışlarda bulunacaktır. 1910'da bu yol otomobil işleyecek bir hale getirilmeye çalışıldı. Aynı tarihlerde Samsun - Sivas demiryolu da projelendirilmiş hatta inşaat çalışmaları da başlatılmıştı. Samsun basını demiryolu inşaatının başladığı ve sürdüğü ortamda karayolunu modernize etmeyi gereksiz hatta zararlı bulur.

İsmetzade Dr. Mehmet Arif 1890 yılında şehri şu şekilde tasvir etmektedir: *"Karadeniz sahilinde Samsun'un mamur görüntüsü kadar zevk veren başka bir şehir yoktur. Sahil boyuna doğru yayılmış olan ve bir kısmı da güneyinde bulunan Kadıköyü'ne kadar uzanan bu büyük şehrin görüntüsü mükemmeldir. Doğal konumunun el vermesi dolayısıyla vapurdan şehrin her noktasını temaşa etmek mümkündür. Etrafta ekili tarlalar ve ovalar, büyük ve mahsuldar ağaçlar var. Ancak bu kadar güzel bir kasabanın limanı olmaması sahile çıkışı*

¹⁰⁸ BOA, I.ŞD, No. 115/6925: 12 Şubat 1307 tarihli irade.

zorlaştırmaktadır....Vapurdan dikkatlice bakıldığında şehirde en evvel iki minareli cami ile muntazam saat kulesi dikkat çeker. ...Samsun şehri şimdiki halde iki, üç bin haneden ibarettir. Şimdiki Samsun geniş ve muntazam caddeleri, zarif ve büyük mekânları, mükemmel hanları ile meşhurdur. ...Mesire yerlerindeki çayhaneleri Cuma günleri ile akşamüzerleri halkın dolaştığı başlıca yerlerdir. Üç mükemmel eczanesi, hastanesi, kışlası, bir de nevin ve dilnişin bir surette yapılan bir hükümet konağı, rüştiye mektebi ve dakik fabrikası vardır¹⁰⁹.

20. Yüzyıl'ın başlarında Samsun şehrinin güneyinde Samsun'un her tarafından görülebilecek mürtefi bir arsa üzerinde iki katlı büyük bir hastane binası inşa edilir. 1900 yılında Mutasarrıf Hamdi Bey'in gayretleriyle inşa ettirilen bina II. Abdülhamid'in 25. cülus yıldönümünde Hamidiye Hastanesi adı ile hizmete alınır (Foto 5.8).

Foto 5.8. Hamidiye Hastanesi (Anonim).

Bunu Batılı mühendislerin çizdiği plana uygun inşa edilen üç katlı belediye binası takip eder. 1869 yangını sonrası Samsun'da bu belediye dairesi hizmet vermeye başlar (Foto 5.9). 1913-1915 yılları

¹⁰⁹ Dr. Mehmed Arif, *Gürcü Köyleri*, İstanbul 1311.

arasında ise Necip Bey tarafından Ünye taşından 3 katlı daha gösterişli ve anıtsal olarak inşa edilen bugünkü bina yapılır ve hizmet vermeye devam eder.

Foto 5.9. İlk Belediye Dairesi (II. Abdülhamit Yıldız Sarayı Arşivi'nden).

Tablo 5.5. Hicri 1322 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesine Göre Şehirdeki Binalar.

Bina	Adet	Bina	Adet	Bina	Adet
Çeşme	35	Hamam	11	Meyhane	18
Değirmen	1	Han	14	Misafirhane ve Otel	2
Dükkan	584	Hastane	1	Lokanta	1
Fırın	70	Mesken	2.624	Şadırvan	5
Gazino	7				

İkinci Meşrutiyet devrinde Samsun 40 bin nüfuslu bir şehir olmuştur. Şehir ulaşımını kolaylaştırmak adına 1912 yılında tramvay hattı inşası projelendirilir. Sözleşmeye göre, üç hat inşa edilecekti. Bunlardan birisi zorunlu diğer ikisi ise isteğe bağlı olacaktı. Zorunlu hat Gaz Deposu civarından başlayacak Gümrük Binası - Saat Meydanı - Hükümet Konağı - Şimendifer İstasyonu - Mert Irmağı Köprüsü'nden geçerek Yarış Meydanı'na kadar uzanacaktı. Söz konusu güzergâhın uzunluğu 4 km civarındaydı. İsteğe bağlı yollardan birincisi Saat Meydanı'ndan mecburi hattın ayrılarak Bağdat Caddesi'ni takip ile Rum Kilisesi önünden geçerek Çiftlik Caddesi'nin münasip bir noktasına kadar uzanacaktı. Bu güzergâh ise 2.300 metre uzunluğundaydı. İsteğe bağlı ikinci hat ise İdadî Mektebi'nden diğer hattın ayrılarak Bağdat Caddesi'ni takip ile Kadıköy'üne ulaşan 1,5 km. uzunluğundaki güzergâhtı. Proje hayata geçirilemedi.

Aynı dönemde iki önemli proje daha vardı. Birincisi şehrin su ihtiyacını karşılamaktı. Şehrin su ihtiyacı sarnıç ve kuyulardan temin edilme yoluna gidilmişti. Daha sonraları Mert Irmağı'nın yukarı kesimlerinden düzgün olmayan kanallarla getirilen su şehirdeki çeşmelere dağıtılmıştı. 20. Yüzyıl'ın başında 5 şadırvan ve 35 adet umuma mahsus çeşme vardı. Samsun'da içme suyunun ihtiyaca yeterli ve iyi olmaması birçok hastalıklara ve yağışlı havalarda çamurlu akıp günlerce durulmadığından içilecek bir durumda değildi. 1910 - 1911 yıllarında kolera'nın yaygınlaşmasında suyun bu durumu da etkili olmuştur¹¹⁰. Bunun üzerine Mert Irmağı kenarında açılacak kuyulardan temin edilecek suyu şehre getirip evlere dağıtılması ile ilgili bir proje hazırlandı. Keza aynı proje kapsamında elektrik üretimi de söz konusuydu. Ancak üç proje de hayata geçirilemedi¹¹¹. Yine

¹¹⁰ 1910- 1911 Kolera salgını ve karantina uygulaması için bk. Rıza Karagöz, "Canik Sancağında Karantina Uygulaması ve Bundan Kaynaklanan Bazı Sorunlar (1910-1911)", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu*, Samsun 2000, s. 205- 218.

¹¹¹ *BOA, ŞD*, No. 508/18

limanı Orta Anadolu'ya ve Mezopotamya'ya bağlayacak olan demiryolu hattı inşaatına başlandı¹¹².

Samsun Türklerin kurduğu şehirlerden birisidir. Şehrin merkezini kale oluşturur. Şehir ilk önce sur içerisindedir. Zamanla sur dışı alan iskâna açılmıştır. Şehrin tarihinde 1869 yangını önemli bir dönemeçtir. Yangın öncesi 1.103 meskenin yer aldığı bir yerleşme idi. 20. Yüzyıl'ın başında mesken sayısı % 128 bir artış göstererek 2.624'e çıkmıştır. Keza, han adı verilen kurumun tasfiye olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yerine *oda* adı verilen müessese ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda şehirde misafirhane ve otel mevcuttur. Keza lokanta kurumu ve kavramı Samsun'a girmiştir. Fırın sayısı iki misli artarak 70'e yükselmiştir. Dükkân sayısı hemen hemen sabit kalırken, hatta biraz azalırken, mağaza sayısında % 338'lik bir artış tespit etmekteyiz. Bu da şehirlerarası ve uluslar arası ticaretin çok yoğunlaştığının bir göstergesi olsa gerektir.

Şehirde konaklayan asker ve sivil yolcu sayısı her geçen gün artmaktaydı. Yolcular yeter miktarda sefere tahsis edilmiş geminin olmaması sebebiyle zorunlu olarak konaklama süresini uzatıyorlardı. Temmuz 1800 tarihinde Samsun sahillerinde İstanbul'a sevk edilmeyi bekleyen 20 bin asker bulunuyordu. Bu kadar askeri istihdam edecek tesis yoktu. Askeri birlikler sahilde oluşturulan kamplarda barındırılmaya çalışılmıştır. Sivil yolcuların ise han ve otel gibi müesseselerde barındırılması gerekiyordu. 1890'lı yıllar itibarıyla Samsun iskelesine gelen ve giden yolcu sayısı toplam 33 bini buluyordu. Şehirde mevcut olan otellerin yatak kapasitesi talebi karşılayacak sayıda değildi. Öte yandan sağlığa uygunluk ve kalite açısından da iyi hizmet sunamıyorlardı¹¹³.

¹¹² Mehmet Murat Baskıcı, *1800- 1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Ankara 2005, s.62.

¹¹³ BOA, Y.MTV., No. 252/303: 13, Ş.1321 tarihli belge; *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1322*, s. 451; Osman Köse, "19. Asra Girerken Osmanlı'da Kentlerin Savaşlara Katkıları ve Savaşların Kentlerdeki Yansımaları: Samsun Örneği", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 2. Kitap, Samsun 2007, s. 75-94.

Samsun nüfus ve ekonomik açıdan büyüyünce özellikle şehrin ileri gelenleri müstakil olma teşebbüslerinde bulunmuşlardır. Aslında Canik daha önceden müstakil sancak statüsündeydi. 93 Harbi'nin akabinde Batum'un Rusya'ya terk edilmesi üzerine Trabzon vilayeti küçülmüştü. Küçülme vilayetin ekonomisinin ve bütçesinin de daralmasını beraberinde getirmişti. Trabzon'un ekonomisini canlandırma adına Canik sancağının müstakil statüsü kaldırılarak Trabzon'a bağlandı. Oysa ekonomik açıdan Canik Sancağı ahalisinin Trabzon'la bir bağlantısı yoktur. Bu nedenle tekrar müstakil olmak, hatta Amasya, Sinop ve Çorum'un iştirakiyle vilayete dönüşme fikri gazeteler vasıtasıyla kamuoyunun tartışmasına açılmıştır. Bu talepler ne kadar etkili oldu bilinmez ancak Mart 1910'da müstakil sancak statüsüne dönüştürüldü.

Birinci Dünya Savaşı esnasında Rus donanmasına ait savaş gemileri tarafından 10 Temmuz 1915'de şehir bombalandı. Rus donanmasınca gerçekleştirilen bombardıman sonrası rüsumat dairesine ait binaların yanı sıra Reji idaresine ait şimendüfer iskelesi ve gazhane deposu tamamen tahrip olunmuştu. Sivil halka ait meskenler de zarar gördü. 1916 ve 1917 yıllarında da Samsun sahilleri topa tutuldu¹¹⁴. Milli Mücadele döneminde Rum çetelerinin tedhiş hareketleri de şehre zarar verdi. Bu olaylardan sonra Samsun'a gelen Rus diplomat Frunze şehri şu şekilde tasvir etmektedir: *"Şehir oldukça geniş ve iyi planlanmış sokaklara sahip ve çoğu iki, hatta üç katlı Avrupa tarzında evler var. İskeledeki büyük depo, Reji şirketinin büyük binaları ve tütün fabrikası dikkati çeken büyük yapılar. Kentte 500 kadar dükkân, 70 kadar fırın, 30'dan fazla han ve iki otel bulunmaktadır. Binalar çoğunlukla iki katlı: Birinci kat taştan, ikinci katta ahşap. Ama tümüyle taştan ya da ahşap binalara da rastlanıyor. Evlerin çatıları –arada demir kullanılsa da- daha çok kiremitli. Kara Samsun'da hâlâ Amisos'un kalıntıları vardır. 1893'de faaliyete geçen Reji Tütün Fabrikası'nda üç yüz kadar işçi çalışmakta,*

¹¹⁴ Osman Köse, "Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915)", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 2. Kitap, Samsun 2007, s. 95-112.

işçilerin çoğunluğunu Rumlar ve kadınlar oluşturmaktadır. Günde 3 milyon adet sigara üretilmektedir. Kıyıda ki bataklıklar sıtmaya neden olmaktadır. Şehirden Çarşamba ve Bafra'ya şose yollar vardır. Samsun İç Anadolu'nun limanı durumundadır. Liman sığ ve rüzgâra açık olup demir atıp tutunmak zordur. Limana 30-40 gemi sığabilmektedir. Yük boşaltma işi açıkta demirleyen gemilerle kıyı arasında kayıklar aracılığı ile yapılmaktadır. Limandan koyun, buğday, yumurta ve deri ihraç edilmekte, şeker, manifatura ve gaz ithal edilmektedir. İthalat, ihracat işleri Rum ve Ermenilerin elindedir. Şehirde Osmanlı Bankası, Ziraat Bankası, Selanik Bankası ve Atina Bankası vardır.”¹¹⁵

5.4. Ekonomi

Selçuklular döneminde Karadeniz'deki sahil ticareti Amisos'un tekelindedir. Anadolu'nun iç noktalarından Türklerin hâkimiyetindeki Samsun'a gelen ticari mallar Amisos tüccarları tarafından deniz aşırı ülkelere pazarlanmaktaydı. Türkler ise Amisos halkını iâşe maddeleri açısından destekliyordu. Belki de bu durum Amisos ve Samsun'un Osmanlı öncesi Sinop'un yerini alan büyük bir liman konumuna getirmişti¹¹⁶. Osmanlı döneminde Karadeniz iç deniz olunca uluslar arası ticaret Akdeniz'e kaydı. Samsun'un ticari potansiyeli düştü.

Osmanlı'nın klasik döneminde Samsun kasabasının en önemli gelir kaynağı iskele ve gümrük mukataasıdır. Söz konusu gelir padişaha tahsis edilmişti. Kasabadaki boyahane mukataası gelirleri ise Trabzon'daki Hatuniye İmaretî Vakfı'na aitti. Samsun yöresinde elde edilen gelirlerin bir kısmı vakıflar vasıtasıyla Amasya'ya aktarılmaktaydı. Bu nedenle Samsun, nüfus ve iktisadi açıdan çevredeki şehirlerden geri kalmıştır¹¹⁷. Tanzimat öncesi Samsun halkının bir kısmı da tarımsal faaliyetlerde bulunmaktaydı. Bu dönemde Anadolu kırsalından toplanan ve deve kervanlarıyla Samsun iskelesine getirilen gıda maddeleri gemilerle İstanbul'a ve zaman

¹¹⁵ Frunze, s. 29- 37.

¹¹⁶ R. Vadala, *Samsoun*, Paris 1934.

¹¹⁷ Mehmet Öz, *15. ,16. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999, s. 106-107.

zaman Kefe'ye naklediliyordu. Yine Canik yöresi Sinop tersanesinin hem işgücünü, hem de kereste ve kendir gibi hammadde ihtiyacını karşılamaktaydı¹¹⁸.

Samsun, 17. ve 18. yüzyıllarda Anadolu ve Kırım bağlantısının sağlandığı bir liman konumundadır. Kırımın elden çıkması ve Karadeniz'in uluslar arası bir deniz haline dönüşmesi Samsun'daki hareketliliği tekrar arttırdı. 1768-1792 yılları arasındaki seferberlik zamanlarında Samsun askeri ve ekonomik aktiviteleri ile hareketli bir dönem yaşadı. Bu dönemde çevreden gelen askerler Samsun'da toplanıyor ve iskeleden cepheye sevk ediliyorlardı¹¹⁹.

Samsun Kafkaslar ve Kırım'a yönelik seferlerde askeri üs konumundadır. Örneğin, Don –Volga kanalı açma teşebbüsü gündeme gelince Mart 1565 tarihinde Canik Beyi Murad Hanlı ailesinden Hüseyin Ağa emrinde toplanan askerler Samsun'dan deniz yoluyla Kefe'ye gitti¹²⁰. Asker toplama ve sevk etme açısından üs olması özellikle 18. Yüzyıl'ın ikinci yarısında Samsun'da hareketliliği arttırdı. Bu dönemde devlet gerek savaşlar ve gerekse isyanları bastırmak için ihtiyaç duyduğu askerleri daha ziyade Anadolu toplumundan temin etmekteydi. Asker toplanan yerlerin başında ise Karadeniz sahilindeki vilayet ve sancaklar gelmekteydi. Özellikle Kırım ve Kafkasya gibi Karadeniz'in kuzeyi ve doğusuna yönelik seferlerde deniz kültürüne sahip ahaliden asker seçilmesi tercih edilmekteydi. Yine Mısır, Cezayir ve Tunus gibi bölgelere gönderilecek askeri kuvvetler için Karadeniz sahasından asker toplanmaktaydı. Askerlerin toplandığı ve sevk edildiği merkez Samsun şehriydi. Netice itibarıyla 1768-1800 yılları arası Samsun ve çevresinden toplanan askerler

¹¹⁸ Geniş bilgi için bk. Mehmet Öz, *15. ,16. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999.

¹¹⁹ Osman Köse, "18. Yüzyılın İkinci Yarısı Osmanlı- Rus Savaşlarında Karadeniz Liman Kenti Samsun", *Geçmişten Geleceğe Samsun 2007*, s. 273, 275. Samsun İskeleyi 1578- 1590 yılları arasında Kafkasya'da cereyan eden Osmanlı- Safevi savaşlarında da asker ihraç limanı idi. Bk. Burhan Şahin, "16. Yüzyıl 2. Yarısında Samsun'un Asayiş Durumu", *Kastamonu Eğitim Dergisi* 10/2, Kastamonu 2002, 399- 408.

¹²⁰ Hayreddin Nadi, *Samsun Tarihi*, Samsun 1338, s. 9- 10.

Kırım, Kafkaslar ve Mısır'a sevk edilmişlerdir. Keza 19. Yüzyıl'ın başında isyan eden Tayyar Paşa da Alaçam, Bafra ve Kavak havalisinden asker toplamıştı¹²¹. Temmuz 1796 tarihli bir hükme göre Canik Sancağı'na tabi kazalardan 1.500 *mirili piyade* toplanacaktı. 1797-1798 yıllarında Anapa ve havalisinin muhafazası için ihtiyaç duyulan asker de Karadeniz'den toplanmıştı. 1809-1810 yıllarında da Canik Sancağı'nda tertip edilen 140 nefer Erzurum'a gönderildi. Canik Sancağı ve Samsun İskelesi 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'nda da hareketli günler yaşamıştır¹²².

Samsun aynı zamanda Diyarbekir, Harput ve Sivas vilayetlerinin yolcu iskelesi rolünü oynuyordu. Örneğin İstanbul'dan memleketleri olan Çorum, Perşembe, Arapkir ve Yozgat'a gidenler deniz vasıtaları ile Samsun'a geliyor, şehirde menzilhane konumundaki kahvehanelerde veya hanlarda dinlendikten sonra karayolu vasıtaları ile yolculuklarına devam ediyorlardı¹²³.

Şehrin nüfusunu etkileyen faktörlerden birisi ekonomik konum ve yapısıdır. Bağdat - Samsun kervan yolu Osmanlı öncesi özellikle Selçuklular döneminde şehrin ekonomik açıdan gelişmesini temin etmişti (Foto 5.10).

¹²¹ Osman Köse, "19. Asra Girenken Osmanlı'da Kentlerin Savaşlara Katkıları ve Savaşların Kentlerdeki Yansımaları: Samsun Örneği", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Samsun 2007, s. 75- 94.

¹²² BOA, HH. No. 44106; Beşirli, s. 286, 373.

¹²³ Keskiner, s. 361, 504 - 507, 569, 657.

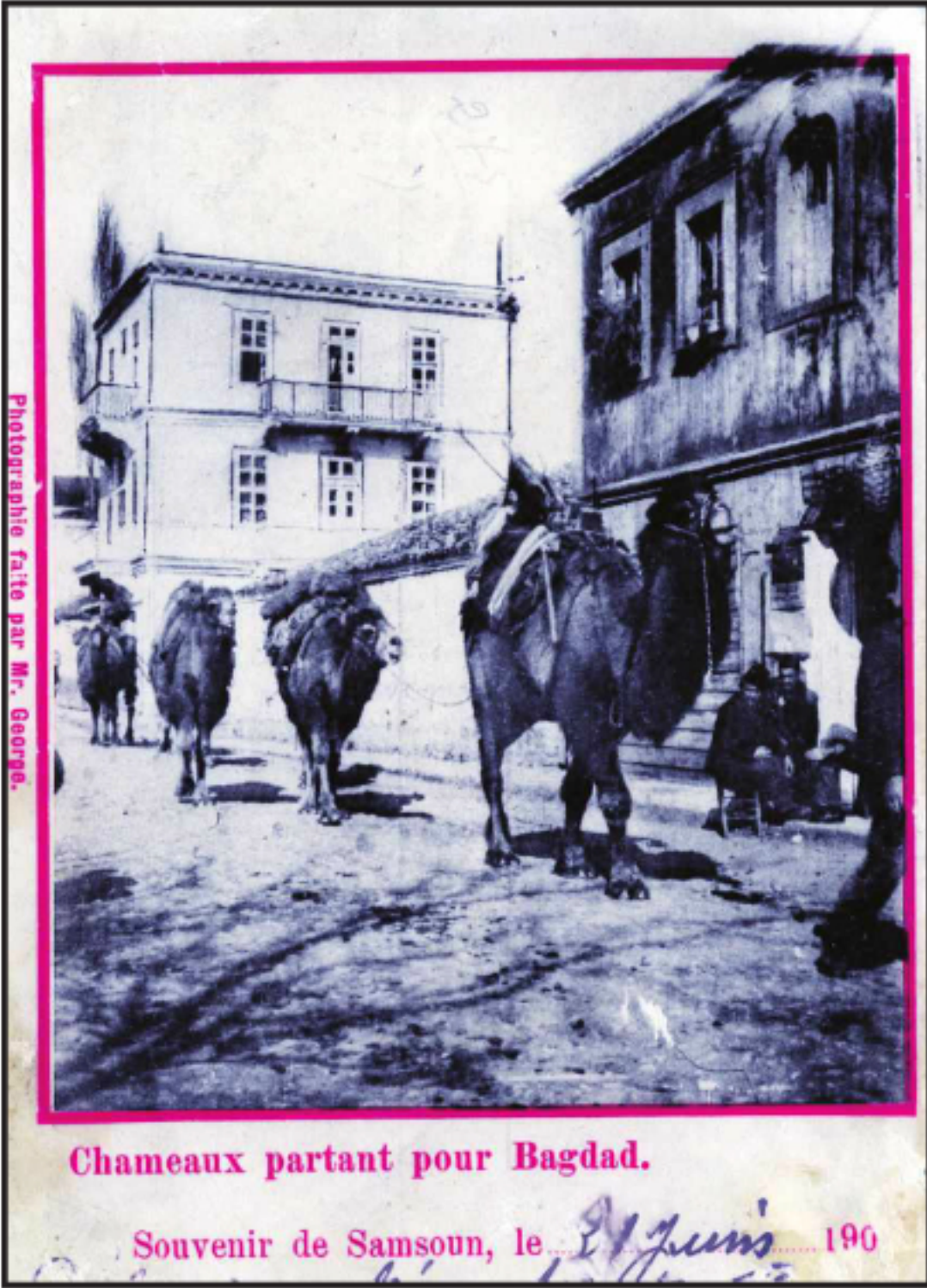

Foto 5.10. Bağdat Kervan yolunun başlangıç noktası Samsun (Anonim).

Osmanlı'nın Karadeniz'i kapalı hâle getirmesiyle şehir bu önemini kaybedecektir. 16. Yüzyıl'da Kozak ve Abaza saldırıları, 18. Yüzyıl'da ticari açıdan Basra - Samsun hattının değerini kaybetmesi

şehrin küçülmesine vesile olmuştur. Tersaneye sunulan hizmetler ve İstanbul'a tahıl sevkiyatı Samsun limanını canlı tutmaktaydı. Samsun limanından İran ve Kefe'ye doğrudan kurulan ticari bağ yoktu. Bu bağlar Trabzon ve Sinop üzerinden sağlanmaktaydı. Samsun sadece Orta Anadolu'yu İstanbul'a bağlayan bir liman konumundaydı. Bununla beraber Samsun iskelesi ülkenin pamuklu el sanayisinin önemli merkezleri durumunda olan Tokat, Zile, Amasya ve Merzifon gibi şehirlerin denize açıldığı merkezde bulunuyordu. Bu merkezlerin İstanbul ve diğer Karadeniz limanlarıyla olan ticareti ve ulaşımı Samsun gümrüğü ve iskelesi kanalıyla gerçekleştiriyordu. Kastamonu'dan Trabzon'a kadar uzanan bölge 16. Yüzyıl'da olduğu gibi 18. Yüzyıl'da da Karadeniz'in kuzey bölgesinin pamuklu ihtiyacını karşılayan temel üretim bölgesiydi. Kırım'ın elden çıkışını müteakip söz konusu ticaret bir süre daha devam ettiyse de önemini kaybetti. 18. Yüzyıl'ın sonlarından itibaren Anadolu mamullerinin yerini tedricen İngiliz pamuk ipliği ve pamukluları aldı. Bununla birlikte 18. Yüzyıl'ın sonu itibarıyla bu dönemde dış ticaret dengesi henüz ihracat fazlası olan Samsun ve hinterlandı lehineydi. Ancak ihracat ve ithalatta gayrimüslimler öne çıkmaya başlamışlardı. Netice itibarıyla kendi kendine yeten bir ekonomik sistemden serbest ekonomik sisteme doğru bir dönüşüm gerçekleşmekteydi.

18. Yüzyıl'ın sonu ile 19. Yüzyıl'ın başlarında merkezi otoritenin sarsılmasından kaynaklanan iç ayaklanmalar baş gösterdi. Güçlü aileler arasında bölgeyi ele geçirme mücadelesi başladı. Merkezi otorite bölgede ancak II. Mahmut dönemi ortalarına doğru temin edildi. Merkezi otoritenin temin edilmesinden sonra Samsun ekonomik açıdan tekrar canlanmaya başladı. Bu dönemde Tokat kalhanesinde elde edilen bakır Canik ormanlarından temin edilen kereste ile kendirin tüccara satışı yasaklandı. Söz konusu metanın tersane ve ordunun ihtiyacını temin için Samsun'dan İstanbul'a sevki yoluna gidildi. Ayrıca, Canik, Sivas, Çorum ve Amasya'dan toplanan zahire İstanbul'un yanı sıra askeri birliklerin ihtiyacını temin için Anapa, Sohum ve Faş'a nakledilir oldu. Ancak birinci öncelik İstanbul'un ihtiyaçlarının temin edilmesiydi. Başkent'in ihtiyacı

karşılanmaksızın diğer yerlere zahire satışı yasaktı. Bununla beraber ecnebi tüccarlar el altından zahire alımında bulunabiliyorlardı.

1774 yılından itibaren Anadolu'ya gelen veya burayı terk eden göçmenlerin de sevk iskelesi konumundadır. Samsun aynı zamanda Diyarbakır, Harput ve Sivas'tan gelen yolcuların ve ticari malların ihracat iskelesi konumundadır. Bunun üzerine demiryolu projelendirildi.

Karadeniz ticareti 1840 sonrası İngiltere'nin ilgisini çeker oldu. İngiliz konsolosluk raporlarına göre ticari malların Samsun'da depolanması çevre vilayetlerdeki tüccarları Samsun'a çekebilirdi. 1841 istatistiklerine göre sanayi ürünleri ithal edilirken, tarım ve hayvan ürünleri, bakır, kurşun ve kökboyası gibi ham madde ihraç edilmekteydi. 1840 öncesinde Anadolu'da kurulan panayırlar perakendeci ile toptancıların buluştukları yerlerdi. Anadolu tüccarı meşakkatli ve güvenli olmadığı için karayolu ile İstanbul'a gitmeyip panayırları tercih ediyordu. Ancak buharlının devreye girmesiyle Anadolu taciri karayolu ile Samsun'a gelmek ve buradan gemiyle İstanbul'a gitmek, sonra mallarını alıp aynı yoldan geri dönmeyi tercih eder olmuştu. Bu ise Samsun'daki ticari ve yolcu hacminin artmasına sebebiyet verdi. Stevens Samsun'da giriş depoları kurulup mal stok edilirse ve doğrudan ithalat yapılırsa ticari emtianın daha ucuza geleceği, iç Anadolu tüccarının böylece Samsun'a çekilebileceğini düşüncesindedir. 1841 itibarıyla Samsun Sinop, Trabzon, Amasya, Tokat, Kayseri ve Malatya gibi geniş bir saha ile ticari münasebeti vardı. Söz konusu yerler ithalat ihracat işlerini büyük oranda Samsun limanı üzerinden yapmaktadır. Bu yoğunluk sebebiyle Avrupa devletleri ardı ardına Samsun'da konsolosluk açmaya başladılar.

Samsun'da hareketlenmeyi sağlayan bir diğer unsur bölgede tütün ziraatının başlamasıdır. 19. Yüzyıl başlarında Samsun ve yöresinde çok iyi tütün yetiştirilebileceğinin anlaşılması üzerine tütün ekimi ve ticareti hızla gelişti. Bunun üzerine yakın köy ve kentlerden Samsun'a çok sayıda nüfus göçü gerçekleşti. Samsun'da tütün işleme kuruluşları, bankalar, ticaret ve sigorta şirketleri faaliyete geçti. Bütün

bunlar Samsun limanındaki gemi trafiğini arttırdı¹²⁴. 1841'de limana giriş yapan gemi sayısı 97 iken 1890'da 580'e ve 1910'da 7.364'e ulaştı.

19. Yüzyıl'da buharlı gemilerin Karadeniz'de trafiğe çıkması, tütün ziraatının başlaması ve Anadolu'ya yönelik göçler Samsun limanını Karadeniz'de ön plana çıkarttı. Bu gelişmeler üzerine Avrupalı tüccarlar da Samsun'a yerleşmeye başladılar. Başta hububat, tütün ve deri olmak üzere çeşitli hammaddelerin dışsatımı hızlandı. 1838 Sözleşmesi ile zirai ürün üzerindeki tekel kalkınca Canik bölgesi Avrupa pazarlarına açıldı. 1846'da İngiltere, Fransa ve sair Avrupa ülkelerinin tarım ürünleri üzerindeki kısıtlamaları kaldırmaları Avrupa'nın Türk tütünü ve mısırına olan ilgisini arttırdı. Kırım Savaşı bölge limanlarında patlamaya sebep oldu¹²⁵. Artan talebi Samsun karşılayamaz oldu. Samsun limanının iskelesi olmadığından müttefiklerin Sivastopol'daki askeri kuvvetleri için gerekli mühimmat gemilere yüklenemiyordu. Bu tarihlerde İngiltere şehirde modern bir iskele inşasını ister oldu¹²⁶.

Ankara'nın demiryolu teknolojisi ile tanışması Samsun'un ticari potansiyelini azalttı. Şehirdeki canlılığı tekrar yakalama adına Mutasarrıf Nuri Paşa Bağdat, Bafra ve Çarşamba şoselerinin inşasını başlattı¹²⁷. 19. Yüzyıl'ın sonu itibarıyla Samsun - Sivas, Bafra – Samsun – Çarşamba – Terme - Ünye ve Kavak - Erbaa karayolları hizmete alındı. 19. Yüzyıl'ın başlarında Samsun bir yandan Doğu Karadeniz'e, diğer yandan Doğu Anadolu ve Orta Anadolu'ya karayolları ile bağlanmış oluyordu. Orta Anadolu'nun Karadeniz limanlarına bağlanması sonucu İç Anadolu'dan gelen mallar Samsun limanından ihraç ediliyordu. İthal ürünler de aynı şekilde limandan karayolu vasıtalarıyla Orta Anadolu ve Doğu Anadolu'ya sevk ediliyordu.

¹²⁴ Hicri 1311 itibarıyla Osmanlı ve Ziraat bankaları faaliyettedir.

¹²⁵ İlhan Ekinci, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun'da Deniz Ulaşımı", *Geçmişten Geleceğe Samsun 2007*, 120, 125, 128.

¹²⁶ *BOA, A.MKT. NZD*, No. 160/59 (1271. Z. 17).

¹²⁷ Mehmed Arif, s. 10-12.

1878-1918 yılları arasında seferberlik dönemlerinde cephedeki ordunun iaşe maddelerinin temin ve sevk edilmesinde Samsun limanının önceki yüzyıllarda olduğu gibi önemli bir konumu vardı. Örneğin, Balkan Savaşları esnasında Anadolu'dan tedarik edilen canlı hayvan ve gıda ürünleri Samsun limanından deniz yoluyla Balkanlara nakledilmekteydi¹²⁸.

5.5. Bölüm Sonu

Bugünkü Anadolu kentlerinin bir kısmı Türkler tarafından kurulmuştur. Bunlardan birisi de Samsun'dur. Yukarıda açıklandığı üzere Türkler Amisos'un 3 km. doğusunda bir kale inşa etmek suretiyle Samsun şehrinin temellerini atmışlardır. Selçuklu hâkimiyeti döneminde Amisos'la iktisadi bağlantı dışında herhangi bir ilişki söz konusu değildir. Anadolu'nun iç noktalarından getirilen ticari mallar Amisoslu tacirler vasıtasıyla Karadeniz'in kuzeyine ve Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Venediklilerin Amisos'u yakmaları sonucu söz konusu mekânda harabelerden başka bir şey kalmamıştı. Samsun şehir halkı ve kamu görevlileri burayı uzun bir süre inşaata hazır işlenmiş taşların bulunduğu taş ocağı olarak algılamış ve kullanmışlardır. Bu da bir süre sonra Amisos mekânında eski yerleşmeden herhangi bir eserin kalmamasına sebebiyet vermiştir.

Osmanlı hâkimiyetinin başlarında şehir nüfusu müslim ve gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Gayrimüslim nüfusun Samsun'a geliş tarihi ve ikamet ettikleri yer bilinmiyor. Ancak 17. Yüzyıl'da şehirde hiç gayrimüslim kalmamıştır. Balta Limanı sözleşmesinin imzalanması, Osmanlı'nın serbest ekonomik sisteme geçmesi başta Samsun olmak üzere liman kentlerinin büyümesine sebep olacaktır. Bunun yanı sıra fiziki görünümde de değişim yaşanacak ve şehir sınırları içerisinde kiliseler vücut bulacaktır. Nüfus artışını sağlayan en önemli nedenlerden birisi kaybedilen topraklardan Samsun'a yönelik gerçekleşen göçlerdir. Bir diğeri ise ekonomik sistemin değişmesi

¹²⁸ *Samsun'un 1328 Sene-i Maliyesi Zarfındaki Ticaret-i Umumiyesi*, Samsun 1328.

üzerine Anadolu'nun kırsalında bulunan gayrimüslimlerin Samsun'a göç edip yerleşmeleridir. Bu sebeple şehrin nüfusu hızla artarken aynı zamanda kozmopolit bir hâl alacaktır. Şehrin kozmopolit bir hâl almasının diğer sebebi ise Rumların meskun olduğu Kadıköy'ün şehir sınırlarına dahil edilmesidir. Bu ise gayrimüslim nüfusun şehirde çoğunluk hâle gelmesine vesile olmuştur. 1915-1925 yılları arasında sevk ve mübadele yöntemleriyle gayrimüslim nüfusun Canik Sancağı sınırlarından çıkarılması şehir nüfusunun tekrar homojenleşmesini sağlamıştır.

1838 Balta Limanı Sözleşmesi ve 1869 yangını Samsun şehrinin dönüşüm ve değişiminin iki temel taşıdır. Söz konusu sözleşmeye isnat edilen ekonomik gelişim ve değişim şehrin bir taraftan nüfus olarak büyümesine, diğer taraftan kozmopolit bir hâl almasına sebebiyet vermiştir. Şehirde fiziki dönüşümü ateşleyen ve çabuklaştıran asıl unsur ise 1869 yangınıdır. Osmanlı bürokratları da yangın sonrası şehrin büyüdüğünü ve modernize olduğunu ifade etmişler hatta bu değerlendirmeyi *Trabzon Vilayeti Salnameleri* ile kamuoyu ile de paylaşmıştır. Gerçekten söz konusu yangınla hemen hemen yok olma mesabesine gelen kentin yeni plan doğrultusunda birbirini kesen düz cadde ve sokaklardan oluşan inşasına hızla müracaat edilir. Netice itibarıyla daha 1870'lerden itibaren kent planlı ve modern bir görünüm kazanmaya başlar. Böylece şehir ana yapı ve görünüm itibarıyla diğerleriyle aynileşmiş ve özgünlüğünü kaybetmiştir.

5.6. Kaynaklar

5.6.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

A.MKT. MHM

A.MKT. NZD.

DH. İD.

DH. MKT.

DH. SNM.

HH.

İ.D.

İ.DH.

İ.MVL.

MV.

NFS. D.

ŞD.

Y.MTV.

Y.PRK. UM

5.6.2. İncelemeler

AINSWORTH, WİLİAM FRANCIS, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia* Londra 1842.

Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon, Hazırlayan Veysel Usta, Trabzon 1999.

ATASOY, SÜMER, *Amisos Karadeniz Kıyısında Antik Bir Kent*, Samsun, 1997.

ATNUR, İBRAHİM ETHEM, "Tehcirden Samsun Bölgesine Dönen Rum ve Ermeni Muhacirler Meselesi", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu, 20- 22 Mayıs 1999*, Samsun 2000, s. 9-16.

BABACAN, HASAN, "Birinci Dünya Harbinde Samsun ve Çevresinde Ermeni Tehciri Uygulamaları Üzerine Birkaç Belge", *Geçmişten Geleceğe Samsun 2006*, s. 115- 133.

BASKICI, MEHMET MURAT, *1800- 1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Ankara 2005.

- BAYKARA, TUNCER, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir 1992.
- BEŞİRLİ, MEHMET, *19. Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şeriye Siciline Göre) (Hicri 1250- 1255; 1785-1839)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1993.
- BİŞİKYAN, P. MINAS, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817- 1819*, Tercüme ve Notlar Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1969.
- COŞKUN, MEHMET, *1770 nolu Şer'iyye Sicilleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Samsun 1992.
- CUMONT, F. et E. *Voyage d'exploration arche ologique dans le Pont et la Petite Armenie (Studia Pontica 2)*, Bruxelles, 1906
- DOĞANAY, RAHMI, "İstiklal Harbinde Samsundaki Amerikan Filosu", *Geçmişten Geleceğe Samsun* 2006, 163- 174.
- EKİNCİ, İLHAN, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun'da Deniz Ulaşımı", *Geçmişten Geleceğe Samsun* 2007, 113- 142.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Yayına Hazırlayanlar: Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul 1998.
- FRUNZE, MIHAIL VASILYEVİÇ, *Frunze'nin Türkiye Anıları*, Çev. Ahmet Ekeş, İstanbul 1996.
- HAMILTON, WILLIAM JOHN, *Researches In Asia Minor, Pontus and Armenia with Some Account of Their Antiquities and Geology*, Volume I, London 1842.
- HAYREDDİN NADİ, *Samsun Tarihi*, Samsun 1338.
- İPEK, NEDİM, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu-Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*,12/1, Samsun 1999, s. 161- 224.

- İPEK, NEDİM, "Canik Sancağının Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Samsun 1999, 29- 46.
- İPEK, NEDİM, "Canik Umumi Meclisi", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun*, Samsun 2000, s. 185- 204.
- İPEK, NEDİM, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Samsun 2006.
- İPEK, NEDİM, *Selanik'ten Samsun'a Mübadiller*, Samsun 2010.
- KARAGÖZ, RIZA, "Canik Sancağında Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri (1894- 1896)", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Samsun 1999, s. 97- 104.
- KÂTİP ÇELEBİ, *Kitab-ı Cihannüma*, İstanbul 1145.
- KESKİNER, OSMAN, *1763 nolu Samsun Şer'iyeye Sicil Defteri (H. 1274- 1277)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1990.
- KOCAOĞLU, BÜNYAMİN, *Milli Mücadele Yıllarında Samsun 15. Fırkanın Samsun'daki Faaliyetleri (1919- 1921)*, Samsun 2008.
- KÖSE, OSMAN, "19. Asra Girerken Osmanlı'da Kentlerin Savaşlara Katkıları ve Savaşların Kentlerdeki Yansımaları: Samsun Örneği", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Samsun 2007, s.75- 94.
- KÖSE, OSMAN, "18. Yüzyıl'ın İkinci Yarısı Osmanlı- Rus Savaşlarında Karadeniz Liman Kenti Samsun", *Geçmişten Geleceğe Samsun 2007*, s. 273-281.
- KÖSE, OSMAN, "Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915)", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 2. Kitap, Samsun 2007, s. 95-112.
- KUBAN, DOĞAN, Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler, *Vakıflar Dergisi*, 7, Anakara, s. 53-72.
- Maarif Salnamesi 1321.*
- MEHMED ARİF, *Gürcü Köyleri*, İstanbul 1311.

- MOLTKE, HELMUT V., *Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, İstanbul 1969.
- NAKRACAS, GEORGIOS, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, Çev. İbrahim Onsunoglu, İstanbul 2005.
- ÖZ, MEHMET, *15. 16. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999.
- ÖZ, MEHMET, "Klasik Osmanlı Döneminde Samsun ve Çevresinde Nüfus", *Geçmişten Geleceğe Samsun* 2007, 243- 262.
- ÖZ, MEHMET, "Samsun", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 36, İstanbul 2009, s. 82- 88.
- POLAT, SAİT, "Osmanlı Öncesi Türkiye'de Şehir Yönetimi", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, İstanbul 2008, s. 34- 38.
- QUATAERT, DONALD, "19. Yüzyıl'a Genel Bakış Islahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, Türkçesi Süphan Andıç, İstanbul 2004, s. 885- 1041.
- "Samsun", *Yurt Ansiklopedisi*, 9, İstanbul 1982- 1983, s. 6554- 6590
- Samsun'un 1328 Sene-i Maliyesi Zarfındaki Ticaret-i Umumiyesi*, Samsun 1328.
- SERBESTOĞLU, İBRAHİM, "Kırım Savaşı ve Sonrasında Samsunda Göç ve Göçmen Sorunu", *Geçmişten Geleceğe Samsun* 2006, s. 87- 90.
- ŞAHİN, BURHAN, "16. Yüzyıl 2. Yarısında Samsun'un Asayiş Durumu", *Kastamonu Eğitim Dergisi* 10/2, Kastamonu 2002, 399- 408.
- TANOĞLU, ALİ, "Samsun Şehri", *Dördüncü Üniversite Haftası*, İstanbul 1944.
- TEKİN, LÜTFİ, "60 Sene Evvelki Samsun", *19 Mayıs*, 11 Eylül 1936, s. 11- 16.
- TOURNEFORT, JOSEPH PITON DE, *Relation d'un Voyage du Levant*, II, Amsterdam 1717
- Trabzon Vilayeti Salnamesi* 1287, 1311, 1319, 1320, 1322.

UZUNEMİNOĞLU, HAMZA, "Şehirlerin Alan Bakımından Gelişmesi ve Samsun Örneği", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun 1993, Sayı.8, s. 272- 289.

VADALA, R, *Samsoun (Passé- Present- Avenir)*, Paris 1934.

YERASİMOS, STEFANOS, "Pontus Meselesi (1912- 1923)", *Toplum ve Bilim*, Sayı. 43- 44, 1989, s. 33- 75.

28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül 2, Ankara 1929.

*1890'da Samsun Tabyaları
(II.Abdülhamit Yıldız Sarayı Arşivi)*

1911'de Samsun Şehri genel görünüm (Anonim).

VI. BÖLÜM

**CANİK MÜSTAKİL LİVASININ
SON MUTASARRIFI
VE
SAMSUN'UN İLK VALİSİ
OSMAN BEY**

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT

Foto 5.1. *Osman Bey (Türk Parlamento Tarihi'nden).*

Canik Müstakil Livasının Son Mutasarrıfı ve Samsun'un İlk Valisi Osman Bey

19. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren giderek büyüyen ve nüfusu çoğalan Samsun, İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra 14 bağımsız sancaktan biri olan Canik livasının merkezi idi. Cumhuriyetin ilanından yirmi gün kadar önce müstakil livaların vilayete dönüştürülmesi¹ sonucunda Canik vilayet, Samsun da bu vilayetin merkez kazası oldu. Bu münasebetle haber gazetesi 18 Ekim 1923 tarihli nüshasında "*Canik Vilayeti*" başlığı altında verdiği haberde diyordu ki: "*Bir haftadan beri livamız vilayete kalbedilmiş ve Canik vilayeti namıyla tevsim edilmiştir. Terfiinin şekl-i idarede dahi vücuda getirilmesini temenni eyleriz*"². Livanın vilayete dönüştürülmesi üzerine, 10 Nisan 1923 te mutasarrıflığa atanan³ Osman Selman (Selmeniko) Bey⁴ de valilik makamına getirilmiş ve vali unvanını

¹ Anadolu Ajansı'nın "*Mutasarrıflıkların Vilayete Kalbi*" başlığı altında 11 Ekim 1923 tarihli ve Ankara çıkışlı haberinde müstakil livaların vilayete dönüştürüldüğü, mülhak livaların da vilayete dönüştürülmesinin Bakanlar Kurulu'na teklif edildiği bildirilmekte idi (İstikbal, 14 Teşrinievvel 1339-1923, sayı 1038). "*Mutasarrıflıkların ilgasıyla bilumum livaların vilayet unvanıyla tevsimine ait karar Dahiliye Vekâletince tamim edilmiştir.*" (İstikbal, 15 Teşrinievvel 1339/ 15 Ekim 1923, s. 1039).

² Haber, 18 Teşrinievvel 339/18 Ekim 1923, n. 3.

³ CAK (Cumhuriyet Arşivi Kataloğu), D:71-121, S: 2413, FK: 30.18.1-1, YN: 7.15.14.

⁴ Osman Bey hakkında TBMM II. Dönemiyle ilgili olarak verilen kısa biyografisinde şunlar kaydedilmektedir: "*1882 (1298) de Bafra'da doğdu. Babası Hacı Hüseyin Efendi, annesi Müslimah Hanım'dır. Kafkaslardan gelip Bafra'ya yerleşen bir ailenin oğludur. Samsun mutasarrıflığı ve III üncü Dönem Osmanlı Meclis-i Mebusanında Samsun milletvekilliği yaptı. İttihat ve Terakki Partisinin yöredeki etkin kişilerinden biri olması nedeniyle Mondros Mütarekesi'nden sonra Samsun'da tutuklandı. İstanbul'a götürülürken Sinop'ta Kuvayı Milliyecilere sığındı. Yöredeki Kafkas göçmen köylerinde bir süre saklandı. Kuvayı Milliye saflarında çalıştı. Amasya Mutasarrıflığına getirildi. TBMM'nin II.Dönem Seçimlerine katıldı. 29 Temmuz 1923'te yapılan seçimde 306 oy alarak Amasya'dan milletvekili seçildi. Mazbatası 12.8.1923'te onaylandı. Kısa bir süre sonra 9.9.1923 tarihli 16. Birleşimde istifa etti. Yöneticilikten ve siyasi hayattan çekilerek ticaretle meşgul oldu. Ölüm tarihi bilinmemektedir*" (Türk Parlamento

almıştır. 1882 de Samsun Bafra'da doğan Osman Bey, bundan önce Amasya mutasarrıflığı sırasında İstiklal Mahkemesi'ndeki dava dolayısıyla hemşerilerinin ricasını boşa çıkarmamış, aynı zamanda memleket meselelerinde birinci derecede sorumluluklar üstlenmiş ve bu konudaki görüşlerine Ankara Hükümeti'nce değer verilmiştir⁵. 1923 seçimleri sırasında Canik Mutasarrıfı olan Osman Bey'in sıkıntılı bir dönem geçirdiğine dair anlatımlara sahip bulunmaktayız. TBMM'nin ikinci dönem seçimlerine yine partisiz ve Müdafaa-ı Hukuklarla gidilmiş, her yerde aday tespiti, adı geçen cemiyetlere bırakılmıştı. Mutasarrıf Osman Bey bu işin bir an önce sonuçlandırılmasını istiyordu. Samsun Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Başkanı Hacıhayrullahzade Ömer Bey'in evinde yapılan özel toplantıda mutasarrıf ile Ömer Bey arasında hiddetli ve incitici tartışma, Samsun Müdafaa-ı Hukuk teşkilatının sonunu hazırladı. Yönetim Kurulu üyelerinden bazılarının istifaları ve toplantı yeter sayısının sağlanamaması sebebiyle Ankara'dan gelen telgraflar sonucunda 25 Haziran 1923'te cemiyet kapandı. *"Senelerce en tehlikeli işleri sırf bir vatani duygu ile başaran ve düşman süngüsü ve top mermileri altında vazifesini yaparak hakikaten milli mücadele tarihinde mühim mevki tutmağa hak kazanan Samsun müdafaayı hukuk cemiyetinin bu suretle sona ermesi eseflere ve daimi teessüflere layık bir keyfiyet olmuştur."*⁶ Öte yandan Osman Bey, 1923 seçimlerinde Amasya'dan mebus seçildi ise de 20 Ağustos 1923'te mebusluk görevinden sağlık nedenleriyle istifa ettiğini

Tarihi, TBMM-II. Dönem, III. Cilt, s.53.).

⁵ Osman Bey, Merzifon Amerikan Koleji ile ilgili olarak Dahiliye Vekâleti'ne çektiği 27/28 Şubat 1921 tarihli telgrafta, aramalar neticesinde silah ve cephane gibi şeyler çıkmadığını, ancak burada 1904 te Pontus Kulübü adıyla oluşturulan cemiyetin Rum ve Ermenileri tahrik ve Pontus hükümetini ihyaya teşebbüs ettiğinin anlaşıldığını ve dolayısıyla zanlıların eldeki delillerle birlikte Amasya'ya sevk edilerek Merkez Ordusu Komutanlığı'na teslim edildiklerini bildirmesi üzerine, Heyeti Vekile adı geçen kolejin kapatılmasına karar vermiştir (Hasan Umur- Adil Pasin, *Samsunda Müdafaa-ı Hukuk*, Tan Matbaası 1944, s. 31 ve 59-60.).

⁶ Umur-Pasin, *Samsunda Müdafaaı Hukuk*, s. 51-53. Hasan Umur, *Samsunda On Beş Sene*, İstanbul 1947, s. 46.

TBMM Başkanlığı'na bildirdi. İstifa başvurusu 9 Eylül 1923 günkü on altıncı birleşimin birinci oturumunda okundu:

Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Merbutan takdim kılınan raporda muharrer olduğu üzere hayli zamandan beri suihezmi midevi ile müterafik zafiyeti bünyeviyeye duçar olduğum cihetle ancak mutedil mahallerde ihtiyarı ikamet etmeliğime etibba tarafından lüzum gösterilmekte ve Ankara'nın iklim ve havasına vücudumun kabiliyeti tahammüliyesi olmadığı ifade kılınmaktadır. Binaenaleyh mazereti sıhhiye ilcasiyle Amasya Mebusluğundan istifaya zarureti katiye hâsıl olduğundan uhdei acizaneme terettübedecek vazai fi vataniyeyi kemakân ifaya çalışmak üzere mezkür mebusluktan affımı arzeylerim efendim hazretleri.

20 Ağustos 1339

*Canik Mutasarrıfı
Osman⁷*

Yeni valiliğin merkezi Samsun, Milli Mücadele döneminde işgale uğramamakla birlikte memleketin genel durumuna bağlı olarak sıkıntılar yaşamış, onun da ötesinde bir sahil şehri olması bakımından iç kısımdakilere göre daha fazla baskı altında kalmış, ayrıca Pontusçu terörün en yoğun yaşandığı yerlerden biri olarak da bu baskıları daha fazla hissetmişti. Rus işgaline uğrayan doğu ve kuzey doğu Anadolu'dan gelen göçlerle nüfusu artmış fakat refah seviyesi giderek azalmış, cumhuriyet dönemine biraz yorgun, biraz moralsiz bir şehir olarak intikal etmişti. Cumhuriyetin ilanı akşamı, TBMM bir kararla cumhurbaşkanı seçimini müteakip ülkenin her tarafında 101 pare top atılmak suretiyle bu günün kutlanmasını kabul etti⁸. Bu karar doğrultusunda bir gün sonra, Samsun'da

⁷ TBMM ZC, II. Dönem, c. 2, Ankara, s. 4

⁸ TBMM ZC, II. Dönem, c.3, Ankara, s. 99.

kutlama töreni yapıldı. Cumhuriyetin ilanı münasebetiyle 31 Ekim 1923 Çarşamba günü öğleden sonra saat 14.00 te hükümet binasında gerçekleştirilen törende, önce 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda 364 Sayılı Kanunla yapılan değişiklik metni okundu, ardından Vali Osman Beyefendi tarafından bir nutuk irat edildi, yeni cumhuriyetin millet ve memlekete hayırlı olması dileğinde bulunuldu. *"Vali Bey'i müteakiben müfti-i belde Halim Efendi tarafından müessir bir dua kıraat edilmiş ve hazırun tarafından amin sedalarıyla mukabele edilmiştir. Duayı müteakip makam-ı vilayette resm-i kabul icra, bilumum ümera-yı askeriye ve bahriye ve memurin-i mülkiyenin ve şehrimizde bulunan ecanib ve muteberan-ı tüccaran vali beyefendiyi tebrik etmişlerdir. Daire-i hükümet önünde vali-i vilayet, ümera-yı askeriye ve bahriyemiz bilumum memurin ve ahali huzurunda On beşinci Fırka'nın şeci' ve bahadır efradı tarafından geçit resmi icra edilmiştir. Ve müteakiben fırka kumandanlığına gidilerek iade-i ziyaret olunmuştur. Gündüz ve gece mebani-i resmiye ve hususiye kırmızı Türk bayraklarıyla donanmış ve her tarafta şenlikler icra olunmuştur".*⁹ Resmi bayram günü olmadığı halde meclis kararına istinaden cumhuriyetin ilanı, valilik merkezi Samsun'da ilk kez kutlanmış oldu.

Kısa sürecek valiliği döneminde Osman Bey Samsun'da önemli sorunlarla karşılaştı. Bunların başında mübadillerin iskânından kaynaklanan sorunlar yer almaktadır. Bunu Samsun-Sivas demiryolunun inşası, Rejinin ilgası, İl Genel Meclisi'nin toplanması vb. konular izlemektedir. Fakat görülen odur ki Osman Bey'i mülkiye mesleğinden koparan bunlardan hiç biri değildir. Cumhuriyetin ilanını izleyen günlerde ülkede yaratılan siyasi polemğin izdüşümlerine Ankara ve İstanbul gibi iki çevre ile yakın bağlantısı bulunan Samsun'da da rastlanılmaktadır. Bu konuya daha sonra dönmek üzere Vali Osman Bey'in mübadillerle ilgili çalışmalarına değinmek kaçınılmazdır. Bilindiği üzere Lozan'da birinci aşama görüşmeler yapılırken, 30 Ocak 1923 te Türkiye Büyük Millet Meclisi

⁹ Haber, I Teşrinisani 339/1 Kasım 1923, n.5.

Hükümeti ile Yunan Hükümeti arasında *Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol* imzalandı. Söz konusu protokolün birinci maddesine göre, Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak, zorunlu mübadelesine girişilecekti¹⁰. Fakat birinci dönem görüşmelerinin 4 Şubat 1923 te kesilmesi, Yunanistan'la yeniden savaş ihtimalinin belirmesi ve tarafların buna göre tavır takınmaları uygulamanın gecikmesine neden oldu. Lozan Anlaşmasının imzalanması ve karşılıklı onaylanmasından sonra mübadele Ekim 1923'te fiilen başladı. O günlere ait gazete haberlerinde sıkça rastlanılan konulardan biri mübadele ve mübadiller olmuştu. Samsun'da yayın hayatına yeni başlatılan Haber gazetesi de 4 Ekim 1923 tarihli ilk nüshasında konu ile ilgili ilk haberini şu şekilde veriyordu: "*Samsun'daki Rumların nakli için gelecek vapurlar evvela Midilli'deki Müslümanları Ayvalık'a nakledecekler, sonra Samsun'daki Rumları Yunanistan'a götürecektir.*"¹¹ Samsun, mübadeleden gelecek müslümanları nasıl karşılayacaktı? Ya da onları karşılamaya hazır mıydı? Vali adına sorulması gereken ilk sorular bunlar olmalıydı. Basındaki haber ve yorumlara bakılacak olursa, "*gidenlerin evleri*" hiç de *korunmuş, dokunulmamış* değildi. Hâlbuki gidenlerin evleri, yeni gelecek olanlara, yani mübadillere verilecekti. Gidecek Rumlar, yasak olmasına rağmen evlerini az çok indirim yaparak Türklere satıyorlar, Türkler de bunları satın almakta sakınca görmüyorlar, *makam-ı aidinin* lakayt bulunması ve buna hiç ses çıkarmaması, bu suretle Rumların cebine deste deste banknotların girmesi hayretle karşılanmakla birlikte¹², yönetimin suiistimalini de gözler önüne seriyordu. İkinci bir konu emlak-i metruke meselesi idi ki zaten birçoğu işgal altındaki yerlerden gelen muhacirlerle, ayrıca askerler

¹⁰ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*, Ankara 1989, s. 177.

¹¹ Haber, 4 Teşrinievvel 339/4 Ekim 1923, n. 1.

¹² Haber, 11 Teşrinievvel 339/ 11 Ekim 1923, n. 2.

ve memurlarla dolmuş olduğundan, Emvali Metruke Komisyonu, bir seneden beri barınılmış yuvaların bir an içinde tahliye edilmesini talep ederse binlerce müslümanın ikameti için nerelerde yer bulunacaktı. Aziz Samih Bey, **Mesken Derdi**¹³ unvanlı makalesinde bu durumu işaret ederek diyordu ki: *"Samsun'da ekser halkı rahatsız eden mesailden biri de mesken derdidir. Rumların, hükümetin müsaadesinden bilistifade çekilip gitmesini müteakip boş kalan hanelerin kârgir ve mühim olanlarından maadası bugün kalmamış gibidir. Bu keyfiyet-i harabinin hikâyesi uzundur. Samsun'un sayfiyesi olan Kadıköy, bugün Pompei harabeleri manzarası irae etmekte. Şehrin muhitindeki haneler Rum eşkiyasına melce olduklarından dolayı haklı olarak tahliye ettirildi, fakat harabiye terk olundu. Köylerde ise hiçbir mesken kalmamıştır. Samsun'da Rumlar sakin ve mukim iken dahi birçok haneleri islamların taht-ı isticarında idi. Rumların infikâkini müteakip islam mahallatında sahib-i hane olan bazı zevat kendi evlerini kiraya vererek Rum mahallesine taşındılar. Memurin ve zabitanın yerli olmayanlar zaten Rum mahallesinde müste'ciren mukim idiler... Rumeli'den gelecek kardeşlerimize tahsis edilecek pek cüz'i mesakin vardır... Emval-i metrûkenin mübadeleye tabi ahaliye aidiyeti gayet haklıdır. Fakat emval-i metrukede sakin memur, zabıt ve ahali-i saire nerelere atılarak haneler tahliye olunacaktır... Hükümetin bu babda bir karar-ı acil ve daimi ittihaziyle ilanı elzemiyet derecesine gelmiştir."* Çok geçmeden İmar ve İskân Müdürlüğü'nün tebliği yayınlandı. Bu tebliğe göre, emval-i metrukeye ait bütün meskenler mübadillere aitti. Bunlar sırasıyla boşaltılarak mübadillere tahsis olunacaktı. Boşaltma sırası şu şekilde belirlenmişti: a) Zengin ve gereksiz yere bir haneyi işgal edenler, ihtiyacından fazla genişlikte evlerde oturanlar, b) Asker ve memurların oturdukları evler, c) Aceze ve yoksullarla, felaketzede mültecilerin oturdukları evler.¹⁴ Söz konusu evlerde oturanların bu tebliğe tepkisi gecikmedi. Eski subaylardan Fahri Bey, İmar ve İskân Müdürlüğü'nün tebliğine şiddetle itiraz etmekte, ailesinin uğratıldığı

¹³ Haber, 24 Teşrinievvel 339/ 24 Ekim 1923, n. 4.

¹⁴ Haber, 13 Kanunuevvel 339/ 13 Aralık 1923, n. 11.

muamelenin haksız ve kanunsuz olduğunu belirttikten sonra, muhataplarına şu şekilde seslenmekte idi: *“Haysiyet ve kanun-şikenane mütecasirleri hakkında taraf-ı kanuniyeye müracaat edilmiş ise de bu vesile ile yalnız kanunun hakim olması lazım gelen bir devirde mücerret mesken-i hususi temin için masuniyet-i mesakine ve bir ailenin harim-i ismetine ne derece kadar riayet edildiğinin takdirini efkâr-ı umumiyeye arz eylerim.”*¹⁵ Bunlar olurken valilik makamı elbette yetkili ve sorumlu idi. Bununla birlikte vilayet bünyesinde konu ile ilgili birden fazla makamın yetkilendirilmesi işlerin düzenli yürütülememesi gibi bir sonucun çıkmasına yol açıyordu. İmar ve İskân Müdürlüğü’nden başka, bir süre sonra lağvedilecek Emval-i Metruke Komisyonu, kiralamalardan dolayı Defterdarlık ve en son olarak da Tasfiye Komisyonu bu işin içinde idiler. Boşaltma işleminin uygulanabilmesi için kolluk kuvvetine ihtiyaç bulunuyordu ki o da valiliğin emrinde idi. Gelecek mübadiller için binaların seçilip ayrılması ve boşaltılması hususunda her türlü önlem valilikçe alınmakta olup bu konuda Ankara ile sürekli bağlantı halinde bulunuluyor ve Ankara boşaltma işleminde istisna kabul etmiyordu. Bununla birlikte resmi işlemlerdeki karmaşa ve kargaşa, sivil yardım çağrılarında engel değildi. ***Dindaşlarımız Yardım İstiyor*** başlıklı haberde, mübadil kabilelerinin üç günden beri Samsun’a gelmeye başladıkları, uzun zulüm senelerinden sonra şimdi de yolculuktan, açlık ve hastalıktan bitkin düştükleri, dolayısıyla yardıma muhtaç oldukları bildirilerek halk yardımı çağrılıyordu. Hilal-i Ahmer, ülke genelinde olduğu gibi Samsun’da da yardım elini mübadillere

¹⁵ Haber, 20 Kanunuevvel 339/ 20 Aralık 1923, n. 12. ¹⁵ İskân Heyeti başlıklı haber şöyle idi: *“Memurin-i mülkiye ve askeriye evlerinden çıkarılmıyor. Şehrimize bir İskân Heyetinin vürûd eylediğini haber aldık. Metruk haneler hakkında ittihaz edilen karar-ı umumiye dair henüz bir malûmat-ı mufassala edemedikse de memurin-i mülkiye ve askeriyenin ve daha evvel gelip de Samsun’da yerleşmiş olan muhacirinin iskân ettikleri hanelerden çıkarılmaması ve yalnız bu hanelerin bedel-i icarının takdir edilmesinin mukarrer bulunduğu öğrenilmiştir. Diğer istitlaatımıza nazaran Meclis-i İdare azasından İsmail Hakkı Bey’in riyasetinde ve belediye azasından eczacı Rahmi Bey’in de dâhil olduğu bir Takdir-i İcar Komisyonu teşekkül etmiştir.”*(Haber, 22 Teşrinisani 339/ 22Kasım 1923, n. 8.)

uzatmış, bu amaçla İngiltere'den satın aldığı barakalardan bir kısmını Samsun'a tahsis etmiştir.¹⁶ Öte yandan şehirde Vali Osman Bey'in başkanlığında *Muhacirîn Muavenet Heyeti* faaliyete geçirildi. Sekiz kişilik heyette vali beyden başka Samsun'un tanınmış yöneticileri ve iş adamları bulunuyordu.¹⁷ **Şehrimizin Hamiyetli Türk Kadınları** başlıklı bir başka haberde, "Salı günü vali-i vilayet Osman Beyefendi'nin konaklarında Osman Beyefendi'nin haremi alileri hanımefendi riyasetinde şehrimizin muteber tüccarân ve kıymetli etibbamızın haremeleri bi'l-ictima pek sefil ve perişan bir halde memleketimize gelen muhacirlere yardım etmek üzere pek büyük taahhüdatta bulduklarını iftihar ile haber aldık"¹⁸ denilmekteydi. Vali ve eşinin ayrı yardım organizasyon-larının başında bulunarak mübadeleden gelecek insanlarla birinci derecede ilgilenmeleri,

¹⁶Haber, 8 Teşrinisani 339/ 8 Kasım 1923, n. 6. "Mübadeleye tabi olarak şehrimize vurûd edecek muhacirinin iskânlarına mahsus olmak üzere Hilal-i Ahmer Merkez-i Umûmisi tarafından İnönü vapuruyla baraka inşasına ait külliyyetli miktarda tahta, saç, direk ve çivi gönderilmiştir. Mezkûr malzeme ile vücuda getirilecek barakaların suret-i inşasını tespit etmek ve icap edecek tertibat-ı saireyi merkez-i umûmiye bildirmek üzere Hilal-i Ahmer Merkez-i Umûmisi'nden Arif Süleyman Bey de aynı vapurla şehrimize gelmiştir. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin ayrıca şehrimizde bir de İmdad-ı Sıhhi Heyete izam edeceğini ve dispanser kûşad eyleyeceği ve muhacirinden hasta olanlarla, ihtiyar, zuafa, malûl, kadın ve çocukların nakilleri için kamyonlar dahi gönderileceği cümle-i müstehbaratımızdandır." (Haber, 8 Teşrinisani/339 8 Kasım 1923, n. 6)

¹⁷ Haber, 22 Teşrinisani 339/ 22Kasım 1923, n. 8. Bu kurulda görev alanlar: Nemlizade Sıdkı, Çubukçuzade Suphi, Şark Tütün Şirketi Müdürü Sait, Kibar Tevfik, Lord Mustafa, Kefeli Yusuf Ziya, Kavalalı Halil Beylerdi. "Kemal-i iftiharla yazmak lazım gelir ise bu davet her taraftan pek har hiss-i kabul görmüş ve gelen muhacirlere günde bir defa olmak üzere nefis mide ve karın doyuracak derecede yemek verilmiş ve her gün bin kişiye tevziatta bulunulmak üzere lazım gelen tertibat ihzar olunmuştur."

¹⁸ Haber, 8 Teşrinisani 339/ 8 Kasım 1923, n. 6. "İbraz-ı hamiyette erkeklerimizle müsabakaya girişen Samsun hanımları da beynlerinde bir komisyon teşkil ederek gerek nakden ve gerek aynen verilecek teberruatı cem' etmeye başlamışlardır. Hanımlar komisyonu vali beyefendinin haremi alileri riyasetinde Reji Fabrikası Müdürü Rüştü Beyefendi'nin yeğeni, Sıhhiye Müdürü Osman Bey'in baldızı ve Kırzade Yusuf ve Doktor Hasan Fehmi Beyefendilerin haremlelerinden mürekkeptir." (Haber, 22 Teşrinisani 339/ 22 Kasım 1923, n. 8.)

meselenin ne kadar önemli olduğunu ya da her ikisinin de buna ne denli önem verdiği göstergesidir. Vali Osman Bey, sosyal organizasyonlara katılıyor, bu yönüyle de çevresindekilere örnek teşkil ediyordu. 14 Aralık 1923'te Samsun Askeri Hastanesi'nde şehit, mübadil ve yoksul yavrusu 72 çocuğun sünnet töreni yapıldı. Vali Bey'in öncülüğünde, yardımseverler büyük miktarda bağışta bulundular. Vali Osman Bey de aynı yardımda bulunmak suretiyle etkinliğe katkı sağladı.¹⁹

Öte yandan Samsun-Sivas demiryolu hattının başlatılması, başka bir deyişle temel atma töreni Osman Bey'in valiliği zamanına rastladı. 1900'lü yıllardan kalma bir *Chester Projesi* vardı ve o zaman uygulama imkânı bulamamış, Birinci Dünya Savaşı sırasında adeta unutulup gitmiş gibiydi²⁰. Milli Mücadele döneminde eski proje

¹⁹ Haber, 20 Kanunuevvel 339/ 20 Aralık 1923, n.12., ve 28 Kanunuevvel 339/ 28 Aralık 1923, n. 13.

²⁰ 1900 yılında İstanbul'a gelen ve bir ABD savaş gemisinin komutanı olan Albay Colby M. Chester'in dikkatini Türkiye'deki iş imkânları çekmiş, bu düşüncesini II. Meşrutiyetin ilanından sonra uygulama alanına koyma fırsatını yakalayabilmişti. Çünkü İTF, Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da demir yolu yapımına önem vermekteydi. O nedenle Colby M. Chester Osmanlı Hükümetine ve Mebuslar Meclisine başvurup düşünülen demiryollarını kendisinin yapabileceğini bildirmiş, Ayan ve Mebusan Meclislerince onaylanan sözleşme 1 Eylül 1325 (14 Eylül 1909) tarihli Takvim-i Vekayi'de yayınlanmış (TBMM ZC I. Dönem, c. 28, Ankara 1961, s. 436 vd.), diğer taraftan projeyi gerçekleştirmek için Otoman-American Development Company (OADC) adlı bir şirket kurulmuştu. II. Meşrutiyetin ilanından sonra Samsun'da yayınlanan gazetelerin başta gelen konularından biri de bu mesele olmuştu. Aksi Seda gazetesinin 3 Şubat 1324 (16 Şubat 1909) tarihli nüshasında Selanik'ten Şefik Avni imzasıyla "*Şimendüfer Samsun'un Hakkıdır*", 2 Şubat 1325 (15 Şubat 1910) tarihli nüshasında "*Samsun-Sivas Şimendüferi*", 15 Ağustos 1325 (28 Ağustos 1909) tarihli nüshasında "*Şimendüfer*" unvanlı haber ve makalelere yer verilmiş, Samsun'daki demiryolu yapımıyla ilgili heyecan hiç eksilmemiş, Birinci Dünya Savaşının başlangıcına kadar ana gündem maddesi olmayı sürdürmüştür. Doğru Seda, 22 Mayıs 1330 (4 Haziran 1914) tarihli nüshasında "*Bağdad Tarik-i Kebiri*" başlığı altında bu konuya değinmiştir. Bu girişim ABD yönetimince desteklenmiş olmakla birlikte Mondros Mütarekesi'ne kadar sonuç alınmadı. Mütarekeden sonra, Milli Mücadele döneminde, geçen zaman içerisinde amiral olan Colby M. Chester, 5 Mayıs

hatırlatıldı ve Nafia Vekâleti ile Amerikalı şirket arasında imzalanan mukavele, TBMM tarafından onaylanınca, “**Chester Projesi Tekrar Canlanıyor mu?**” şeklinde haberlere konu teşkil etti: “*Chester Projesi’nin son zamanlarda geçirmekte olduğu safahat, gazete sütunlarında karîlerimiz tarafından merakla takip olunmakta idi. Hatta dün gelen İstanbul matbuatı Kennedy Projesi’nin suya düştüğünü ve tamamen akîm kalmış nazarla bakılacağını yazmakla beraber Kennedy’nin on teşrinisanide işe başlamadığı takdirde imtiyazın feshedileceğini ve bankaya mevdu kefalet akçasının alınacağını müş’ir idi. Dün sabah limanımıza gelen Gülcemal Vapurcu yolcuları meyânında Mr. Kennedy’nin mühendisleri bulunduğunu şehrimize çıkan yolculardan haber aldık. İcra ettiğimiz tahkikattan müsteban olduğuna göre gelen mühendislerin Kadri, Refet, Hasan Rifat Beyler olduğu ve doğrudan doğruya Mr. Kennedy tarafından izam eylediklerini ve yakında icap eden ameliyata başlanacağı haber alınmıştır.*”²¹ Mr. Kennedy’nin Türk olan mühendisleri, 7 Kasım 1923 de İstanbul’dan Samsun’a geldiler ve hemen işe koyuldular. Chester Projesi’nden kaynaklanan tereddüt ve endişeler giderilmiş olmamakla birlikte, demir yolunun yapımına başlanması genellikle

1922 de Dalaware eyaletinde Amerikalı işadamları ve özellikle Kanadalı iş adamı C.E.Clayton-Kennedy ile OADC yi yeniden kurdu. Colby M.Chester’in oğlu Arthur Chester ile Clayton-Kennedy 1922 Eylül’ünde Ankara’ya geldiler, 20 yıllık tasarı için hükümetle görüştüler. Nafia Vekâleti ile OADC arasında üç sözleşme imzalandı ve bunlar, 30 Ocak 1923 te İcra Vekilleri Heyeti riyasetince onaylanmak üzere TBMM Başkanlığı’na sunuldu ve ilk oylaması 8 Nisan, ikinci oylaması 9 Nisan 1923 te yapılarak 327 Sayılı Kanunla kabul edildi. Sözleşme ilk etapta, Sivas merkez olmak üzere, Harput-Ergani- Bitlis üzerinden Van’a; Harput-Ergani-Musul-Kerkük üzerinden Süleymaniye’ye; Harput civarından ayrılarak Ceyhan vadisini izleyerek Yumurtalık’a, ayrıca 46 maddelik sözleşmenin zeylinde, Samsun’dan başlayarak, bir yandan Havza-Amasya- Zile’den geçerek Sivas’a, diğer yandan bu hat üzerinde Musaköy civarından ayrılarak Ankara’ya ulaşmayı hedef alıyordu. Fakat Chester ile Kennedy’nin anlaşmazlığa düşmeleri sebebiyle, Kennedy şirketi devam ettiremedi. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti de Aralık 1923 te şirketle olan sözleşmesini feshetti (*Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Hazırlayan: Prof. Dr. Fahir Armaoğlu, Ankara 1991, s. 29 vd.).

²¹ Haber, 8 Teşrinisani 339/ 8 Kasım 1923, n. 6.

sevinç ve memnuniyetle karşılandı. Bu münasebetle Haber gazetesi başyazısında, demiryolu yapımının memleketin refah ve saadetinde yaratacağı etkiyi dile getirdikten sonra, "*Fakat... yine herkeste gözlerine dahi bir inanmamazlık var*"²² diyordu. Temel atma ya da başlama töreni 9 Kasım 1923 Cuma günü kalabalık bir katılımı gerçekleştirildi. Davetliler tören alanına arabalarla ve otomobillerle taşındı. O sırada Samsun'da bulunan eski Hariciye Vekillerinden ve mebus Bekir Sami (Kunduk) Bey, Vali Osman Bey, vilayet memurları, Reji Müdürü Rüştü Bey, şirket mühendisleri, Amerikan torpidosu subayları ve diğer davetlilerin katılımı ile temel atma töreni saat 15.00 da başladı. Önce şirket mühendisleri başkanı Kadri Bey, hattın ekonomik öneminden ve inşaat süresinden bahsetti, ardından Vali Osman Bey karşılık vererek başarı dileğinde bulundu. Müftü efendinin Türkçe duasını müteakip kurbanlar kesildi, ilk kazma vali tarafından vurularak inşaata başlandı.²³ Temel atma töreninden sonra, bu konudaki düşünce karışıklığı karşısında her şeye rağmen Samsun-Sivas demir yolu hattının inşaatı devam ediyor, diğer taraftan özellikle İstanbul basını Kennedy'nin bu işi başaramayacağını tekrarlayıp duruyordu. Şirketin Samsun'daki temsilcileri ise inşaatın tamamlanmasından ümitli görünüyorlardı²⁴. Haber gazetesinin bir hafta sonraki 29 Kasım 1923 tarihli nüshasında Aziz Samih Bey başmakalesinin sonunda, "*Samsun-Sivas demiryolu faaliyeti birçoklarının tahmini veçhile duçar-ı tevakkuf olmadı. Bilakis gittikçe terakki ediyor.*" demektedir ve demir malzemesinin yakın zamanda yola çıkarıldığını haber vermektedir²⁵. Bilahire başmühendis Kadri Bey'in İstanbul'a çağrılması olumsuz değerlendirmelere yol açmakla birlikte, bir miktar işçinin halen demir yolu yapımında çalışmakta olması umutları arttırıyor, Kadri Bey'in Samsun'a dönmesi bekleniyordu²⁶. Ne var ki Kennedy sözleşmesinin feshine dair haberler İstanbul

²² Haber 16 Teşrinisani 339/ 16 Kasım 1923. n. 7.

²³ Haber, 16 Teşrinisani 339/ 16 Kasım 1923, n. 7.

²⁴ Haber, 22 Teşrinisani 339/ 22 Kasım 1923, n. 8.

²⁵ Haber, 29 Teşrinisani 339/ 29 Kasım 1923, n. 9.

²⁶ Haber, 13 Kanunuevvel 339/ 13 Aralık 1923, n. 11.

basınında yer alıyor, bu da beklentileri giderek tüketiyordu. Vakit gazetesinin 13 Aralık 1923 tarihli nüshasından alıntı yapan Haber gazetesi, Nafia Vekâleti'nin Kennedy sözleşmesini geçersiz saydığını yazdıktan sonra, "*Demek ki şehrimizden Dersaadet'e davet edilen hey'et-i fenniye reisi Kadri Bey bir daha Samsun'a avdet etmemek üzere çağırılmış. Artık Chester Projesi'nin ne halde olduğu meydana çıktı demektir.*"²⁷ Büyük umutlarla hayata geçirilmesi beklenen proje, -en azından- şimdilik başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.

Osman Bey'in valiliği sırasında ele alınması gereken bir konu da yeni düzenlemenin getirmiş olduğu İl Genel Meclisi toplantılarıdır. 15 Kasım 1923'te meclis açılmış ise de çoğunluk sağlanamadığından görüşmeler 17 Kasım 1923 Cumartesi gününe bırakılmıştır. Cumartesi günü çoğunluk bulunduğundan, önce başkanlık divanı oluşturulmuş ikinci başkanlığa üyelerden Ömer Bey (Samsun), kâtipliklere de Selim (Çarşamba) ve Tayyar (Bafra) Beyler; muvazene-i maliye encümenine Selim, Ömer, Tayyar, Abdullah, Ahmet, Hacı Hüseyin ve mevadd-ı umumiye encümenine de Selim, Süreyya, Hacı Mustafa, Tayyar Beyler²⁸ seçilmişlerdi. 24 Kasım 1923'te Ömer Bey'in başkanlığında toplanan İl Genel Meclisi, vilayetin yol, köprü okul gibi konularını karara bağlamıştı.²⁹ İl Genel Meclisi, bundan sonraki toplantısını yani yedinci içtimasını 2 Aralık 1923 Pazar günü Vali Osman Bey'in başkanlığında gerçekleştirmiş ve gündemindeki konuları görüşüp karara bağlamıştı.³⁰

Cumhuriyetin ilanı ülke genelinde sevinç gösterileriyle kutlanmakla birlikte, daha sonra, Halk Fırkası içinde ve dışında, hatta basında manevi bir savrulma yaşandı. "*Kasım ayında Ankara ve İstanbul matbuatı arasında şiddetli bir yazı mücadelesi başlamıştı.*"³¹ Saltanatın kaldırılmasından sonra yeni Türk Devletinin hükümet

²⁷ Haber, 20 Kanunuevvel 339/ 20 Aralık 1923, n.12.

²⁸ Haber, 22 Teşrinisani 339/ 22Kasım 1923, n. 8.

²⁹ Haber, 29 Teşrinisani 339/ 29 Kasım 1923, n. 9.

³⁰ Haber, 6 Kanunuevvel 339/ 6 Aralık 1923, n. 10.

³¹ General Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, II. Kısım, İstanbul 1960, s. 54.

biçimi ile ilgili değişik görüşler öne sürülmüş, bunlar arasında halifenin yeni devletin başkanı olması gerektiği Ankara’da meclis içi bazı çevrelerce, daha genel olarak İstanbul muhitince hararetle savunulmuştu³². Çünkü hükümet biçiminin belirsiz kaldığı bir ortamda bunlar konuşuluyor, yazılıyor, 1 Kasım kararına rağmen hiç kimse bu aykırılıklardan dolayı sorgulanmıyor ve daha doğrusu sorgulanamıyordu. Hıyanet-i Vatanîye Kanunu’nun birinci maddesinde yapılan düzenlemeden sonra ve esasen 1923 seçimlerine gidildiği bir ortamda mesele unutulur gibi oldu. II. TBMM’nin 11 Ağustos 1923’te açılmasından sonra halifenin yeni Türk Devleti’nin başkanı olması gerektiği tarzında değil, fakat hükümet biçiminin cumhuriyet olacağı, ancak olmaması gerektiği yolunda İstanbul basınından gelen sesler iyice işitilir oldu. 1923 yılı Ekim ayı başlarından itibaren endişe hissettiren başlıklarıyla İstanbul gazeteleri bazı Anadolu gazetelerinin de ilham kaynağı oluyordu: Fırka Divanı Cumhuriyeti Kabul Etti (7 Ekim 1923), Bir Devlet Müessesesinin Halk Fırkasına Propaganda Yapmağa Hakkı Yoktur (Hüseyin Cahit), Merkez-i Hükümet Ankara’da Kalıyor (8 Ekim 1923), Başımıza Bir de Cumhuriyet-i Seniyye Çıktı (Tevhid-i Efkâr), Cumhuriyet Bahsi Nereden Çıktı? Cumhuriyet Kararı Meclis-i Müessisat Verir (Velid Ebuuzziya), Türkiye Cumhuriyeti (Faik Ahmet)... Neticede cumhuriyetin ilanı halifeye ve halife yanlılarına bu kapıyı kapatınca, beklentileri gerçekleşmeyenler hemen bu gelişme karşısında tavır takındılar. Hem muhalefet yaptılar, hem de Milli Mücadelenin önde gelen isimlerini cumhuriyet karşıtı gibi göstermeye gayret ettiler.³³ Kurtuluş günü münasebetiyle İstanbul’a

³² Geniş bilgi için bkz. Dursun Ali Akbulut, *Saltanat, Hilafet ve Milli Hakimiyet*, İstanbul 2006.

³³ “...10 Kasım’da şarktan İstanbul’a yeni gelen Kâzım Karabekir Paşanın beyanâtı içindeki ‘cumhuriyet taraftarıyım. Fakat şahsi saltanatın aleyhtarıyım.’ Sözlerini İstanbul gazeteleri dillerine dolamışlar, hatta bunlardan biri cumhurreisini diktatörlük tertibiyle ithama kalkışmış...” (Cebesoy, a.g.e., s. 54.) Rauf Bey bu konuda İstanbul gazetelerinde çıkan beyanâtı sebebiyle 22 Kasım 1923 günkü fırka toplantısında sekiz saat boyunca sorgulanmış, neticede parti yönetim kurulu, Rauf Bey’in meşrutiyet

gönderilen TBMM heyetinin eski başkentte iyi karşılanmadığına dair 8 Kasım 1923 te meclis başkanlığına verilen 90 imzalı önerenin genel kuruldaki tartışmaları sırasında Ankara İstanbul ayrılığı, hatta aykırılığı ve muhalefeti iyici görünür hale geldi. Ankara'nın başkent olmasını öneren karar tasarısının genel kurulda görüşülmesi sırasında tek muhalif üye dahi bu aykırılığı dile getirmeye yetmişti. Siyasi polemğin sıkça yaşandığı Ankara'nın havası giderek ağırlaşıyordu. Ali Fuat Paşa, 30 Kasım 1923 te görüştüğü Mustafa Kemal Paşa'nın bu tarihten yirmi gün kadar önce kalp krizi geçirdiğini anılarında naklettikten sonra, bir ay önce dinç ve sapasağlam bıraktığı Gazi'nin bu halinin kendisini çok üzdüğünü yazmaktadır.³⁴ Ankara ve İstanbul gazetecileri arasındaki ayrılık, mücadele arkadaşlarını etkilemiş, kuşkucu yaklaşımlar sergilenmiş, basındaki muhalefet, Ankara ve İstanbul'la sınırlı kalmamış, taşrayı da etkilemiştir. Samsun'dan Ankara'da Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne çekilen telgraf da bunlardan sadece biridir. Halk tarafından gönderilen çok imzalı ve eleştirel telgraflara Mustafa Kemal Paşa'nın ayrı bir önem atfettiği bilinmektedir. Burada söz konusu edilecek telgraf da bunlardan biri olup Erzurum'dan çekilen 28 Eylül 1920

karşıtı ve cumhuriyetçi olduğuna dair kanaatini açıklayan bir bildiri yayınlamak zorunda kalmıştı.

³⁴ Cebesoy, a.g.e., s. 56.

* Ş. Sami, Kamus-ı Türki (Dersaadet 1317/1901)'de *h* harfini üstünle kelimeyi *habr* olarak yazmakta, anlamını "*Beni İsrail alimi ve alelilak bir kavmin alim ve fakihî*" şeklinde vermektedir. H.1307/1889 da basılan Lügat-i Osmani'de ise *h* esre ile *hibr* olarak yazılmış, anlamı da "*Yahudi hahamı ve yazı mürekkebi*" olarak verilmiştir. Redhause'ın Türkçe-İngilizce sözlüğünde, *hibr* birinci anlamda *ink* (mürekkep), ikinci anlamda *learned man, teacher* (öğretmen) dir. Yine İngilizcede *hebraic, hebraism, hebraist* sözcükleri de İbranilikle ilgilidir. Metinde, kelimenin *hibren* şeklinde okunmuş bulunması, telgrafi çekenlerin ince dokunduruşlarının bu şekilde algılanmasından olsa gerektir. Hibren nigâr, *haham kılıklı, Yahudi bozuntusu* gibi aşağılayıcı bir anlama gelebileceği gibi, *öncülük öğreticilik yapanlar* şeklinde de açıklanabilir. Birinci şekilde ise dönmeliği ile alay edilen ya da aşağılanmaya çalışılan kimdi, kimlerdi? Buna dair işaretler olsa da açık bir ifade kullanılmamaktadır. İkinci anlamda, alim olarak ele alınacak olursa, *allamelik yapmak* gibi algılanabilir.

tarihli telgrafı³⁵ çağrıştırmakta, dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'nın benzer tepki verdiği görülmektedir.

<i>Mahreci</i>	<i>Numrosu</i>	<i>Kelimesi</i>	<i>Tarihi</i>	<i>Saati</i>	<i>Alındığı Mahal</i>	<i>Tarihi</i>	<i>Saati</i>	<i>İmza</i>
<i>Samsun</i>	<i>999</i>	<i>-</i>	<i>19</i>	<i>9.40</i>	<i>bila sonra</i>	<i>19</i>	<i>9.40</i>	<i>Kemal sonra</i>

Ankara'da Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,

Yeni Gün gazetesinin makam-ı akdes-i hilafetpenahiye ve hanedan-ı celil-i hilafete rezilane, bi-edebane bir savlet-i akûranede bulunduğunu İstanbul gazeteleri haber veriyor. Bütün alem-i islamiyetin vekâlet-i nübüvvet sıfatta tanıdığı tesir-i kül ile dimağları muhtal olan harların lisan-ı şetum ve taarruzuna hedef olmaktan çok âli bir kudsiyeti haizdir. İslamiyeti hiçe saymak ve ehem-i mu'tekıdat-ı islamiyeden olan bir rabıta-ı hilafeti kırmak fikriyle erbab-ı teslisin bile lisana almaktan teeddüb edeceği rezilane sözlerin Ankara'daki bütün Anadolu Türklerinin merkez-i celadet ve şehameti olan bir mahalden mesami-i ümmete isaline hibren nigar olanlar bütün islamlarda ve hatta bütün Anadolu Türklerinde /2/ pek şedid nefret uyandırdığına bütün cihan kani' olmalıdır. Cava, Hindistan ve bütün Asya-yı vüsta muvahhidininden ekserisinin farıza-i haccı ifadan sonra ve memleketlerinden avdetlerinde İstanbul'a uğrayarak cuma selamlığında halife-i islamın vech-i mübarekini görmeyi itmam-ı hac menasikinden addederken, Ankara'da bir islam gazetesi Türk lisanıyla halife-i islamı ve hanedanı eşna-ı şetum ile hırpalamak istiyor. Buna da Ankara Hükümeti ve meclis-i milli ses çıkarmayacak mı? Mebuslarımızın kiblegâhı, muvahhidinin, pek rezil, pek mülevves lisanların teşniatına hedef olmasını ve islamiyet tahkir olunurken süküt edeceğini me'mul etmeyiz. Anadolu Türkleri Hz. Ebabekir, /3/ Ömer, Osman, Ali ki hülefa-yı raşidinin menzil-i mukaddesesinden bulunan*

³⁵ Dursun Ali Akbulut, *Albayrak Olayı*, İstanbul 2006, s.65 vd.

imamülmüslimin ve emirülmüminin olan halife-i zi-şanımıza böyle küstahane teşniatta bulunan dalalet-i fikriye alçaklarının te'dibat-ı acile-i şer'iyeye mazhariyetini görmekle teessürat-ı islamiye ve kavmiyemizi teskin edebiliriz.

Hacıömerzade
Hasan

Sariahmetzade
Rıza

Hacızade
Rüstem

Kılinczade
Ahmet

Sadıkzade
Fazıl

Ziya
Şakir

Hacımahmutefendizade
Nazif

Numanbeyzade
Mustafa

Alemdar
Mehmet

Saraczade
Süleyman

Topçuzade
Şükrü

Ofluzade
Nuri

Velizade
Ali

Çakırzade
Reşit

Dervişzade
Mehmet

Esadzade
Seyit

Kefelizade
Turgut

Kara Mustafazade
Mustafa

Polatzade
Hakkı

Hacıalifazılzade
Hafız Vehbi

Nakibzade
Sadettin

Hacıpaşazade
Muhiddin

Ferhatbeyzade
Ramiz

Hacıpaşazade
Ahmet

Kefelizade
Hacı Hasan

Sekbanzade
Şaban

Hacızade
Dursun

Tüccardan

Sigara kâğıdı taciri

Yerlanzade

Ziya

Hilmi

Burhan

*Abdülkadirzade
Mustafa*

*Temizalizade
Besim*

*Hacısüleymanzade ve
şürekâsı Mehmet*

*Hocazade
Abdullah*

*İmamzade
Naci*

*Cilazzade
Mustafa*

*Pirizade
Osman*

Ömerzade Hüsnü

*Yalnızade
Hamdi*

*Yelkovanzade
İbrahim*

*Hacıhamdizade
Pertev*

*Mollaahmetzade
Hasan*

*Tarakzade
Fehmi*

*Karafakızade
Nafiz*

*Tarakçızade
Osman*

***Erzurumlu
Necati³⁶***

³⁶ Çankaya Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA), A: IV-17-a D: 68 F: 12-5,6,7,8,9.

Burada hemen belirtmek gerekir ki telgrafın lafzı son derecede ağır ve hakaretamiz bir ifade taşımakta, bir taraftan hilafet makamı yüceltilirken diğer taraftan karşıtları için siyasi linç kampanyası başlatılmış görünmektedir. 46 imzalı telgraf 19 Kasım 1923 de Samsun'dan Ankara'da Cumhurbaşkanlığı Makamı'na çekilmiş ve ilgili makam tarafından hemen takibat başlatılmıştır. Bunun başlıca nedeni yukarıda adı en son sırada yer alan Erzurumlu Necati'dir. Çünkü 1920 yılı Eylül'ünde, Şark Harekâtının başlatıldığı bir ortamda Erzurum'dan kırk-elli imza ile Ankara'ya TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya çekilen telgrafın arkasında Erzurum Mebusu Süleyman Necati Bey (Güneri)'in ağabeyi ve Albayrak Gazetesi yazarı Mithat Bey vardı ve Mithat Bey Erzurum'dan, Süleyman Necati Bey TBMM içinden Ankara'ya muhalefeti en uç noktaya kadar taşımışlardı. Erzurumlu Necati adının ve olayın şeklinin Mustafa Kemal Paşa'da böyle bir çağrışım yaratması üzerine hükümeti durumdan haberdar ederek, gereğinin yapılmasını istedi.

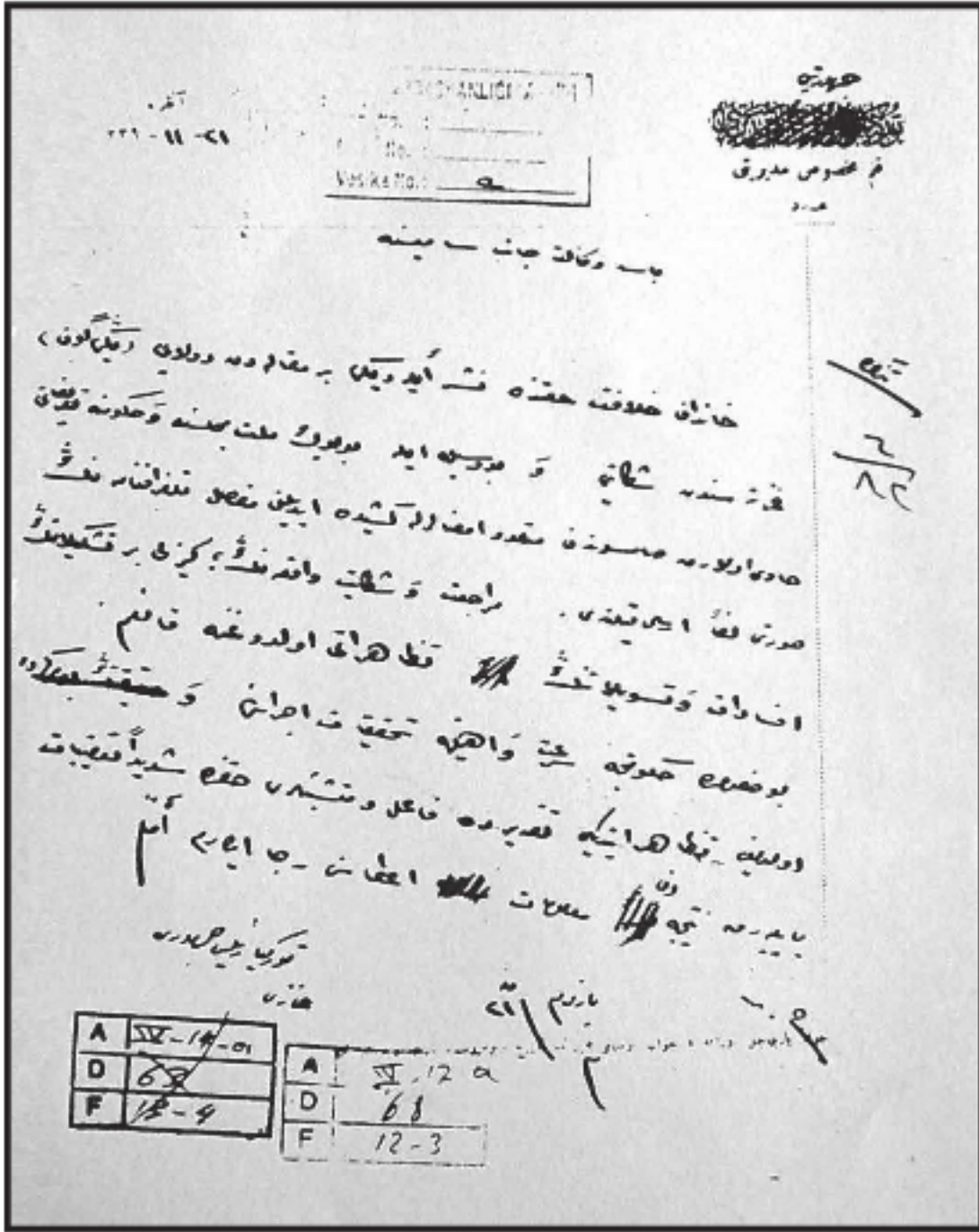
Ankara, 21.11.339

Başvekalet Canibi Samisine

Hanedan-ı Hilafet hakkında neşrettiği bir makaleden dolayı Yeni Gün gazetesinden şikâyeti ve bu vesile ile Büyük Millet Meclisine ve hükümetine tarizati havi olarak Samsun'dan müteaddit imzalarla keşide edilen mufassal telgrafnamenin sureti leffen irsal kılındı. Müracaat ve şikayet-ı vakıanın, gizli bir teşkilatın ifsadat ve tesvilatının tezahüratı olduğuna kaniim. Bu hususta hükümetçe sürat ve ehemmiyetle tahkikat icrasını ve hakikat... olduğu tezahür ettiği takdirde fail ve müteşebbisleri hakkında şediden takibat yapılarak neticeden malûmat itasını rica ederim, efendim.

*Türkiye Reiscumhuru
Gazi (Mustafa
Kemal)³⁷*

³⁷ CA A-IV-17-a D-68 F-12-3

Öte yandan doğrudan Canik Valisi Osman Bey'e telgraf çekerek konu hakkındaki düşüncelerini aktardı ve sorumluları tespit edilerek haklarında inceleme başlatılmasını emretti³⁸.

³⁸ Dursun Ali Akbulut, *Albayrak Olayı*, İstanbul 2006, s. 60 vd.

Şifre.
Müsta'cel ve Zata Mahsustur

Ankara
21.11.339

Canik Valisi Osman Beyefendiye,

*Bir makalesinden dolayı Yeni Gün gazetesinden şikâyeti havi olarak Samsun'dan Kılıncızade Ahmet ve rüfekası tarafından çekilen telgrafnamenin gizli bir teşvikatin eseri olduğuna (kani bulunuyorum.) delalet edecek vardır. Bu babdaki malûmat ve mütalaanızın ve imza edenler meyanında **Erzurumlu Necati'nin sabık mebus Necati Bey olup olmadığı**nin sür'at-i iş'arını rica ederim.*

Kapadım fi 21 minhü.

*Türkiye Reisicumhuru
Gazi (imza M.K.)³⁹*

Vali Osman Bey'in bu telgrafa esasen 24 Kasım 1923 tarihinde şifreli telgrafla cevap verdiği, 27 Kasım günkü telgraf zeylinden anlaşılmaktadır:

Bih

*1/20
27.11.339*

Samsun

*Ankara'da Türkiye Reisicumhuru Gazi Mustafa Kemal Paşa
Hazretlerine*

Zeyl: 24 11.339 şifreye.

1.Telgrafnamede imzası olanlar hemen umumiyetle vilayat-ı dahiliye ahalisinden bera-yı ticaret için Samsun'a gelmişlerdir. İçlerinden yalnız birkaç zat müstakilen icra-yı ticaret eden mütemevvilandan olup mütebakisi komisyonculuk, tüccar kâtipliği,

³⁹ CA, A: IV-17-a D: 68 F:12-4.

simsar ve esnaflıkla temin-i maişet ediyorlar. Hiç birisi siyasi kanaat ve meslek ashabından ve memlekette bir iş görebilecek nafizülkelam zevattan değildirler.

*2.Telgrafnamenin keşidesini müteakip keyfiyet mesmu-ı acizanem oldu. Ve ledettahkik bunun **Kılıncızade Ahmet** ve **Hacıömerzade Hoca Hasan** ve **Ziya Şakir** ve **Erzurum Necati Efendilerle** daha bir iki refikleri tarafından yazıldığı ve elden dolaştırılmak suretiyle mücavir tüccar ve esnaftan imza edildiği anlaşılmıştır. Harekât-ı vakıalarının hükümetin nazar-ı dikkatini celbettiğine vakıf olan mumaileyhim Kılıncızade Ahmet Efendi müteakiben bilmüraca maruzulesami zevat huzuruyla Tanin ve Sebilürreşad gazetelerinin mütalaasından mütehassis ve müteheyyiç olarak mezkûr telgrafnamenin kaleme alındığını ve badelimza izhar-ı endişe ve nedamet etmişler ise de telgrafname keşide edilmiş olmasından dolayı emri vaki karşısında kaldıklarını ifade etmişlerdir. Filhakika irade-i devletleri şeref-telakki olunduktan sonra icra kılınan tahkikat neticesine dahi müracaat-ı vakıanın gizli bir maksat ve tahrikat eseri olmayıp İstanbul matbuatının neşriyatından mütevellit taassub-ı dini meşekkati (?) olduğu teyyüt etmiş ve telgrafnameyi mütekaidin beylerden Ziya Şakir Bey'in yazdığı, sabık Müdafaa-ı Hukuk Hey'et-i Merkeziyesi azalarından Hoca Hasan ve yüzbaşı tekaütlerinden Erzurumlu Necati Efendilerin de ön ayak oldukları anlaşılmıştır. Hakikat-i hal bundan ibaret olmakla arz olunur, efendim.*

Açtım, fi 28 minhü.

Memduh

Vali Osman⁴⁰

⁴⁰ CA, A: IV-17-a D: 68 F: 12. Burada söz konusu edilmesi gereken 24 Kasım 1923 tarihli Vali Osman Bey'in telgrafına ulaşamamış olması üzüntüyle belirtilmelidir.

Şifreli Telemgraf

A	135	2-1
D	135	2-2
F	135	2-3

A	135	2-1
D	135	2-2
F	135	2-3

1 - Şifreli Telemgrafın kullanılması için gerekli olan şifrelerin hazırlanması ve bunların dağıtılması için gerekli olan tedbirlerin alınmasıdır. Şifreli Telemgrafın kullanılması için gerekli olan şifrelerin hazırlanması ve bunların dağıtılması için gerekli olan tedbirlerin alınmasıdır.

2 - Şifreli Telemgrafın kullanılması için gerekli olan şifrelerin hazırlanması ve bunların dağıtılması için gerekli olan tedbirlerin alınmasıdır. Şifreli Telemgrafın kullanılması için gerekli olan şifrelerin hazırlanması ve bunların dağıtılması için gerekli olan tedbirlerin alınmasıdır.

3 - Şifreli Telemgrafın kullanılması için gerekli olan şifrelerin hazırlanması ve bunların dağıtılması için gerekli olan tedbirlerin alınmasıdır. Şifreli Telemgrafın kullanılması için gerekli olan şifrelerin hazırlanması ve bunların dağıtılması için gerekli olan tedbirlerin alınmasıdır.

4 - Şifreli Telemgrafın kullanılması için gerekli olan şifrelerin hazırlanması ve bunların dağıtılması için gerekli olan tedbirlerin alınmasıdır. Şifreli Telemgrafın kullanılması için gerekli olan şifrelerin hazırlanması ve bunların dağıtılması için gerekli olan tedbirlerin alınmasıdır.

5 - Şifreli Telemgrafın kullanılması için gerekli olan şifrelerin hazırlanması ve bunların dağıtılması için gerekli olan tedbirlerin alınmasıdır. Şifreli Telemgrafın kullanılması için gerekli olan şifrelerin hazırlanması ve bunların dağıtılması için gerekli olan tedbirlerin alınmasıdır.

6 - Şifreli Telemgrafın kullanılması için gerekli olan şifrelerin hazırlanması ve bunların dağıtılması için gerekli olan tedbirlerin alınmasıdır. Şifreli Telemgrafın kullanılması için gerekli olan şifrelerin hazırlanması ve bunların dağıtılması için gerekli olan tedbirlerin alınmasıdır.

7 - Şifreli Telemgrafın kullanılması için gerekli olan şifrelerin hazırlanması ve bunların dağıtılması için gerekli olan tedbirlerin alınmasıdır. Şifreli Telemgrafın kullanılması için gerekli olan şifrelerin hazırlanması ve bunların dağıtılması için gerekli olan tedbirlerin alınmasıdır.

8 - Şifreli Telemgrafın kullanılması için gerekli olan şifrelerin hazırlanması ve bunların dağıtılması için gerekli olan tedbirlerin alınmasıdır. Şifreli Telemgrafın kullanılması için gerekli olan şifrelerin hazırlanması ve bunların dağıtılması için gerekli olan tedbirlerin alınmasıdır.

9 - Şifreli Telemgrafın kullanılması için gerekli olan şifrelerin hazırlanması ve bunların dağıtılması için gerekli olan tedbirlerin alınmasıdır. Şifreli Telemgrafın kullanılması için gerekli olan şifrelerin hazırlanması ve bunların dağıtılması için gerekli olan tedbirlerin alınmasıdır.

10 - Şifreli Telemgrafın kullanılması için gerekli olan şifrelerin hazırlanması ve bunların dağıtılması için gerekli olan tedbirlerin alınmasıdır. Şifreli Telemgrafın kullanılması için gerekli olan şifrelerin hazırlanması ve bunların dağıtılması için gerekli olan tedbirlerin alınmasıdır.

Mustafa Kemal Paşa, telgrafın gizli bir teşvikatin eseri olduğuna kani bulunuyorum derken bunun cumhuriyet karşıtlarının bir komplosu olmuş olabileceğini vurgulaması, özellikle Erzurumlu

Necati adından dolayı Erzurum olayını hatırlaması ve benzeştirmeci bir mantıkla Samsun'da yeni bir muhalif cereyanın oluşmasından duyduğu endişeyi dile getirmesi gayet doğal olduğu kadar, cumhuriyet idaresinin başlangıcında karşılaştığı şanssızlıklardan birini teşkil etmesi bakımından dikkat çekicidir. Vali Osman Bey'in telgrafından öğrenildiği kadarıyla telgrafi çekilmesine önyak olanların sıradan kimselerden bulunmaları hasebiyle endişeye mahal yoktu. Üstelik Erzurumlu Necati de Süleyman Necati değildi. Telgraftaki birinci imza sahibi Hacıömerzade Hasan, eski Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetinin yönetim kurulu üyelerinden biri olması hasebiyle fazla kuşku uyandırmıyordu⁴¹ Telgraf sahiplerinin amacı Ankara'ya muhalefet, hele *gizli bir maksat ve tahrikat eseri* olmayıp, sadece Yunus Nadi'nin halifelik hanedanı hakkında kaleme aldığı bir makalesinde Osmanlı Hanedanına karşı çok ağır eleştirilerde, daha ileri giderek ağır hakaretlerde bulunduğu İstanbul gazeteleri yoluyla öğrenilmesi sonucun ortaya koydukları bir tepki idi. Yunus Nadi söylenenleri yaptı mı, yapar mı yaparsa niçin yapardı? Halifeliğin kaldırılmasından sonra 26 Kasım 1922 de *Yeni Bir Cidal Devri* unvanlı bir makaleyi yazan adam söylenenleri de yazardı.

Cumhuriyetin ilanından sonra Refet Paşa ile Rauf Bey İstanbul'da halifenin verdiği ziyafete katıldılar, Ali Fuat Paşa Ankara'dan ve Kazım Karabekir Paşa Erzurum'dan İstanbul'a geldiler ve burada buluştular. Tam bu sıralarda halifenin istifası söylentileri ortaya atıldı. Halife Yeni Gün gazetesinin saldırı ve hakaretlerinden üzülen istifa edecekken sonradan bundan vazgeçirilmişti. Bu hadiseden sonra Yeni Gün gazetesine değişik çevrelerden tepkiler gelmeye başladı. Bunlardan biri de İstanbul Üniversitesi oldu. "*Yeni Gün gazetesinin bütün terbiye ve nezahet hudutlarını çiğneyerek Türklüğün alem-i islamları rabitasını kırmağa çalışmaktan çekinmeyerek hanedan-ı hilafeti **Türklerin en alçakları** diye tavsif*

⁴¹ Sonradan 1944 yılında Adil Pasin'le birlikte bu döneme ait hatıralarını yayınlayan Hacıömerzade Hasan (Umur) burada söz konusu olaylardan ve telgraf çekilmesinden hiç söz etmemektedir.

etmesi memleketin her tarafında derin bir teessür uyandırmıştır. Darülfünun talebesi de bu vesile ile teessür ve nefretini ber vech-i zir alenen izhar etmiştir:

*Mukaddesat-ı diniye ve milliyesine hürmet ve riayeti en büyük bir vazife-i maneviye telakki eden Darülfünun gençliği Yeni Gün'de intişar eden hanedan-ı hilafet hakkındaki bi-edebane taarruzattan duyduğu derin teessür ve nefreti bütün Türk ve islam alemi muvacehesinde izhar etmeği bir borç bilir.*⁴²

Vali Osman Bey'le ilgili son haber, 2 Aralık 1923 tarihini taşımaktadır. Bu tarihte İl Genel Meclisi'nin yedinci olağan toplantısını yönetmişti. Daha sonra Samsun'dan ayrıldığı ve istifa ettiğine dair haberler İstanbul basını yoluyla Samsun'da duyuldu. Haber gazetesinin 3 Ocak 1924 tarihli nüshasında *Valimizin İstifası* başlığı altında yer alan haberde deniliyordu ki: *"Vilayetimiz vali-i alisi Osman Beyefendi'nin istifa ettiklerini İstanbul gazetelerinde okuduk. Tahkik ettik. Maalesef sıhhati teyyüt etti. Osman Beyefendi gibi necip, halûk ve cidden memlekete hadim bir zatın re's-i idareden çekilmesi bizim için elim bir ziya olacaktır. Ancak kadirşinas olan hükümetimizin vali-i alimizi takdir ve takayyüp ile istifalarından sarfettireceklerini ümit ile müteselli oluyor idik. Kemal-i teessüfle istifasının vekâletçe kabul olunduğunu haber aldık."*⁴³ Doğrusu Bolu Valisi Fahri Bey 30 Aralık 1923 te Samsun Valiliği'ne atanmıştı⁴⁴ ki bu sıralarda İçişleri Bakanı Ferit Bey'in İstanbul'a gideceği haberleri basında yer alıyor⁴⁵ ve Anadolu'daki bazı valilerin İstanbul'a gittikleri bir kısmının, mesela Erzurum ve Rize valilerinin görevlerinin başına döndükleri gazete haberlerinden anlaşılıyordu. Osman Bey, geri dönemeyenlerden idi. Bu konuda o ilk ve sonuncu olmayacaktı. 1923 yılı sonlarında Burdur, Çankırı, Çanakkale ve Çorum valileri azledilmişler, 1924 yılı başlarında İzmir Valisi Aziz Bey, *ahval-i*

⁴² İstikbal, 15 Teşrinisani 1339-1924/15 Kasım 1924, s. 1064.

⁴³ Haber, 3 Kanunusani 340/ 3Ocak 1924, n. 14.

⁴⁴ CAK, T: 30.12.1923, S: 93, D: 71, FK: 30..18.1.1, YN: 8.43..15.

⁴⁵ İstikbal, 31 Kanunuevvel 1339/1923, s. 1095, 2, 4 ve 10 Kanunusani 1340/1924, s. 1096, 1097 ve 1101.

sıhhiyesine binaen istifa eylemiştir.⁴⁶ Öte yandan Samsun'un yeni valisi Fahri Bey, 18 Ocak 1924 Cuma günü Samsun'a gelerek görevine başlamıştır⁴⁷. Meclis Albümü'ndeki biyografisinde Osman Bey'in istifasından sonra ticaretle meşgul olduğunun dışında haber bulunmamaktadır. Hasan Umur'un 1944 yılında yayınlanan eserinde onun o tarihlere İş Bankası yönetim kurulu üyesi olarak görev yaptığı bilgisine rastlanmaktadır. Kuşkusuz kişisel dosyasına ulaşılması halinde hem biyografisi hem de Samsun hadisesi hakkında ayrıntılı bilgiler elde edilebilecektir.

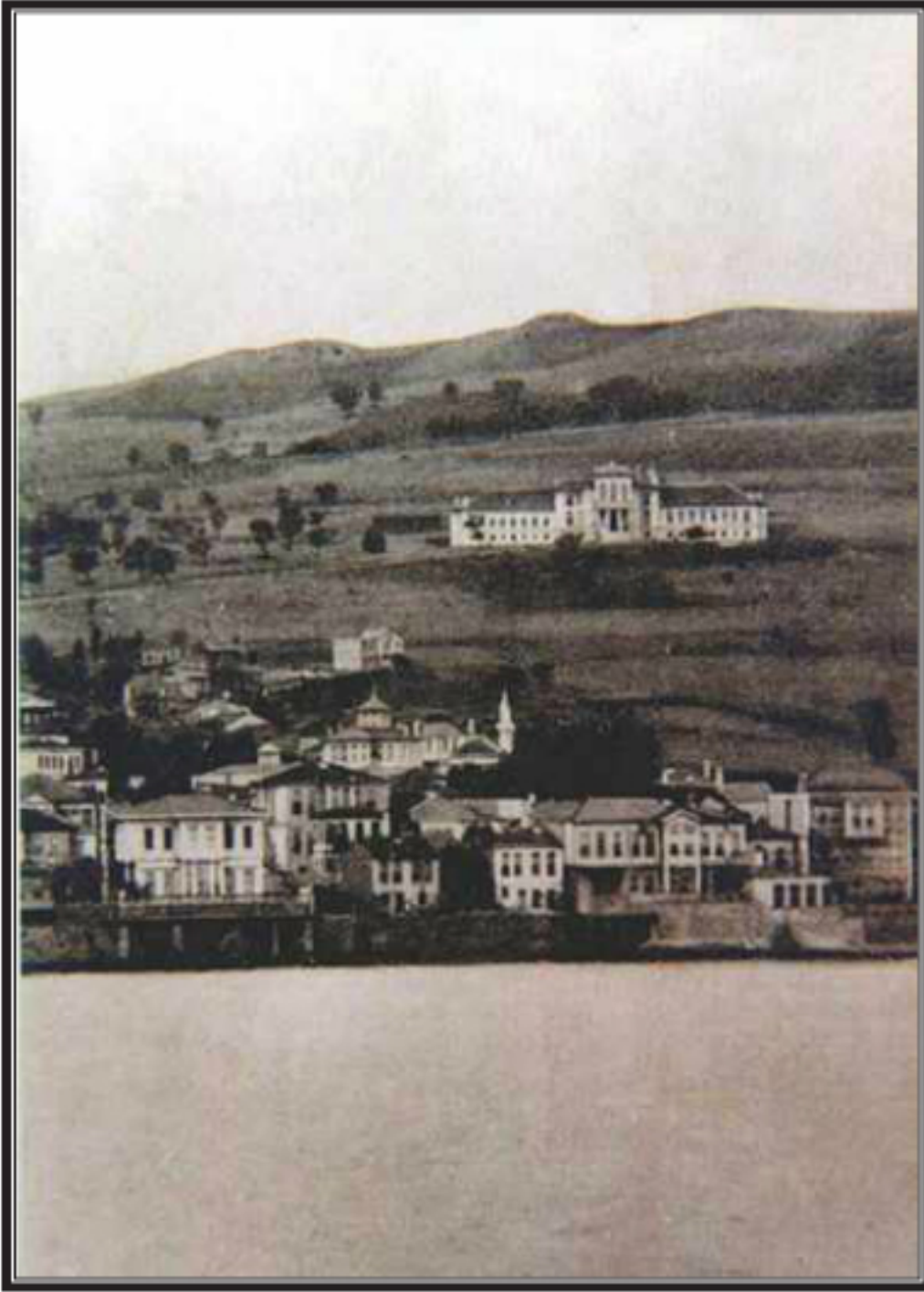
Samsun'daki telgraf olayı bir yanıyla 1920 Eylül'ünde Erzurum'dan çekilen telgrafın Ankara'da yarattığı etkiyi çağrıştıırken, diğer yandan Muhafaza-ı Mukaddesat'ın Mustafa Suphi ve ekibine karşı yayınladıkları bildiriye anımsatmaktadır. Dolayısıyla kendi mekânını aştığından ülke meselesi olarak algılanmalıdır. Bu hadisenin üzerinden bir yıl geçmeden Mustafa Kemal Paşa çıktığı Kuzey ve Kuzey Doğu Anadolu gezisi sırasında Samsun'u da ziyaret etti ve burada beş gün kaldı. 24 Eylül 1924 te Samsun'dan ayrılırken uğurlama merasimi yerinin değiştirilmesinde söz konusu telgrafın etkisi olup olmadığı ister istemez insanın hafızasında yer etmekten geri kalmamaktadır. Tarih, magazin değildir. Ancak devlet düzeyindeki olayların bütün ayrıntılarının tespitine hizmet etmek zorundadır.

⁴⁶ İstikbal, 4 Kanunuevvel 1339/1923, s. 1077 ve 10 Kanunusani 1340/1924, s. 1101.

⁴⁷ Haber, 24 Kanunusani 340/ 24 Ocak 1924, n. 17.

19. Yüzyıl sonlarında Samsun manzarası (Anonim).

20. Yüzyıl'ın başlarında Samsun manzarası (Anonim).

VII. BÖLÜM

GENEL KAYNAKÇA

(BİBLİYOGRAFYA)

- ABŪ'L-FARAC, GREGORY, *Abu'l-Farac Tarihi*, I (nşr. Ö.R.Doğrul), Ankara 1987.
- AÇIKSES, ERDAL, "Amerikalı Misyonerlerin Samsun ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006.
- AHMET CEVDET PAŞA, *Tarih*, V, Dersaadet 1309.
- AINSWORTH, WİLİAM FRANCIS, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia* Londra 1842.
- AKBAL, FAZILA, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Bellekten* (1951), S. 60, s. 617 – 628.
- AKBULUT, DURSUN ALİ, "Samsun'un 'Gazi Günü' Ya da 19 Mayıs Bayramı", *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 12/1, Samsun 1999, s. 1 - 8.
- AKDAĞ, MUSTAFA, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839", *Tarih Araşt. Dergisi*, VIII – XII, S. 14 – 23 (1970 – 1974), s. 51 – 61.
- AKROPOLİTES, GEORGE, *The History* (nşr. R. Macrides), New York 2007.
- AKSARAYİ, KERİMÜDDİN MAHMUD-I, *Müsâmeretü'l-Ahbâr* (nşr. M. Öztürk), Ankara 2000.
- Aks-ı Sadâ Gazetesi*, 3 Şubat 1324.
- Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Hazırlayan Veysel Usta, Trabzon 1999.
- ANDERSON, J. G. C., "Pontica", *The Journal of Hellenic Studies*, 20 (1900), s. 151-158.
- ANNA KOMMENA, *Alexiad* (nşr. B. Umar), İstanbul 1996.
- Anonim Selçuknâme* (nşr. F.N.Uzluk), Ankara 1952.
- Aristakes Lastivertc'i's History* (nşr. R. Bedrosian), New York 1985.
- ASHERSON, NEAL, *Black Sea*, London 1996.

- AŞIKPAŞAZÂDE, *Osmanoğullarının Tarihi*, Çeviri ve Günümüz Diline Aktarım: Kemal Yavuz – M.A. Yekta Saraç, Yayına Hazırlayan Hayati Develi – Samih Rifat, İstanbul 2003.
- ATASOY, SÜMER, *Amisos Karadeniz Kıyısında Antik Bir Kent*, Samsun 1997.
- ATNUR, İBRAHİM ETHEM, “Tehcirden Samsun Bölgesine Dönen Rum ve Ermeni Muhacirler Meselesi”, *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu, 20- 22 Mayıs 1999*, Samsun 2000, s. 9-16.
- Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler* (nşr. A. Sevim), Ankara 1988.
- BABACAN, HASAN, “Birinci Dünya Harbinde Samsun ve Çevresinde Ermeni Tehciri Uygulamaları Üzerine Birkaç Belge”, *Geçmişten Geleceğe Samsun I*, Edit: Cevdet Yılmaz, 2006, s. 115- 133.
- BASKICI, MEHMET MURAT, *1800- 1914 Yıllarında Anadolu’da İktisadi Değişim*, Ankara 2005.
- BAŞAR, FAHAMEDDİN, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717–1730)*, Ankara 1997.
- BAY, ABDULLAH, “Canik Muhassıllığı İçin Yapılan Siyasi Mücadeleler”, *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa Ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, Güz 2008, S. 19, s. 67 – 85.
- BAYKARA, TUNCER, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu’nun İdarî Taksimatı*, Ankara 1988.
- BAYKARA, TUNCER, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir 1992.
- BEŞİRLİ, MEHMET, *19. Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şeriye Siciline Göre) (Hicri 1250- 1255; 1785-1839)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1993.
- BİLİŞKYAN, P. MİNAS, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817- 1819*, Tercüme ve Notlar Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1969.

- BILGI, ÖNDER, "Bafra-İkiztepe Kazılarının Işığında Samsun Bölgesinin Protohistoryası", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Samsun 1-3 Haziran 1988) Bildirileri*, Samsun 1990, s. 1-2.
- BOHUSZ, STANÍSLAVE SIESTRZENCEWICZ DE, *Histoire du Royaume de la Chersonese Taurique*, St. Petersburg 1824.
- BRATIANU, G. I., *Recherches sur le Commerce Génois dans la Mer Noire au XIII Siècle*, Paris 1929.
- BRYER, ANTHONY, "The Tourkokratia in the Pontos", *Neo-Hellenika*, I (1970), s. 30-54.
- BRYER, ANTHONY, - DAVID WINFIELD, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, I, Washington 1985.
- BRYER, ANTHONY, "A Byzantine Family: The Gabrates, c. 979-c. 1653", *University of Birmingham Historical Journal*, XII (1970), s. 164-187.
- BRYER, ANTHONY, "Some Notes on the Laz and Tzan (II)", *Bedi Kartlisa Revue de Kartvelologie*, XXIII-XXIV, (1967), s. 161-168.
- CARGILL, JACK, *Athenian Settlements of the Fourth Century BC.*, Leiden 1995.
- Chronique de Michel le Syrien*, III/II (nşr. J. B. Chabot), Paris 1906.
- COHEN, GETZEL M., *The Hellenic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor*, Los Angeles 1995.
- Collected Papers on Greek Colonization* (nşr. A. J. Graham), Leiden 2001.
- COŞKUN, MEHMET, *1770 nolu Şer'iyye Sicilleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Samsun 1992.
- CRAMER, J. A., *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, I, Oxford 1832.
- CUMONT, F. et E. *Voyage d'exploration arche ologique dans le Pont et la Petite Armenie (Studia Pontica 2)*, Bruxelles, 1906.

- ÇADIRCI, MUSA, "19. Yüzyıl Yarisında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Bildirileri, 1988, Samsun.*
- ÇAĞLAYAN, K. TUNCER, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret", *Geçmişten Geleceğe Samsun, I*, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006.
- ÇİÇEK, RAHMI, "Merzifon Amerikan Koleji ve Pontus Meselesi", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Semp. (20 – 22 Mayıs 1999)*, Samsun 2000.
- DANIŞMEND, İSMAIL HAMI, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I*, İstanbul 1971.
- Dânişmend-Nâme* (nşr. N. Demir), Niksar 1999.
- DARKOT, BESİM "Samsun", *İA.*, X (1966), s.172-178.
- DARKOT, BESİM, "Samsun", *İslâm Ansiklopedisi*, (Millî Eğitim Bakanlığı Yay.), X, s. 172 - 178.
- DEMİR, NECATİ, "Bir Coğrafi Bölge Olarak Canik ve Tarihi Alt Yapısı", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, 380 (Nisan 2004), s. 66-77.
- DİLCİMEN, KÂZIM, *Canik Beyleri*, Samsun 1940.
- DOĞANAY, RAHMI, "İstiklal Harbinde Samsundaki Amerikan Filosu", *Geçmişten Geleceğe Samsun 2006*, 163- 174.
- DURAN, BÜNYAMİN, "Karadeniz Bölgesinin 1870 – 1914 Arasında Tarımsal Gelişimi", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1 – 3 Haziran 1988)*, Samsun 1990
- EKİNCİ, İLHAN, "19. Yüzyıl'ın İkinci Yarisında Samsun'da Deniz Ulaşımı", *Geçmişten Geleceğe Samsun 2007*, 113- 142.
- EMECEN, FERİDUN M., *Doğu Karadeniz'de İki Kıyı Kasabasının Tarihi, Bulancak – Piraziz*, İstanbul 2005.

- ERDOĞAN, EMİNE, "XVI. Yüzyılda Canik (Samun) Sancağında Eşkiyalık Faaliyetleri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006
- ESTERÂBADÎ, AZİZ B. ERDEŞİR-i, *Bezm u Rezm* (nşr. M. Öztürk), Ankara 1990.
- EVLİYA ÇELEBİ B. DERVİŞ MEHMET ZİLLİ, *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi*, II, Hazır: Z. Kurşun, S.A. Kahraman, Y. Dağlı, İstanbul 1999.
- FALLMERAYER, JACOP PHİLİP, *Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Tarihi* (Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt eserinin, A. C. Eren tarafından, TTK adına çevirisini yaptığı, neşredilmemiş nüsha).
- FINLAY, GEORGE, *The History of Greece and the Empire of Trebizond*, London 1851.
- FINLAY, G., *History of the Byzantine and Greek Empires* II, London 1854.
- FLETCHER, WILLIAM G., "The Pontic Cities of Pompey the Great", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 70 (1939), s. 17-29.
- FRUNZE, MİHAİL VASILYEVİÇ, *Frunze'nin Türkiye Anıları*, Çev. Ahmet Ekeş, İstanbul 1996.
- GENÇ, MEHMET, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000
- GEORGACAS, DEMETRIUS J., *The Names for the Asia Minor Peninsula*, Heidelberg 1971.
- GIBBON, EDWARD, *The Decline and Fall of Roman Empire*, VIII, London 1827.
- GIBBONS, HERBERT ADAMS, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* (nşr. M. Everdi), Ankara 1998.
- GOLOĞLU, MAHMUT, *Anadolu'nun Milli Devleti Pontos*, Ankara 1973.

- GÖKBİLGİN, M.TAYYİP "XV. ve XVI. Asırlarda Rum Eyaleti", *Vakıflar Dergisi*, S. 6, Yıl: 1965, s. 51 – 61.
- GÖKÇE, CEMAL, *Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979.
- GÖYÜNÇ, NEJAT, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı, Tanzimata Kadar", *Osmanlı*, VI, Ankara 1999, s. 77 – 88.
- GRAMMENOS, DEMETRIOS B., *Ancient Colonies in the Black Sea*, Thessaloniki 2003.
- Greek Colonisation, II (nşr. G. R. Tsetschladze), Leiden 2008.
- Greeks and Natives in the Cimmerian Bosphorus 7th-1st Centuries BC (Proceedings of the International Conference, October 2000, Taman Russia)* (nşr. S. L. Solovyov), Oxford 2007.
- GÜLER, İBRAHİM, "XVIII. Yüzyılda Sinop Samsun ilişkilerine Dair Bazı Gözlemler", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006.
- Günaltay, Şemseddin, *Yakınşark, II, Anadolu*, Ankara 1987.
- GÜNER, ZEKAI, "Millî Mücadele Başlarken Samsun ve Havalisinde Pontusçu Faaliyetler", *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu. 4-6 Mayıs 2006. 1. Kitap*, Samsun 2006, s. 135-148.
- HAMILTON, WILLIAM JOHN, *Researches In Asia Minor, Pontus and Armenia with Some Account of Their Antiquities and Geology*, Volume I, London 1842.
- HAMMER, *Osmanlı Devleti Tarihi*, II (nşr. M. Ata v.d.), İstanbul 1983.
- HARRIS, B. F., "Bithynia: Roman Sovereignty and Survival of Hellenism", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlin 1980, s. 857-901.
- HAYREDDİN NADI, *Samsun Tarihi*, Samsun 1338.
- HİND, JOHN, "The Dates and Mother Cities of the Black Sea Colonies

(Pseudo-Scymnus and the Pontic Contact Zone", *La Mer Noire, Zone de Contacts, Actes du VIIe Symposium de Vani (Colchide) (26-30 IX 1994)*, Paris 1999, s. 25-34.

HÜSEYİN HÜSAMEDDİN, Abdî-zâde, *Amasya Tarihi*, III, İstanbul 1927.

İBN BİBİ, *El Evamirü'l-Ala'iyе fi'l-Umuri'l-Ala'iyе*, II, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1996.

İBNÜ'L ESİR, *El-Kâmil fi't-Tarih*, XII (nşr. A. Ağırakça-A. Özaydın), İst., 1987.

İPEK, NEDİM, "Müstakil Sancaktan Vilâyete Kayseri'nin İdarî Taksimatı", *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildiriler (10-11 Nisan 2003)*, Kayseri 2003, s.297-306.

İPEK, NEDİM, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu-Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*,12/1, Samsun 1999, s. 161- 224.

İPEK, NEDİM, "Canik Sancağının Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *OMÜ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Samsun 1999, 29- 46.

İPEK, NEDİM, "Canik Umumi Meclisi", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun*, Samsun, *Bildiriler Kitabı*, 2000, s. 185- 204.

İPEK, NEDİM, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Samsun 2006.

İPEK, NEDİM, *Selanik'ten Samsun'a Mübadiller*, Samsun 2010.

İSKENDER, PELİN, "Berlin Antlaşmasından Sonra Samsun ve Çevresinde Ermeni Olayları", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006.

KACHARAVA, DAREJAN, "Polis Hellenis in the Black Sea Area", *Actes du X Symposium de Vani Pont-Euxin et Polis (23-26 Septembre 2002)*, Paris 2005, s. 9-31.

- KARAGÖZ, RIZA, "Canik Sancağında Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri (1894- 1896), *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Samsun 1999, s. 97- 104.
- KARAGÖZ, RIZA, "Canik Sancağında Karantina Uygulaması ve Bundan Kaynaklanan Bazı Sorunlar", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu (20 – 22 Mayıs 1999)*, Samsun 2000.
- KARAGÖZ, RIZA, "Hamilton'a Göre Çarşamba ve Çevresi (1838)", *II. Ali Fuat Bşgil ve Çarşamba Sempozyumu*, (Sempozyumda Sunulan Yayınlanmamış Bildiri), 2010.
- KARAGÖZ, RIZA, "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdarî Yapılanma", *Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap 2006*, Yayına Hazırlayan (Editör): Doç. Dr. Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 65 – 81.
- KARAGÖZ, RIZA, "Trabzon Valisi Ahmet Aziz Bey'in Canik Sancağını Vilâyete Dönüştürme Projesi (1885)", *Uluslararası Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2008, S. 4, s. 29 – 43.
- KARAGÖZ, RIZA, *Canikli Ali Paşa*, Ankara 2003.
- KARAGÖZ, RIZA, *Karadeniz'de Bir Hanedan Kurucusu Haznedarzade Süleyman Paşa*, Samsun 2010.
- KARPOV, SERGEİ P., *İstoriya Trapezundskoy İmperii*, St. Petersburg 2007.
- KÂTİP ÇELEBİ, *Kitab-ı Cihannüma*, İstanbul 1145.
- KESKİNER, OSMAN, *1763 nolu Samsun Şer'iyeye Sicil Defteri (H. 1274-1277)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1990.
- KILIÇ, ORHAN, "Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri", *Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap 2006*, Yayına Hazırlayan (Editör: Cevdet Yılmaz), Samsun 2006, s. 31 - 53.
- KOÇAOĞLU, BÜNYAMİN, *Milli Mücadele Yıllarında Samsun 15. Fırkanın Samsun'daki Faaliyetleri (1919- 1921)*, Samsun 2008.

- KODAMAN, BAYRAM, "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Bildirileri (1 – 3 Haziran 1988)*, Samsun 1990.
- KOROMİLA, MARIANNA, *Pontos-Anatolia*, Athens 1989.
- KOROMİLA, MARIANNA, *The Greeks in the Black Sea*, Athens 1991.
- KÖKTEN, KILIÇ, NİMET ÖZGÜÇ-TAHSİN ÖZGÜÇ, "1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten*, IX/35, (Temmuz 1945), s. 365-395.
- KÖPRÜLÜZADE MEHMED FUAD, "Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar", *Türkiyat Mecmuası*, I, (1925), s. 185-211.
- KÖSE, OSMAN, "18.Yüzyıl'ın İkinci Yarısında Osmanlı – Rus Savaşlarında Karadeniz Liman Kenti Samsun", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 273-281.
- KÖSE, OSMAN, "19. Asra Girerken Osmanlıda Kentlerin Savaşlara Katkıları ve Savaşların Kentlerdeki Yansımaları: Samsun Örneği", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, II, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2007, s.75- 94.
- KÖSE, OSMAN, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Canik'in İaşe Durumu (1914 – 1918)", *Belleten*, 238, Ankara 2000.
- KÖSE, OSMAN, "Canik'te Asayiş", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu (20 – 22 Mayıs 1999)*, Samsun 2000.
- KÖSE, OSMAN, "Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915)", *Geçmişten Geleceğe Samsun* II, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2007, s. 95-112.
- KÖSE, OSMAN, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması (Oluşumu – Tahlili – Tatbiki)* Ankara 2006.
- KSENOPHON, *Anabasis* (nşr. T. Gökcöl), İstanbul 1984.

- KUBAN, DOĞAN, Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler, *Vakıflar Dergisi*, 7, Ankara, s. 53–72.
- Le Pont-Euxin vu par les Grecs* (nşr. O. Lordkipanidzé-P. Lévêque), Paris 1990.
- LERMİOĞLU, MUZAFFER, *Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, İstanbul 1949.
- Les Turcs Au Moyen-Age* (nşr. X. Jacob), Ankara 1990.
- Maarif Salnamesi 1321*.
- MACQUEEN, J. G., *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu* (nşr. E. Davutoğlu), Ankara 2001.
- MATTINGLY, HAROLD B., “Athens and the Black Sea in the Fifth Century BC”, *Sur les Traces des Argonautes*, s. 151-157.
- MCGING, B. C., *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus*, Leiden 1986.
- MEHMED ARİF, *Gürcü Köyleri*, İstanbul 1311.
- MEHMED NEŞRİ, *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşri Tarihi I-II*, Yayınlayanlar: F. Reşit Unat - M. Altay Köymen, Ankara 1987.
- MERT, ÖZCAN, “Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi”, *TDVİA*, VII, İstanbul, s. 151–154.
- MOLTKE, HELMUT VON, *Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, İstanbul 1969.
- MUNRO, J. ARTHUR R., “Roads in Pontus, Royal and Roman”, *The Journal of Hellenic Studies*, 21 (1901), s. 52-66.
- MÜNECCİMBAŞI AHMED B. LÜTFULLAH, *Câmiü’-d-Düvel*, II (nşr. A. Öngül), İzmir 2001.
- NAKRACAS, GEORGIOS, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, Çev. İbrahim Onsunoglu, İstanbul 2005.

- NEŞRÎ, MEHMED, *Kitab-ı Cihânnümâ, Neşrî Tarihi*, Yayınlayanlar: F. Reşit Unat – M. Altay Köymen, I-II, Ankara 1987.
- North Pontic Archaeology* (nşr. G. R. Tsetskhladze), Leiden 2001.
- ORTAYLI, İLBER, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985.
- ÖZ, MEHMET, "Klasik Osmanlı Döneminde Samsun ve Çevresinde Nüfus", *Geçmişten Geleceğe Samsun* 2007, 243- 262.
- ÖZ, MEHMET, "Samsun", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 36, İstanbul 2009, s. 82- 88.
- ÖZ, MEHMET, "XV. Yüzyıl'dan XVII. Yüzyıl'a Samsun Yöresi", *Geçmişten Geleceğe Samsun, 1. Kitap*, Yayına Hazırlayan (Editör): Doç. Dr. Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 3 - 29.
- ÖZ, MEHMET, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VIII Canik Sancağı Avarız Defterleri (1642)*, Ankara 2008.
- ÖZ, MEHMET, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999.
- ÖZCAN, SELİM, "XVIII. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağında Eşkîyalık Hareketleri", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkîyalık ve Terör*, Edit: Osman Köse, Samsun 2009.
- ÖZCAN, SELİM, "1883 (1299) Samsun Hükümet Konağı Yangını", *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Samsun 1999.
- ÖZKAYA, YÜCEL, "Canikli Ali Paşa", *Bellekten*, XXXVI/144 (Ankara 1972).
- ÖZKAYA, YÜCEL, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, Ankara 1994.
- PEHLİVAN, MAHMUT, *Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Erzurum 1991.
- PETROPOULOS, ELİAS K., *Hellenic Colonization in Euxineos Pontos*, Oxford 2005.
- POLAT, SAİT, "Osmanlı Öncesi Türkiye'de Şehir Yönetimi", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, İstanbul 2008, s. 34- 38.

- QUATAERT, DONALD, "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, Türkçesi Süphan Andıç, İstanbul 2004, s. 885- 1041.
- RAMSAY, WILLIAM MITCHELL, *The Church in the Roman Empire before AD 170*, London 1895.
- SAINT-MARTIN, M.VIVIEN DE *Description Historique et Geographique de L'Asie Mineure*, II, Paris 1852.
- SAKOĞLU, NEJDET, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Kösepaşa Hanedanı*, İstanbul 1998.
- Samsun'un 1328 Sene-i Maliyesi Zarfındaki Ticaret-i Umumiyesi*, Samsun 1328.
- SCHILTBERGER, J., *Türkler ve Tatarlar Arasında*, Çev. Turgut Akpınar, İstanbul 1995.
- "Samsun", *Yurt Ansiklopedisi*, 9, İstanbul 1982- 1983, s. 6554- 6590
- SERBESTOĞLU, İBRAHİM, "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s. 87-90.
- SERBESTOĞLU, İBRAHİM, "Trabzon Valisi Canikli Tayyar Mahmud Paşa İsyanı ve Caniklizâdelerin Sonu (1805 – 1808)", *Uluslar arası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Güz 2006, S. 1, s. 89 – 106.
- SEVİM, ALİ, ERDOĞAN MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995.
- SIHARULİDZE, YURİ, ALEXANDRE MANVELİŞVİLİ v.d., *Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri* (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 1998.
- SOLAK-ZÂDE MEHMED HEMDEMÎ ÇELEBİ, *Solak-zâde Tarihi*, I (nşr. V.Çabuk), Ankara 1989.
- STRABON, *Coğrafya (Geographika) Kitap XII Bölüm I-II-III* (nşr. A. Pekman), İstanbul 1969.

- Sur les Traces des Argonautes (Actes du 6e Symposium de Vani 22-29 Septembre 1990)*, Paris 1996.
- SÜMER, FARUK, *Tirebolu Tarihi*, İstanbul 1992.
- ŞAFAK, YAKUP, "XIX. Yüzyıl XX. Yüzyıllarda Samsun Mevlevihanesi", *Geçmişten Geleceğe Samsun, 1*, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun 2006.
- ŞAHİN, BURHAN, "16. Yüzyıl 2. Yarısında Samsun'un Asayiş Durumu", *Kastamonu Eğitim Dergisi* 10/2, Kastamonu 2002, 399- 408.
- TANOĞLU, ALİ, "Samsun Şehri", *Dördüncü Üniversite Haftası*, İstanbul 1944.
- TANRIKORUR, BARIHÜDA, *Türkiye Mevlevihanelerinin Tarihi Özellikleri*, (Basılmamış Doktora tezi), Konya 2000
- TARHAN, M. TANER, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı (İstanbul 23-26 Mayıs 1983)*, Ankara 1984, s. 109-120.
- TEKİN, LÜTFİ, "60 Sene Evvelki Samsun", *19 Mayıs*, 11 Eylül 1936, s. 11-16.
- TELLİOĞLU, İBRAHİM, "Moğol Hakimiyeti Döneminde Doğu Karadeniz Bölgesi", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1 (2006), s. 19-28.
- TELLİOĞLU, İBRAHİM, Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Hâline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme", *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2 Spring 2007, s. 654 – 664.
- TELLİOĞLU, İBRAHİM, *Komnenosların Karadeniz Hâkimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Trabzon 2009.
- TELLİOĞLU, İBRAHİM, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon, 2004

- TELLIOĞLU, İBRAHİM, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon 2009.
- The Greek Colonisation of the Black Sea Area* (nşr. G. R. Tsetschladze), Stuttgart 1998.
- TOURNEFORT, JOSEPH PİTON DE, *Relation d'un Voyage du Levant*, II, Amsterdam 1717
- Trabzon Vilâyeti Salnameleri: 1287, 1289, 1290-91, 1296, 1298, 1300, 1306, 1309, 1311, 1316, 1319,1320, 1322.Hicrî Yıllarına Ait.*
- TUGAY, A. ÜNER, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800 – 1914)*, İstanbul 1994.
- TURAN, OSMAN, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988.
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (nşr. H.D. Andreasyan), Ankara 1987.
- UZUN, ALI, "Tekkeköy'de (Samsun) Mağara-Kale Yerleşmeleri", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 1 (1995), s. 413-433.
- UZUNÇARŞILI, İSMAIL HAKKI, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988.
- UZUNEMİNOĞLU, HAMZA, "Şehirlerin Alan Bakımından Gelişmesi ve Samsun Örneği", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun 1993, Sayı.8, s. 272- 289.
- ÜNAL, MEHMET ALİ, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 2007.
- ÜNAL, MEHMET ALİ, "XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağından Malzeme Temini", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, samsun 2006.
- VADALA, R, *Samsoun (Passé- Present- Avenir)*, Paris 1934.
- VRYONIS, SPEROS, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, London 1971.

- YAZICI, NURİ, "Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Yıllarında Canik Sancağında Ermeni Faaliyetleri", <http://nuriyazici.blogspot.com/2007/12/i.html>.
- YAZICI, NURİ, "Canik'te Pontusçu Faaliyetlerin Ortaya Çıkışı", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Bildirileri*, (13 – 17 Ekim 1986), Samsun 1988.
- YEDİYILDIZ, BAHAEDDİN, "1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988.
- YEDİYILDIZ, BAHAEDDİN, *Ordu Tarihinin Kaynakları I-1455 Tarihli Tahrir Defteri*, Ankara 1992.
- YERASIMOS, STEFANOS, "Pontus Meselesi (1912- 1923)", *Toplum ve Bilim*, Sayı. 43- 44, 1989, s. 33- 75.
- YILMAZ, CEVDET (EDİTÖR), *Geçmişten Geleceğe Samsun, I.Kitap*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2006, Samsun.
- YILMAZ, CEVDET (EDİTÖR), *Geçmişten Geleceğe Samsun, II.Kitap*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2007, Samsun.
- YILMAZ, CEVDET "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Limanında Ulaşım ve Nakliyat", *İlkadımdan Cumhuriyete Milli Mücadele*, (Editör: O.Köse), Samsun İlkadım Belediyesi Yay., 2007, Samsun, 581-595
- YILMAZ, CEVDET, "Toplumsal Dönüşümün Mekânsal Boyutu; Samsun'da Göç ve Kentleşme", *TMMOB Samsun Kent Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 2008, Samsun, 13-31.
- YILMAZ, CEVDET – İPEK, NEDİM, *Samsun Albümü – I, (Osmanlı Dönemi)* Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay. No:10, Samsun, 2009.
- YİĞİT, TUĞRUL, "Akkadlar Devrinde Anadolu'nun Siyasî Yapısı", *DTCFD*, 40/3-4, (2000), s. 13-28.

YINANÇ, MÜKRİMİN HALİL, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, İstanbul 1944.

28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül 2, Ankara 1929.

YOLALICI, MEHMET EMİN, *Samsun Eşrafından Hazinedar-zâde Es-Seyyid Abdullah Paşa'nın Terekesi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları No: 24, Samsun 1987.

YÜCEL, YAŞAR, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, II, Ankara 1989.

20. Yüzyıl başlarında Samsun (Anonim).

G^d Hotel «Djanik» — Samsoun — Mer-Noire

Canik'ten adını alan "Canik Oteli" (Anonim).

2

W

N

U

R

K